

3203
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

Tomus XXVII.

1073.01

Szerkeszti

GREZSA FERENC

ÖTVÖS PÉTER

Technikai szerkesztő

BARANYAI ZSOLT

Technikai munkatárs

MACHAN ESZTER

SZÚCS JÓZSEF

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387436

B 20 355 7

Kiadja

**A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA**

HU ISSN 0324-6523

HU ISSN 0586-3708

Barbati Dersö

Ajánlás

E füzet szerzői és szerkesztői, ki az egykori tanártárs, ki a tanítvány, ki pedig a tisztelő minőségében, munkájukat a nyolcvanéves Baróti Dezsőnek ajánlják, aki tudós professzorként majd egy évtizeden át vezette egyetemünk irodalomtörténeti intézetét. A katedrán méltó utóda volt nagynevű elődjének, Sík Sándornak, a Szegedi Fiatalok mentorának. Életműve, mely korántsem korlátozódott a felvilágosodás korára, sőt — Mikestől Radnóti Miklósig — az újabb magyar irodalom szinte valamennyi korszakának tanulmányozására kiterjedt, harmonikus és maradandó teljesítmény. Értékét csak növeli a közegellenállás, amelyben született, a történelmi fenyegetettség tudata, melynek ellenében ki kellett bontakoznia. A pályakezdést nehezítették a mostoha hazai viszonyok; Sík Sándor törekvését, újdonsült magántanára tanársegédi alkalmazását megakadályozta a nagyvonalú Klebelsberget a miniszteri bársonyszékben fölváltó szűkmarkú Hóman takarékosági mániája, s így a kollégium legnagyobb jövőjű, induló irodalomtörténészének a vidéki mezőváros szűk boltú kultúrája, a csongrádi por és sár adatott osztályrészül. Vargabetűnek bizonyult a koalíciós időkben a VKM főhivatalnoki szereplés is: egykori Alma Materébe csak az ún. fordulat évével térhetett vissza. A dráma azonban még csak ezután tetőzött: az alkotói pályán kényszerűen elszakadt egymástól, ami szervesen egybetartozik, a tanári és kutatói munka. 1956-os kiállása után száműzték a katedráról, s szakmai munkássága csak az irodalmi lét perifériáin kerekedhetett teljessé. Életművének különös szépsége így ama erőfeszítésből ered, mellyel sorsát megfellebbezi. A mellőzöttségre szakmai termékenységgel válaszol, a pedagógia elveszett lehetőségeiért pedig — a nyugdíjazás előtti esztendőben — a Sorbonne-on nosztalgiából vállalt, de Ady megismertetésére fordított vendégtanári státussal kárpótolja magát.

Midőn Baróti Dezső legfőbb szakmai és emberi kvalitásait foglalom össze, engedtesék meg, hogy szerepemből némiképp kiesve, ne csupán tárgyias életrajzot vagy tudománytörténeti méltatást vázoljak fel, hanem a portré készítésekor alakját a vallomás eszközeivel, emlékekkel és benyomásokkal is árnyaljam. Az ötvenes években, mikor irodalomtudományunkat egyidejűen szürkítette a pozitívizmus túlhajtott s immár elavult ténykultusza, a tananyagot átpolitizáló fáradt racionalizmus és a marxista eszmeiség frázisos sematizmusa, a professzor úr óráin az egykori hallgató a gondolkodás eleveenségét tapasztalhatta. Olyasféle kép alakult ki bennünk, hogy elképzelhető ugyan nála szorgalmasabb irodalomtörténész, de olyan, kinek az előadásain jellegadóbb volna az intuíción és metaforikusság, az ötlet és lelemény, az esszé könnyedsége — aligha. Utólag nevet is adhatunk e változatosságnak, s a szellemtörténet Szerb Antal és Zolnai Béla képviselte színes rugalmasságaként határozhatjuk meg; ennél is fontosabb azonban a szerep, amelyet egy szellemi fagyhalálra ítélt nemzedék életében betöltött. Példát adott a hanyatlásban az (esztétikai) szembeüszásra. A szakmába *Juhász Gyula*-pályaképpel és *Dugonics*-monográfiával

robbant be: bennük provinciálisnak ítélt jelenségeket kötött friss világirodalmi áramlatokhoz (Parnasse s az impresszionizmus, illetve a szentimentális regény és európai népiesség). A Rákosi-érában — nem lebecsülhető koncepcionális bátorsággal, Waldapfelék gazdasági- és politikatörténeti szemléletmódja ellenében — egy stíluskategóriát, a rokokót avatja gondolatmenete középpontjává (*Csokonai Dorottyája*). Emlékezetes Vörösmarty-előadásaihoz egyetlen olvasmányt ajánl, nem Tóth Dezsőt, hanem Babits — akkor anatómára ítélt — tanulmánytriptichonját, a „fiatal”, a „férfi” és a „harmadik” Vörösmartyról szólót. Ha nem kaptak is e törekvések — a nehéz idő okán — afféle keretet, mint Riedlé vagy Négyesyé az Eötvös-kollégium, illetve a *Magyar stílusgyakorlatok* életében, mégis megállapítható: a Baróti-órán a műveltség eredetisége, a véleménynyilvánítás szabadsága és a stílus irodalmias választékossága volt a mérték. Hogy a pedagógust, aki végül is jól sáfárkodott a családi örökséggel (édesapja kezdeményezte például a *Cselekvés Iskolája* polgári iskolai reformmozgalmát), nem valamiféle ösztönösség vezérelte, hanem a belátás tudatossága, tanítványai névsora is tanúsíthatja, Bécsi Tamástól Csetri Lajosig és Szederkényi Ervintől Ilia Mihályig.

Vajon véletlen volt-e, vagy logikus fejlemény, hogy Baróti Dezső professzor Szegeden végül is egy koncepciós politikai per áldozata lett? A bölcsészkar közvélemény annakidején — enyhén dendis modora, mindenféle magatartásbeli unoformis ellen tiltakozó képlékeny emberi alkata okán — alakját hamis általánosítással a *homo aestheticus* sémái szerint, a sodródás legendájának mintájára formálta meg. Pedig a látszat szigorú belső élettel, elvi következetességet takart. Mintha — székellyöldi eredet lévén — Mikes jelmondata szerint rendezte volna be pályáját: „Az vagyok, aki voltam, az leszek, aki vagyok!” 1956 mindenekelőtt az emberi elszántság rendkívüli próbája volt számára. Már lezajlott az első nagy terrorhullám s letartóztatási kampány, a tudományegyetem rektora azonban „nem vonta vissza tanait”, sőt arra vett bátorságot, hogy a március 15-i ünnepségen az értelmiség közérzetét Juhász Gyula metaforájával, a „hamu alatt parázsló tűz” képpel, az igazsághoz való feltétlen hűség eszméjével ábrázolja. A bíróság előtt — noha érthető emberi gesztus lett volna — nem szépítette szerepét, mindent elismert, amit a nehéz időkben mondott vagy tett. Inkább barátainak volt köszönhető, mint önnön vallomásának, hogy börtönéből idő előtt szabadult. Később, múzeumi tisztviselőként se folytatódtott könnyítéssért: türelmesen kivárta, hogy ne a hatalom, hanem az idő rehabilitálja. Humanista volt, nemcsak gondolkodásában, de tevőlegesen is, anélkül hogy kérkedett volna vele. (E sorok íróját is ő mentette meg, hogy mint X-es származású hallgatót, az egyetemről az ötvenes években eltávolítsák. Sohasem beszélt róla, nehogy alkalmat adjon a köszönetre. Az esetről is csak jó másfél évtizeddel később, egykori adjunktusa visszaemlékezéséből szerezhettem tudomást.) E humanizmus állította 1956-ban a tüntető egyetemi ifjúság élére: az emberi élet féltése, az értékmentő szándék.

A befejező szó hadd legyen a jókívánságé: Isten éltesse emeritus professzor urunkat, *Ősziké*-korszakához adjon jó egészséget, nyugodt életet és alkotói örömet.

Greza Ferenc

BARÓTI DEZSŐ KÖSZÖNTÉSE

Baróti Dezső 1911. október 12-én Tordán született. Édesapja, Kratofil Dezső (1884–1976) középiskolai tanár, 1929–1947 között a szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gyakorlóiskolájának igazgatója volt. Megindította és szerkesztette A Cselekvés Iskolája (1933–44) című módszertani folyóiratot. Baróti Dezső öccse, Baróti Lajos (1914–) nemzetközi hírné labdarúgó edző volt, a magyar válogatottnak 1957–1966 és 1975–1978 közt szövetségi kapitánya.

Baróti Dezső középiskolai tanulmányait a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó kollégiumban kezdte, majd áttelepülésük után, 1926 őszétől, az ötödik osztálytól három éven át az egri reáliskola magántanulója. Végül a nyolcadik osztályt a szegedi Baross Gábor reáliskolában végezte, s itt is tett érettségi vizsgát 1930-ban.

1930 őszén, Radnóti Miklóssal egyidőben iratkozott be a szegedi tudományegyetem bölcsészeti karának magyar–francia szakára. Irodalomtanárától, Sík Sándortól, a legigényesebb magyar esztétika szerzőjétől, dogmatizmustól idegen széles látókört és esszéírói stílusigényt tanult. Franciaprofesszora, Zolnai Béla a nyelv és a stílus kérdései iránti fogékonyságot oltotta belé. Innen a stílusirányok (a barokk, a biedermeier, a fölvilágosodás stílusa) iránti állandó érdeklődése. A neveléslélektan tanárának, Várkonyi Hildebrand Dezsőnek a modern lélektan (Adler, Freud, Jung stb.) ismeretét köszönheti; ezt kamatoztatta a költői lélekrajz ábrázolásában, nem utolsósorban a szerelmi költészet (Juhász Gyula, Radnóti Miklós stb.) értelmezésében.

1931-ben egyik alapítója volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. E „növelő közösségnek”, ahogy Radnóti nevezte, köszönhette az irodalom társadalmi összefüggései iránti érdeklődését. Radnóti Miklóstól — akinek versei szegedi évei alatt szinte a szeme láttára születtek — élményszerű betekintést kapott a költészet, a versírás lélektanába és technikájába. Barátjának hatására ő is írt néhány verset. Személyiségét nagyban alakították a Kollégium művészeti, irodalmi és szociológiai eszmecseréi és vitái. Vezetőjüknek, Buday Györgynek kibontakozó grafikai munkásságát szintén *in statu nascendi* követhette nyomon. Ő indította el Baróti képzőművészeti ismereteinek később is állandóan gazdagodó, mélyülő világát, beleértve az avantgárd törekvések iránti érdeklődését is. Innen az irodalomtörténeti tanulmányaiban gyakori képzőművészeti párhuzamok.

A Kollégium adta ki Baróti első tanulmányát (*Juhász Gyula*, 1933) és doktori értekezését (*Dugonics András és a barokk regény*, 1934). Mindkét fiatalkori művének az eredményei beépültek az irodalomtörténeti köztudatba; mindkettő máig megkerülhetetlen.

Baróti Dezső bölcsészdoktori oklevelének megszerzése után, 1935-től 1941-ig Sík Sándor díjtalan gyakornoka, majd fizetéstelen tanársegéde. Mint ilyen 1936/37-ben és 1939-ben Párizsban ösztöndíjas. Középiskolai tanári oklevelet 1938-ban szerzett. Az 1938/39. tanévben helyettesként a tanárképző főiskolán adott elő. 1939–41 közt a szegedi

Eötvös-kollégium megbízott francia nyelvtanára. A 18. századi magyar irodalom kérdéseiről írott tanulmányai, valamint *Biedermeier ízlés a francia irodalomban* (1942) és *Érzelem és okosság* (1943) című könyvei alapján 1943-ban a szegedi egyetem *Praeromantika és biedermeier* tárgykörből magántanárrá habilitálta.

Közben 1941/42-ben a csongrádi állami gimnáziumban, 1942-től 1945-ig a budapesti Mátyás király gimnáziumban tanította szaktárgyait.

1944. május 31-én házasságot kötött Egey Klárával, aki később több színház- és film-történeti tanulmányt tett közzé. Házasságukból két fiú született.

1945 májusától 1947 májusáig Szent-Györgyi Albert és Sík Sándor mellett az Országos Köznevelési Tanács előadójaként részt vett az új tantervek kidolgozásában, és irodalmi tankönyvsorozatot szerkesztett. 1947 májusában kollégiumi társa, barátja, Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter maga mellé hívta munkatársának: kinevezte a minisztérium pedagógiai főosztályának vezetőjévé. E minőségében részt vett az iskola-reform előkészítésében és a pedagógiai főiskolák létesítésében. A „fordulat évében” a minisztériumban is egyeduralomra jutó állampárt kifogásolta Baróti liberálisnak minősített nézeteit, így posztját kénytelen volt elhagyni. 1948. szeptember 1-jével Sík Sándor javaslatára a szegedi egyetem bölcsészeti kara meghívta az újabb magyar irodalomtörténeti tanszékére, mesterének, ajánlójának örökébe. 1952–55 közt a bölcsészeti kar dékánja, 1955 őszétől 1957 áprilisáig a Szegedi Tudományegyetem rektora.

Az 1956-i forradalom napjaiban és az utána következő hónapokban tanúsított meg nem alkuvó magatartását a sztalinista restauráció megtorolta. 1957. április 26-án letartóztatták, július 27-én állásából elbocsátották, október 1-jén a szegedi megyei bíróság két és fél évi, majd 1958. október 14-én a Legfelsőbb Bíróság egy évi felfüggesztett börtönrre ítélte.

Míg letartóztatásban volt, családja Pestre költözött. Szabadulása után Baróti a Petőfi Irodalmi Múzeumban kapott tudományos főmunkatársi státust. 1971-től osztályvezetőként, 1975-től tudományos tanácsadóként dolgozott. 1960–1973 között szerkesztette a múzeum évkönyveit. 1968-tól mint megbízott előadó több alkalommal egy-egy féléves előadást tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a 18. század magyar irodalmából, valamint az irodalmi muzeológia tárgyköréből. 1977-től három tanéven át a párizsi Sorbonne Nouvelle vendégprofesszora volt. 1980-ban vonult nyugállományba.

Tudományos munkássága, amelyet az ötvenes években megbénított a dogmatizmus, ezekben az évtizedekben ismét kibontakozott. A Radnóti Miklósról (1977) és Sík Sándorról (1988) írt monográfiáin, a rokokót bemutató antológiáján (1986) kívül főként jellemző műfajában, az esszében alkotott maradandót. Tárgyköreit címével is jól jellemzi *Írók, érzelmek, stílusok* (1971) című tanulmánygyűjteménye. Erre is érvényes, amit következő gyűjteményes kötetéről (*Árnyékban és fény*, 1980) Kenyeres Zoltán állapított meg: „Bod Pétertől Radnóti Miklósig kétszáz év magyar irodalmáról van tartalmas mondanivalója. Sokoldalú, kiváló filológiai felkészültségét széles látókörű európai kitekintés avatja korszerű tudománnyá, és intuíciót sem nélkülöző találékonyság, ötletesség teszi élményszerűvé.” Tanulmányai — írta — a magyar esszéirodalom gazdag örökséget folytatják.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1952-ben Baróti addigi munkásságát az irodalomtudomány kandidátusa fokozattal méltányolta. Csak a rendszerváltás tette lehetővé, hogy végre 1989-ben *Kutatások három évszázad magyar irodalmából* című értékezésével méltán elnyerte az irodalomtudomány doktora minősítést.

Közben a szegedi József Attila Tudományegyetem 1989. december 21-én rehabilitálta; ennek alapján a Művelődési Miniszter a méltánytalan és igazságtalan fegyelmi elbocsátást semmisnek nyilvánította. 1990. szeptember 8-án a szegedi egyetem *professor emeritus*

ritus címmel tüntette ki. Az egyetemi tanács 1991. június 6-án *díszdoktori* címet adományozott neki.

*

Nyolcvanadik születésnapja alkalmából egykori tanítványai és hajdani tanszékének mai munkatársai tisztelettel köszöntik.

P. L.

A 80 ÉVES BARÓTI DEZSŐ KÖSZÖNTÉSE

„Raccsol a rektor!” — mondogatták csúfondárosan csengő hangon a nevetős szemű lányok a bölcsészkar folyosóján, mert örültek, hogy leküzdtek a tiszteletüket, s méghozzá ilyen alkalomhoz illő alliterációval, mikor megtudtuk, hogy professzorunk, Baróti Dezső lett az egyetem rektora, azt hiszem, 1955-ben.

A lányok bátorságát én is ámulatban vettem tudomásul, mert Baróti professzor urat mindnyájan *szőrnyen* tiszteltük. Oldalt elválasztott, ezüstös csillogású, az akkoriban divatosnál lényegesen hosszabb haj, elegáns, sötétkék kordbársony zakó, és a tanteremben villanyt gyújtó és óra után leoltó tanársegéd. Ilyet még nem láttunk. S mindezekhez a már említett enyhén raccsoló dikció. Előadás közben sok mindenről esett szó a barokkos (hogy ne mondjam: preromantikus) mondat szerkezetek közepette a hivatalos tananyag mellett: Párizsról, Radnótiról, az akkoriban nagyon divatos, Franciaországba elszármazott zeneszerzőről, Joseph Kozmáról. Egyszóval Baróti tanár úr óráin pillanatok alatt kiszakadtunk az ötvenes évek Nagy Magyar Elzártaságából. Európában voltunk. A Szajna partján. Eleven tanúnk volt rá, hogy a rue de Cujas sarkán tényleg lejt a járda, nemcsak a Radnóti versben, s hogy a Szerb Antal által meghonosított preromantikát talán kissé komolyabban kellene vennünk, mint ezt a hivatalos egyetemi oktatás előírja. Egyszóval álméltkodtunk.

Álméltkodtunk, mert a szegedi egyetem új rektora „bokros rektori teendői közepette” (ahogy ő maga szerette gyakran mondogatni) sem hanyagolta el diákjait. Válaszolt a kérdésekre akkor is, ha a folyosón állítottam meg, hogy Farkas Gyula romantika könyvéről kérdezzem. Annak a Farkas Gyulának a könyvéről, akinek a nevét sem illett akkoriban kiejteni. Azt is megtudtuk, hogy Dugonics Etelkája mégsem olyan szálnalmasan megmosolyogtató regénykísérlet, mint ahogy ezt derék vulgármarxistáink hitték.

Azután következett az *annus mirabilis*. S akkor derült ki, hogy az elegáns világi nemcsak az alliterációk honában otthonos, hanem talpig férfi is. 1956 október végén az Ady-téri bölcsészkaron felment a harmadik emeletre, s azonnali hatállyal mindenkit elbocsátott a marxizmus-leninizmus tanszékről. Ilyen eset még nem volt az Elbától keletre. Pedig humánus ember volt Baróti tanár úr: elsősorban diákjaiért aggódott, az emberek sorsa foglalkoztatta. Kijárási tilalom idején nem kevés személyes bátorsággal a rektori hivatal kocsijával járta a várost és összeszedte a kíváncsian csellengő, kipirult arcú diákokat, hogy biztonságba helyezze őket az egyre inkább ügybuzgó karhatalmisták elől, valamelyik diákszállóba, legtöbbször a Juhász Gyulába. Dehát Baróti Dezső tevékenysége a forradalom alatt nem anekdóták tárgya, hanem történelem.

Mindezt megfizetett, egyetemi katedrájától megfosztották, meghurcolták az *igazi* ellenforradalom alatt. De meg nem törték, félreállítva is dolgozott tovább. Amikor legközelebb találkoztunk, már a Radnóti-monográfiát írta, én pedig a British Museumban kutattam. Meg is kért egy adat tisztázására. Radnóti egyik versét (1932 április 12) egy John Love nevű néger költőnek dedikálta, akit az újsághír szerint versének felolvasása közben

a Ku-Klux-Klan meggyilkolt New Yorkban. Szorgalmasan utána néztem az ügynek, még kollégák segítségét is kértem hozzá, de eredménytelenül, a korabeli amerikai napilapokban nyoma sem volt az „esetnek”, John Love nevű néger költőnek egyszerűen a kilétét sem sikerült megállapítanom. Fölöttébb gyanúsnak tekintettem az egészet. Nyilván bécsi vagy berlini lapból ollózta ki a hírt valamelyik baloldali széplelkeknek szánt újság számára egy fürgetollú pesti újságíró. (Azóta a filológiai rejtély már tisztázódott, egy teljesen fiktív tárcanovella volt az „újsághír”, amit Radnóti olvasott.) Annak idején sajnáltam viszont, hogy nem sikerült segítenem volt tanáromnak, aki, mint ez az apróság bizonyítja, a mikrofilológiai adatoknak is nagy figyelmet szentelt.

Utoljára, azt hiszem, éppen Párizsban találkoztunk, ő vendégprofesszor volt a Sorbonne-on, én pedig Szabó Lőrinc költészetének keleti vonatkozásairól tartottam előadást. Baróti tanár úr valahogy értesült róla, s feleségével együtt eljött meghallgatni. Utána kellemesen elbeszélgettünk az egyik tükrös kávéházban, Szegedet idézve. Nekem kétszeresen szegedi esemény volt ez a Latin-Negyedbeli találkozás, hiszen Szabó Lőrincel Szegeden ismerkedtem meg személyesen. Szabó Lőrinc nyilvános szereplése is az *annus mirabilis* eseménye volt. Az én eretnek irodalomfelfogásomban a „Babits—Szabó Lőrinc—Weöres vonal” a 20. századi magyar irodalom „fővonulata”.

Ha most itt erről kezdenék disszertálni, mindez tiszteletlenségnek tűnne egy rövid, emlékező írásban, hiszen csupán arra kértek, hogy az ünnepelt arcképét villantsam fel, mint volt diákja.

Baróti tanár urat jó néhány éve nem láttam, de hallomásból úgy tudom, az istenek kegyesek hozzá, jó egészségnek örvend a „hivatalos” aggastyáni kor küszöbén is.

Maradandó nyomot hagyott nemzedékünkben, s együtt örülök az ünnepelőkkel, hogy ezt a nyúl farknyi írást, virágcsokor helyett, én is elhelyezhetem a *Festschrift*-be a világban szétszéledt tanítványai nevében.

BÍRÓ FERENC

A TITKOS BÚ POÉTÁJA*
DAYKA GÁBOR, 1768–1796

Dayka Gábor a magyar irodalom legszomorúbb életű költői közé tartozik. Szegény család szülötte, apja Miskolcon volt szabómester (egyébként nyorhórék: „sánta szabó”-nak hívták), édesanyja pedig főzni járt gazdag házakhoz. Ő maga — hogy tanulhasson — az egri papneveldebe lépett, noha sok jel utal rá, hogy a rendkívül tehetséges diák hajlamaitól idegen volt az egyházi pálya: a komor falak egy érzéki viharoknak kitett, az előmenetelre szenvedélyesen törekvő, erőteljes irodalmi ambíciókat is tápláló fiatalembert zárták el a külvilágtól. Ezek az ambíciók hozták meg számára Kazinczy Ferenc barátságát, a jövőendő irodalmi vezér 1790 táján őt szerette a legjobban és becsülte a legtöbbre pályatársai közül. Barátságuk dokumentumai mindazonáltal csak töredékesen maradtak ránk, Kazinczy ugyanis 1794-ben — letartóztatása előtt — elégette a hozzáírt leveleket, félvén, hogy azok rossz kézbe akadnak, a jóbarát „láncokból kikölt gondolkodását nyilváná teszik” s az így „szerencséjét” eljátszva kivettetik hivatalából. Dayka ekkor már ugyanis tanári pályán működött. Az iskolát maga hagyta ott ugyan, de úgy, hogy kényszerhelyzetbe hozták s ehhez ő alaposan hozzájárult. Nyugtalan és lázadó szellem volt, 1790-ben — például — az egyik főszereplője annak a küzdelemnek, amely a diákság és a fanatikus hitszónok, Szaitz Leó Mária között zajlott le. Ez azonban nem mond ellent annak — s erre még vissza kell térni —, hogy következetes szabadgondolkodó sem vált belőle. Életrajzára vonatkozó tudásunk hézagos és bizonytalan, az adatok inkább csak a külső viszonylatokra vonatkoznak: ez a becsvágyó fiatalember a későbbiekben alkalmi tanerőként oktatott Lőcsén és Ungváron s korai halálában vélhetően nem csak tüdőbaja, hanem egy szerencsétlen házasság viszontagságai is közrejátszottak. E tragikusan rövid és zaklatott életpálya első pillantásra is érthetővé teszi, hogy Dayka Gábor költészetében megszólalnak, sőt, meghatározó szerepet játszanak az elementáris szomorúság hangjai. Ez a szomorúság határozza meg a képet, amely az irodalmi közvéleményben róla él: ő az érzelmesség legjellegzetesebb magyar képviselőinek egyike, erről az irányzatról nem lehet szólni költészetének számbavétele nélkül.

Ha azonban kissé közelebből vesszük szemügyre az élet és az életmű között szinte önmagától kínálkozó összefüggést, akkor az korántsem tűnik annyira egyértelműnek. Itt először egy némileg meglepő körülmény ötlik a szemünkbe, nevezetesen: Dayka költészetének legjellegzetesebb és egyben legjelentősebb részlegében végtelen fájdalom szól ugyan, ennek ellenére: a kortársak és a közveitlen utókor reagálásaiban nincs különösebb nyoma a sajnálatnak, de még az együttérzésnek sem. Ez éppen azért tűnhet fel, mert amennyire sanyarú volt Dayka élete, annál szerencsésebben alakult utóélete. A XVIII. századvég korán elhunyt magyar irodalmárai közül alighanem Daykának jutott a legtöbb a

* A magyar irodalom a felvilágosodás korában Csokonaitól Faludiig című monográfia részlete.

halál utáni dicsőségből, amiben nyilván döntő, de semmiképpen sem kizárólagos szerepet játszott az ifjúkori barát, Kazinczy Ferenc. Az 1800 utáni idők irodalmi vezérének a börtönből való kiszabadulása után a legsürgősebb teendői közé tartozik a hajdani társ műveinek sajtó alá rendezése s ebben korántsem csak a baráti szeretet gesztusát kell látnunk. Dayka árnya a széphalmi mester irodalmi harcainak egyik s talán a leggyakrabban megidézett fegyvertársa volt. A halott barát az élő Virág Benedekkel és Kis Jánossal együtt kizárólték azt a költészeteszményt, amely Kazinczy számára érvényben volt s amelyet Debrecen izlésével éppen úgy szembe lehetett állítani, mint Kisfaludy Sándoréval. Dayka költészete azonban nem csak a nyelvújítási harc központi szereplőjének szolgált mintaként s vált normáinak egyik legsikeresebb foglalatává, de elismerréssel szóltak róla mások, így olyan szigorú és igényes kritikusok is, mint Kölcsey Ferenc vagy Bajza József. Dayka nem túl terjedelmes életművét tehát a közvetlen utókor mértékadó literátorai kivételes becsben tartották s állandó hivatkozási alap volt számukra, de — nem tartották őt tragikus költőnek, róla szólva az életműnek ez a vonatkozása szinte fel sem merül. Ebből a szempontból különösen jellemző Kazinczy magatartása, aki — láttuk — nem csak személyesen ismerte a fiatalon elhunyt költőt, de kortársai közül alighanem ő állt a legközelebb hozzá, mégis: gyakran beszél ugyan a jóbarátról, nem vagy alig-alig ejt viszont szót a jóbarát szenvedéseiről. Az ő jelzője Daykára a „kedves” (németül is: „der liebliche Dayka”), számára mint a poétai kifejezőerő mestere volt a fontos, a halálos szenvedés költőjében ő lényegében kizárólag a „tudós”, a „classikus tisztaságú” és a „grammatisch korrekt” poétát látta. S bár másképpen ítélte meg, de hasonlóképpen értékelt Kölcsey is, aki befejezetlenül maradt kritikájában az elemi erejű szenvedély szerencsés időben érkezett költőjével, Himfyvel szemben Daykáról szólva fel sem veti, hogy ő az elemi erejű szomorúság költője lenne — számára a korán elhunyt poéta a nyelvi kifejezőerőért való újkori küzdelem sikeres, talán legsikeresebb képviselője, főleg azért szerepel a viszonylag gyakran és pozitív hangszínnel emlegetett példák között, mert „gonddal szép” s éppen innen származik hibája is: „sokhelyt csak szép és csinos”. Dayka megítélésének XX. századi történetében s napjainkban is az a felfogás tekinthető meghatározónak, amely — elismerve érdemeit, de — nem osztja már ugyan Kazinczy és Kölcsey lelkesültségét Dayka életművét illetően, viszont egyetért az elődökkel abban, hogy a szomorú életű költőt nem tekinti egy megélt szomorúság énekesének. Szerb Antal szerint Dayka olyan költő volt, aki inkább csak vágyakozott az érzelmek után, Baróti Dezső számára pedig e költészetnek olyanynyira a technikai vonatkozásai tűnnek elő élesen, hogy Dayka poétai tevékenységét a „matematikai feladatmegoldás”-hoz hasonlítsa.

Daykától mintegy ötven költemény maradt ránk s ha ezt az egész — vagy közelítőlegesen egész — életművet figyelmesen elolvassuk, akkor könnyen adunk igazat ama nézetnek, amely nem tragikus költőként értelmezi őt. Először talán az ölik a szemünkbe, hogy a drámaian komor verseket meglehetősen eltérő poétai világ is körülveszi. Így nem sok köze van a fájdalmas hangulatokhoz a komplikált érzelmi életet kifejező, ezért némileg túlsúlyos, de igen színvonalas anakreontikájának — a *Phyllis* például egy szerelmi között dönteni nem igazán tudó férfi és két kedvese között feszülő viszonyt villantja fel: a kilenc soros alkotás a tömörség és a kifejezőerő mesterműve. Izléses és gonddal formált alkalmi verseiből egy valóban kedves, társaságkedvelő és baráti kapcsolatait nagy érzelmi átéléssel ápoló fiatalember arcvonásai tűnnek elő. A Kazinczyhoz fűződő barátság legsebbe dokumentuma az 1794. január 31-én írott búcsúvers („Indulsz Tokajnak édenébe...”), amely érzelmes és fájdalmas hangulatú ugyan, de ugyancsak nincs köze a másutt harsogó szomorúsághoz. S valóban: nem illeszkedik jól az elviselhetetlen szenvedések által gyötört lélekhez az a — mondhatni szenvtelen — szakértelem sem, amellyel ő a költői

mesterséghez viszonyult. Sok jel utal arra, hogy Dayka a hatáselemeket kutató, azokkal tudós módra számoló költők közé tartozik: nem csak önálló nézetet alakít ki a verselés kérdéseiről, de látható tudatossággal kutatja vagy próbálgatja költői kifejezés lehetőségeit s ez a kísérletező kedv olyannyira szembeötlő, hogy Szabó Lőrinc a maga költészettörténetébe őt a „válogatósok” közé sorolta be. A kísérlet, a próba, a keresés, a kifejezés — a „klasszikus tisztaság” — minél nagyobb tökélyének elérése érdekében vívott küzdelem költője, Ráday híve, akinek Kazinczy közvetítette a szent öreg tanításait. Dayka költői tudatosságára különösen éles fényt vet, ha kortársainak termésével szembesítve vesszük szemügyre verseit — szigorúan szerkesztett, többnyire élesen tagolt és határozott kontúrokkal rendelkező költeményeket írt akkor, amikor a költők, az elmondottak alapján azonban esetleg hatáselemnek fogható fel az érzelmes tematika is, ami jó magyarázat lehet a közvetlén utókornak és a modern értelmezőknek a versekbe foglalt bánat iránti érzéketlenségére. Ez a kritikai attitűd sejlik elő a legjelentősebb kortárs, Csokonai Vitéz Mihály véleményéből is. Amikor Kazinczy sajtó alá rendezői munkáját segítő Csokonai részletesen leírja véleményét Dayka verseiről, akkor nem nehéz észrevenni, hogy éppen az egyik legfájdalmasabb hangulatot kifejező versről, *A rettenetes éj* című költeményről szóló mondataiban („Ez ám a poétai Nachtstück...”) ha bizonyos fenntartásokkal is, de benne van a mesterségbeli tudás feletti elismerés, ám nyoma sincs benne együttérzésnek, mondatai mögött időnként inkább ironia villog. Minden jel arra utal, hogy Dayka bánatos versei és szomorú élete között a korszak legnagyobb — s ugyancsak boldogtalan sorsú — magyar költője sem látott különösebb kapcsolatot.

Arra is gondolhatunk, hogy a Daykát személyesen ismerő, de életéről első kézből való információkkal rendelkező utókor érzéketlenségében gyakorlatias szemlélet nyilvánul meg: ők a korán elhunyt költőtárs maradandó értékű örökségét látták meg művében s ez volt a számukra a fontos, ennek ragyogásában halványultak el életének keservei — számukra annak volt jelentősége, hogy a versek által biztosítva van az örökkévalóság s egyebekre nemigen vesztegettek szót. Ebből a szempontból valóban mindegy, hogy az érzelmes tematika személyes bánatot fejez ki vagy egyszerűen toposz, az igazi vigasztalást a jóbarát életének szerencsétlenségére abban találták meg, ami számukra is a legfontosabb volt: a biztosra vett költői halhatatlanságban s ezt a mű biztosítja, nem pedig az élet. Ez a feltételezés nem zárható ki. A mai kor olvasója azonban — hiszen itt valóban egy költő legjobb és legjellegzetesebb alkotásairól van szó — mégiscsak tovább töpreng az élet és a mű viszonyán: a művekben olyan gyakran megszólaló kétségbeesés valóban hatáselem lenne vagy így s éppen így szólalna meg a (hiányzó) érzelmek utáni vágy? A kérdés jogosultságát megerősíti, hogy végül is feltűnik: az egyébként olyan kísérletező („válogató”) hajlamú költő itt mennyire *nem* kísérletezik: az ő szomorúsága valóban egyetlen mótvum révén van jelen költészetében. S ez: az élet számára olyannyira terhes tiúkos (megnevezhetetlen) bánattal, hogy a költő inkább a halált kívánja már, az véget vetne kibíratatlan szenvedéseinek. Annyi mindenesetre már az első pillantásra is belátható: annak, hogy Dayka viszonylag gyakran választja ezt a témát, olyan mentalitás a feltétele, amely kedvét leli az efféle, számunkra már túl teátrálisan jelenetezett lírai gondolatban. E mentalitás kialakulásának a folyamata természetesen aligha tisztázható, a rendelkezésünkre álló megnyilatkozások alapján azonban talán feltárhatjuk szerkezetét.

Az utókor értelmezőinek bizonyosan igaza van abban, hogy a költő valóban nem élt át folyamatosan ilyen rendkívüli mértékű lelki szenvedést, ennek ellenére, meggyőződésünk szerint Dayka költészetének érzelmes részlegében mégsem egyszerűen egy hatáselem alkalmazását kell látnunk. E végletes fájdalom nem azonosítható ugyan Dayka leglé-

nyegesebb élettapasztalatával, de költészetének egészéből — úgy véljük — mégiscsak kiolvasható: a téma iránti vonzalom s a költő élettapasztalata között szoros kapcsolat van. Ennek feltárására kísérletet tehetünk, hiszen a versekben harsogó szomorúságnak a végleteesség csak az egyik vonása. Dayka verseinek világában járva végül is feltűnik: vannak az első pillantásra talán kevésbé szembeötlő, mégis, jól kivehető és igen informatív elemei még. Erre vonatkozóan különleges jelentősége van *A virtus becse* című, 1791-ben keletkezett költeménynek s éppen azért, mert szó sincs arról, hogy egyértelmű szöveggel állnánk szemben. A költőnek voltak „szerencsés napjai”, amikor boldog volt, amikor lelke „nem magyarázható” örömbé sülyedt. Ám ezek a „boldog órák” a „semmiségbe tért időnek / Fejthetetlen zavarába dőltek” s ő hasztalan esdeklík utánuk. A vers szentenciával zárul: csak a virtus nyomdokain lehet eljutni a boldogsághoz — hajdan is ő hívta „mennyei vigasságra” tisztelőjét. A versbe foglalt helyzet tehát távolról sem egynemű, de pontosabb, ha azt mondjuk: a költő leírt léleállapota olyannyira bizonytalan, hogy nem tud (vagy nem is lehet) róla következetesen beszélni. Az utolsó versszakból — mint látható — egyértelműen az derül ki, hogy ama régi „szerencsés napokon” (amelyekből a második versszakra csak „órák” maradtak) a virtus nyomdokain lépdelve volt boldog. De ha birtokában van e tudásnak, akkor vajon miért „hasztalan” az esdeklík a boldogság tűnt ideje után? Mert így a boldogtalanság felpanaszlásával nem csak azt vallja — óhatatlanul — be, hogy eltávolodott a hajdani erényes élettől, hanem ennél többet és súlyosabbat is: számára immár nincs lehetőség visszatérni a helyes útra. Valami jóvátehetetlen következményekkel járó bűnt követett volna el közben? Maga a vers erről nem árulkodik, ha pedig vallatóra fogjuk az e szempontból tanulságos — s szerény terjedelmű életművének viszonylag tekintélyes hányadát kitevő — szövegeket, főleg a boldogtalanságról beszélő, nevezetes verset, *Titkos bú-t*, akkor gyakorlatilag kizárhatjuk ezt a feltételezést. A kérdést, amelyre tehát keressük a választ, a következő: milyen forrásból fakad a bánat, amelyről Dayka énekel? Dayka verseiben nem találkozunk olyan utalásokkal, amelyek valamilyen konkrét szomorúságra utalnának, ellenkezőleg, a panaszkodó Dayka fájdalmának éppen az az egyik leglényegesebb vonása, hogy „titkos”, azaz: meghatározatlan és így megnevezhetetlen. Ez a bánat éppen úgy támadhat a költőre a múltból („Talán újulnak régi szenvedéseim”), mint ahogy fenyegetheti őt a jövőben („Új lest hány a végzet”), sőt, forrása nem csak a külvilágban lehet, ébredhet — minden behatástól függetlenül — magának a költőnek a szívében is, amely „önmagának gyilkolója” lett: a szív tehát nem függ az ő akaratától, miközben az ő hogyléte nagyon is függ a szívtől. Ez nem lehet valamilyen jóvátehetetlen bűn és így veszteség miatt panaszkodó költő beszéde, hiszen egy ilyen panasz — lévén forrása múltbeli és a költőt a külvilág részéről érő esemény — nem engedhetne volna meg azt a lebegő többértelműséget, amelyben a „titkos bú” előttünk megmutatkozik. Az elmondottak alapján bizonyára joggal kockáztathatjuk meg az állítást: *A virtus becse* nem egy jóvátehetetlen következményekkel (mondjuk a vérbajjal) járó bűn okozta bánatról szóló vers, annak ellenére, hogy — ha nem is erre van kihegyezve — mégiscsak a bűntudat verse, hiszen arról szól, hogy a költő immár nem birtokolja azt a boldogságot, amelyhez csak a virtus (= az erény) útján lehet eljutni, sőt, „hasztalan” esdeklík e boldogság után.

Úgy is fogalmazhatunk: (már) hasztalan esdeklík olyan erény után, amely (újra) meghozhatná számára lelke nyugalomát. S ha tudjuk, hogy van olyan költeménye, amely éppen az erény ébresztette örömről szól — *Az én örömeim* című versből kiderül, hogy embertársai s általában a közjó érdekében való cselekedet boldogsággal tölti el —, akkor joggal merül fel a kérdés: vajon milyen virtus hiányáról szól ez a költemény? Ez nem lehet az állampolgár erénye, hiszen a közhasznú jótettek aligha voltak elzárva a költőtől. Annak a szomorúságnak a forrása, amelyről verseiben szól, nyilván egy másfajta, a polgári életkö-

rön kívül fekvő virtus hiánya lehet csak s ez a hiány immár végleges, ő nem képes többé visszatérni a hozzá vezető ösvényre.

Mit takar tehát e virtus? Úgy látjuk: értelme bele van rejtve a versekben feltáruló szomorúságba. Az ő bűjének mibenlétére adott lehetséges válaszban megpillanthatunk tehát egy lehetséges választ a virtus mibenlétére vonatkozóan is.

E szomorúság elsősorban egy feszültségre világít rá — az őt jellemző két legfőbb, tisztán és erőteljesen megmutatkozó tulajdonság között ugyanis feltűnő ellentét feszül. A „bű” egyik tulajdonsága — mint már volt róla szó — az, hogy nem meghatározható, azaz: „titkos” a költő számára is, hiszen nem képes arra, hogy megnevezze. Dayka költészetében ez a *je ne sais quoi* meglehetősen feltűnő szólam, olyannyira, hogy bánatának megjelenési módja befolyásolja örömének (egyébként ritka) megjelenését is: az ő öröme általában ugyancsak megkapja a „nem magyarázható” vagy a „kimagyarázhatatlan” jelzőt. De a szomorúság rejtekező, értelmezhetetlen, „titkos” volta mellett nem kevésbé feltűnő másik — s már ugyancsak emlegetett — vonása, nevezetesen: rendkívül intenzív, hallatlan erejű, az életet elviselhetetlenné tevő bánatról van szó. Mértékét mindennél jobban jellemzi, hogy a költő bizonyos és egyáltalán nem ritka pillanataiban — versei szerint — inkább a halált választaná a gyötrelmekkel teli élet helyett. E halálvágy legjellegzetesebb és jelentékeny költői erővel megfogalmazott verse *A rettenetes éj*, amely egy viharos éjszaka leírásával kapcsolja össze a szenvedéseknek véget vető halál utáni vágyát. Ez az éj ugyanis nem azért rettenetes, mert elszabadultak a természet erői, hanem mert úgy ér majd véget a vihar tombolása, hogy a versbeli „én” életben marad: „... Rémitő éjszaka / Ah — holnap ismét hajnalom hasad.” A vers korábbi változatában az „Ah” helyett a nyersen egyértelmű „Mert” szerepelt még. A bánat forrása tehát homályban marad, de annál élesebb fény vetül arra, hogy milyen szörnyű szenvedések kiváltója ez a megnevezni nem tudott érzés. Ez az ellentét így mindenképpen feloldozást kívánna, hiszen a szenvedéstől való menekülésnek legalábbis jól látszik a lehetősége: el kell oszlatni a „titkot” ama „bű” körül. A versek világában azonban nincs nyoma annak, hogy a költőt érdekelné ez az esély — a bánat végig rendkívüli mértékű és ugyanakkor homályos marad. Ez a különös kontraszt alkotja Dayka érzelmes verseinek fő témáját, erről szólnak legismertebb versei, *A rettenetes éj* és *Titkos bű*, de ez a motívum van jelen az *Esztendő első napja*, az *esthajnalhoz*, a *Kesergés* és a *Vigasztalás* című költeményekben is.

Éppen azért, mert ismétlődő motívumról van szó, valóban úgy tetszik, hogy Dayka e helyzethez valóban csak mint megverselhető (hiszen hatásos) témához, de nem mint élet-problémához viszonyult, az újból és újból való felhasználásban egy, a hatáselemekkel operáló művész mesterkedését kell látnunk, mivel nem látjuk az erőfeszítésnek a nyomait, hogy oszlassa a titok ködét, amely beburkolja és hozzáférhetetlenné teszi a halálos szomorúságot. Ez magyarázza, hogy e szomorúságnak — miként a költő utóélete tanúsítja — nem volt igazi hitele s hogy legigényesebb olvasói (Csokonaitól Szerb Antalón át Baróti Dezsőig) tapintatosan ugyan, de hitetlenkedtek: akik *ekkora* bánatot ennyire *csak* mutatni akar, talán nem is igazán bánatos. Mégis: ha figyelmesen tanulmányozzuk tovább a költő szövegeit, akkor kialakulhat bennünk a meggyőződés: ez a motívum mégiscsak több és más volt Dayka számára, mint hatásos toposz. Ettől ugyan persze nem nő a szóban forgó versek esztétikai hitele, de értelmezhetővé válnak történetileg: egy élettapasztalat autentikus, noha nem adekvát dokumentumaiként állnak előttünk s nem mint a poétai mesterkedés termékei.

Láttuk, hogy *A virtus becse* című költemény kapcsolatot tárt fel a virtus elvesztése és a költőt kínzó elementáris szomorúság között. Feltételezésünk szerint ez lényeges és bizvást általánosítható információ: Dayka „titkos bű”-jának a forrása általában véve is a

virtus (vagy: az erény) elvesztésében található. A versek olyan bűn tudatáról adnak hírt, amely bűnt a költő nem tud vagy nem képes bevallani. Dayka életének és életművének viszont vannak olyan tényei, amelyek lehetséges magyarázattal szolgálnak egy ilyen bűntudat kialakulásához s ahhoz is, hogy miért éppen így nyilvánul meg ez a bűntudat. Ehhez kiindulópontként két, egymásnak látszólag ellentmondó közléssel kell számot vetni. Dayka, mint azt barátja és életének tanúja, Bodnár Antal írja Kazinczy számára készített jegyzéseiben, pap akart lenni. Vonatkozó mondatához („Mindenkor egyházi életre volt Daykának vágyódása”) Kazinczy jegyzetet fűzött: „Mert szegény lévén, különben nem tanulhatott”, amit nyilván úgy kell érteni, hogy kényszerűségből és nem meggyőződésből lépett erre a pályára. Megjegyzése mögött bizonyosan ott állnak azoknak a leveleknek a tanulságai, amelyek a fiatalkori társ „láncokból kikölt” gondolkodását” mutatták meg számára s amelyeket ő éppen ezért égetett el a nehéz időkben. Úgy véljük, hogy Dayka helyzetének kulcsa s „titkos bű”-jének a forrása abban van, hogy voltaképpen mind a két állítás igaz.

Kazinczy igazságát nem csak az elégetett írások tanúsítják, Dayka költészetének egésze meggyőzően tanúskodik egy valóban szabad szellem erőteljes jelenlétéről. E szellem mutatkozik meg — egyebek között — abban a vonzalomban, amellyel Dayka a heroidák iránt viselkedett. A XVIII. század második felébe ez az eredetileg ovidiusi műfaj új életre kelt és mára már igencsak másodrangúnak számító francia szerzők révén igen nagy népszerűségre tett szert. Más összefüggésben utaltunk már rá, hogy a felvilágosodáskor magyar irodalmában már Dayka előtt megjelent, így az 1770-es éveknek a barokk világképtől erőteljesen távolodó fiatal nemesi írói előtt különleges becsben állt, de művelték olyan világiás érdeklődésű pap-költők is, mint Árnay Pál és Verseyhy Ferenc. E fiktív verses levelek alaposan eltérnek az ovidiusi ősmintától, főleg a tematikát illetően: hőseik lelkében a szerelmi szenvedély és a vallásos érzés küzdelme áll, amely küzdelem a konformista befejezés ellenére sem konformista. A szenvedély elementáris kitörései és a hit vigasza közötti vetélkedés — mint Báróczi Sándor ifjú barátainak a fordításaiból is kitetszik — a vallás deklarált fölénye jegyében zárul ugyan, de ez a fölény valóban inkább csak a szavakban nyilvánul meg s egyáltalán nem vág össze a művek egészének kicsengésével, hiszen *addig* túlságosan sok, a szerelem erejét és a vallásos követelmények életidegenségét drámai módon bemutató kitétel hangzott már el. E heroida-irodalomnak különösen kedvelt hőse a középkor tragikus sorsú szerelmespárja, Abélard és Heloise volt s Dayka legjelentősebb heroidái is éppen a fikció szerint általuk írott verses levelek, amelyeket ő francia mintát követve készített el. A téma Dayka-féle interpretációja talán a legszélsőségebb, mind a külföldi, mind a hazai előképekhez viszonyítva. S nem csak azért, mert nála Abélard elég nyílt szavakkal idézi fel testi szerelmük beteljesülésének pillanatait („Öledbe rándulék ... Bágyadt sziszegésed hijába vádola / Fölfedett szemérmed Vénusnak hódola.”) s nem is csak azért, mert a Mindenhatóval szemben nyíltan választja a test bűnös örömét, hanem — főleg — azért, mert (noha megérti kedvese másféle döntését) távol marad attól, hogy megnyugodjon a hitben. Más tényeket figyelembe véve végülis teljesen érthető, hogy Dayka az egri szeminárium növendékeként is lázadó volt, mint utaltunk rá, ő volt az egyik vezéralakja a diákok között az 1790-ben kirobbant mozgolódásnak, sőt, e küzdelemben még költői tehetségét is bevetette: gúnyos verseket írt egyházi előljárói ellen, akik viszont az ő prédikációiban mutattak rá rendkívül nagyszámú eretnek gondolat jelenlétére. Ez utóbbi tény azonban nem csak Kazinczy barátjának „láncokból kikölt” gondolkodására világít rá, hanem arra is, hogy ő egyáltalán *nem* cinikusan viszonyult a vallás kérdéseivel. S itt emlékeztetnünk kell a másik barát, Bodnár Antal állítására: Dayka Gábor számára valóban fontos lehetett az egyházi pálya. Ha ebbe belejátszhattak esetleg egzisztenciális szempont-

tok is, kizártnak tekinthető, hogy meggyőződése ellen vállalta volna hivatását: saját jövőjére vonatkozó elképzeléseit nyilván II. József évtizedének közegében, egy merőben új valláspolitikai háttérre előtt kell elgondolnunk. Azaz: Dayka szabad és lázadó szellem volt ugyan, de a hit kérdéseit illetően egy másfajta — s nem ellentétes — elgondolás birtokában volt az. Társadalmi helyzete inkább a tájékozódásban akadályozta, abban, hogy ezt a másfajta álláspontot megfelelő színvonalon — tehát a lehetőségig ellentmondásmentesen — ki tudja dolgozni. Filozófiai helyzetét így alighanem pontosan fejezi ki a Blumauer után készült *Vallástétele egy igazságra törekvő emberek* című terjedelmes verses értéke. Alaptézise az, hogy a hit és a tudás két különböző, egymásra vissza nem vezethető, egymást cáfoló és így egymást ostromló birodalmat alkot. E költemény legfontosabb tanulsága azonban nem az, hogy itt egy mindennemű tételes vallástól független ember beszél, de nem is az, hogy távol van egy következetes szabadgondolkodástól, hanem az, hogy a két világ, a hit és a tudás két, egyformán érvényes, következhetséppen egymást kizáró értékvilág foglalataként áll szemben egymással. Dayka számára a választás lehetősége láthatóan éppen olyan távol van, mint az, hogy ebben a helyzetben — a kantianus bölcsélet szellemében — az emberi gondolkodás szükségszerű határait ismerje fel. A költemény tanulságai bizvást általánosíthatók, az utolsó sor („Vedd el vagy a hitet tőlem, vagy eszemet”) pedig olyan vagy-vagy helyzetet tár fel, amelyben feltételezésünk szerint Dayka egész költészetét befolyásoló diszpozíció alapját kell meglátnunk, a hajlamát, hogy bizonyos pillanatokban a világias vonzalmak szélsőséges lázadójaként álljon előttünk s a hajlamát, hogy más pillanatokban nagyon is erőteljes büntudat ébredjen benne e lázadás miatt.

Ez a büntudat nem igazán tisztá s főképpen nem állandó és intenzív, de elégséges ahhoz, hogy amikor megjelenik, valóban súlyos bűn tudataként jelenjék meg (elvégre a hívő mond ítéletet a hitetlen felett) és vezeklésre készítse a költőt az örökre elvesztett „virtus” — a hívő erénye — miatt. Dayka „tűtkos bű”-ja tehát nem üres póz, nem kiszámított hatáselem, hanem a lelkiismeretfurdalás bánata, olyan szomorúság, amelyet a valálatalanság bűnétől való megkönnyebbülés reményében vett magára a költő: ezért „kimagyarázhatatlan”, ezért lebegő s ezért olyan erőteljes. Igaz, alaposan túlszínezett, irodalmias, sőt, irodalmiaszkodo formában megjelenített bánatrol van szó, de alapja valóságos és átélrt nyugtalanság, amelynek hitelességében akkor sincs jogunk kételkedni, ha e bánat igazi tartalma az elmondottak szellemében a vezeklők megkönnyebbülése és nem maga az elementáris fájdalom.

Gábor Dayka (1768–1796)

DER POET DES GEHEIMEN KUMMERS

Der nach einem unglücklichen Lebensweg früh verstorbenen Gábor Dayka gehört den begabtesten Dichtern des ausgehenden 18. Jahrhunderts an. In der ungarischen Literaturgeschichte ist er der bedeutendste Vertreter der literarischen Empfindlichkeit. In manchen Interpretationen wird die traurige Stimmung seiner Gedichte mit seinem persönlichen Lebensweg in Zusammenhang gestellt, von anderen und neueren Forschern wird der direkte Zusammenhang von Leben und Werk abgelehnt und in den empfindlichen Gedichten die bewussten Wirkungselemente aufgezeigt. In diesem Aufsatz wird das Wesen der Traurigkeit in dem Oeuvre des Dichters aus einer anderen Sicht bestimmt, die beiden Möglichkeiten der bisherigen Interpretationen d.h. die Motivation der Biographie und die bewusste Anwendung von affekterregenden Elementen werden gleichfalls zurückgewiesen. Die empfindliche Thematik der Dichtkunst von Dayka kann mit den auch bei anderen zeitgenössischen Dichtern registrierbaren Lebensfragen in Zusammenhang gebracht werden. In diesen Gedichten äussert sich eine Persönlichkeit, die sich gegen die Moral der traditionellen Religiosität erhebt aber sich aus philosophischer Hinsicht von den Normen der religiösen Weltanschauung trotzdem nicht befreien kann. In der empfindlichen Richtung seiner Dichtkunst ist also die Manifestation des immer vorhandenen aber manchmal zum Ausdruck gebrachten Schuldbewusstseins zu suchen.

DAYKA GÁBOR LATIN VERSEI TÓTH LÁSZLÓ FORDÍTÁSÁBAN

A XVIII. század végének latin költészetéről elég keveset tudunk. Kazinczy még erősen érdeklődött kortársainak — s ami ezzel majdnem egyet jelent — levelező partnereinek deák költeményei iránt: gondolok itt elsősorban Kézy Mózes és Sipos Pál verseire. A romantika korában azonban nagy költőink körében feledésbe merült a latin verselés gyakorlata, Vörösmarty latin zsengéiről még tudunk, Arany már eltépte a sajátjait, fiatalabb kortársa pedig, Szepesi Imre, e „poeta minor” itthon már nem is talált kiadót latin költeményeinek kötetére.¹

Érthető tehát, hogy Kazinczy mintaadónak szánt Dayka-kiadásába a fölthalált latin verseket is beiktatta, az is érthető viszont — ha kevésbé öröndetes is — hogy Toldy 1833-ban, Gyulai 1878-ban, majd Abafi 1880-ban kihagyta őket.² Dayka életművének feldolgozói mai napig pár szóban siklottak át e hét vers fölött, melyek közül egy ráadásul csak fordítás: Ferenc király koronázására írott és külön kinyomtatott versét tette át Dayka latinra.

Kazinczy kiadásának sorrendje csak félig időrendi: az első három helyre kiemelte a Ferencz, Verhovác Miksához (püspök) és Dobronyai Miklóshoz (kanonok) írott verseket, a rangnak megfelelő sorrendben, csak a rákövetkező négy versnél érvényesítette az időrendet. A keletkezés sorrendjében első a „Phyllis” című eidyllion (1784), második a kassai Salamon Norberthez írott vers (1786), harmadik a Verhovác püspököt (1788), negyedik a Dobronyai kanonokot (1791), ötödik a királyt (1792) ünneplő vers, majd az 1795-ös Prologus és az 1796-os Descriptio veris következik. (Megjegyzendő: az utolsót Kazinczy csonkán találta meg a fiatalon elhalt költő iratai között, s Hannulik János Krizosztomot, a nagykirályi piarista poétát kérte meg kiegészítésére; mint Cserey Farkasnak írja: „Nem volt volna éppen lehetetlen nékem is kipótlanom a’ vers hízakjait; de én vagy bátor egyenességgel, vagy fortélyosan mindég azon mesterkedem, hogy a’ nagynevű emberekkel öszvecsatlhassam magamat; ’s e’ szerint azt hazudám Hannuliknak, hogy nekem az ő segédjére szükségem van.”)³

Az OSzK Kézirattárában található, Analekta 6272. szám alatt egy tíz lapból álló kézirat, Dayka Gábor latin versei Tóth László fordításában. A katalóguslap szerint a XIX. század második feléből származik az autográf. Az 1909. évi növendéknapló a 13. sz. alatt leltározza. Ezen a számon az Abafi-Aigner hagyatéka található. Ennek részletezése után, a végén, utólag bevezetve olvasható a következő megjegyzés: „+ 2 csomag limbus. Ld.: 1957/56.” Az 1956/57-es leltári napló 93. lapjának rectóján a következőket olvashatjuk: „1957/56. Az anyag megnevezése: Limbusból kiemelt anyag, naplószámmal és naplószám nélkül. Érkezett: IV. 5. Beszerzés módja: Kézirattári raktárrendezés folytán előkerült anyag. Értéke: —. Feldolg. kelte: 1958. III. 20. Feldolgozó: Csapodi Csabáné. Az anyag provenienciájára vonatkozó feljegyzés: Ez az anyag 1950–52-ben a régebbi limbuscsomagok átnézése során emeltetett ki és 1957–58-ban került feldolgozásra. A meg nem állapít-

ható eredetű darabokat 1957/56. naplószámmal láttuk el, a többi eredeti növendéknaplószámán dolgoztuk fel. Technikai okokból az egész anyagot egy helyen, az 1957/56. sz.-nál naplóztuk, a régi növendéknaplóba viszont minden egyes előforduló számnál utalunk erre a száma.”

A kézírást és aláírást összevetettük Ungvárméti Tóth László kézírataival az MTA Könyvtárának Kézirattárában, az ő írása azonban egészen más karakterű. Elvileg lehetne mégis Ungvárméti Tóthé a fordítás, későbbi másolatban — noha ennek ellentmondanak a sajátkezű javítások és az aláírás manupropria-szerű kanyarítása — de a hexameterek nyelvi megformálása és Vörösmarty iskolázott metrikája (utóbbira Stoll Béla figyelmeztetett, szíves segítségét ezúttal is köszönöm) mindenképpen kizárja ezt az eredeztetést, s így nemcsak az írás, hanem a szöveg is a múlt század második felére vall.

Tizenvalahány éve akadtam el itt, nem tudván, milyen Tóth Lászlót tiszteljek a fordítóban, ha már Kazinczy köréről le kell mondanom. Nemrégiben azonban megjelent új kiadásban Barsi József bicskei plébános Bach-korszakbeli börtöneit felidéző emlékirata, az „Utazás ismeretlen állomás felé” (1849–1856), együtt Berzsényi Lénárd honvédezredesnek az olmtüzi foglyokról készített arcképcsarnokával.⁴ Barsi legjobb börtönbéli bajtársaként emlékezik vissza Tóth Lászlóra, aki a nagyszebeni haditörvényszék ítélete nyomán került Olmtüzbbe.⁵ A „hű cimbora” megosztotta Barsi olvasmányait és színdarabokat írt.⁶ A szombathelyi Savaria Múzeumban őrzött Berzsényi Lénárd-féle szénrajz hátlapján olvasható Tóth László önéletrajzának leírata. Eszerint Bibarczfalván született 1811. augusztus 22-én. Dévai ügyvédként küzdött Erdély uniójáért a reformkorban, majd a szabadságharc idején részt vett a nemzetőrség szervezésében. Szébenben Puchner rabságra vetette, Bem kiszabadította, honvédként harcolt, majd tisztí főügyész lett. Előbb halálra, majd kegyelemből tízévi várfogságra ítélték. 1856 novemberében szabadult.⁷ A kötet kiadója nem ismer róla más adatot; hozzátehetjük, talán azonos azzal a Tóth Lászlóval, aki 1868-ban Kolozsvárott kiadott egy „Szemle közjogunk és politikai viszonyaink felett” c. munkát.⁸

Az író hajlamú rab talán börtönében, talán később fordíthatta le esetleg Dayka költeményeit. Aláírása — melyet a Barsi-kiadás reprodukál — némely betű hurkolásában emlékeztet a fordító aláírására.⁹

A következőkben közreadjuk a fordítások szövegét, textológiai jegyzetekkel. Elvégeztük a latin eredetivel való összevetésüket is; de ennek, valamint a neolatin költészet utóéletében úttörőnek számító műfordítások esztétikai elemzésének már egy újabb tanulmányban van a helye.

Jegyzetek

1. Vö. Szörényi László: *Latin költészet 1770 és 1820 között*. In: *Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Kósa László és Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, ELTE, 1985. 264–292.; uő.: *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*. IJK 1985. 1–18. és klny.

2. *Újhelyi Dayka Gábor Versei*. — Összveszte 's kiadta barátja Kazinczy Ferencz. — Pesten, Trattner' költségein, 's betűivel 1813. 113–136.; a versek kéziratának lelőhelye: *MTA Könyvtárának Kézirattára*, RUI 4* 1. *Elegyes Köllemények*. Első Kötet. Írta Dayka Gábor. Toldalék. 125 f^o (= 103–104.) Rajta Kazinczy kézíratos megjegyzései.

3. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Kiadta: Váczy János. IV. k. 1893. 13. Nr. 862. Vö. a Hannuliknak frott levelet, i. m. XXII. k. Kiadta: Harsányi István. Budapest, 1927. 116. Nr. 5461. (821/a.) és Hannulik válaszát: i. h. 121–123., Nr. 5464. (827/a.)

4. Barsi József: *Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai Az olasz foglyok arcképsorozata.* Sajtó alá rendezte: Simon V. Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.

5. I. m. 155.

6. I. m. 176, 179.

7. I. m. 398–399.

8. Ld. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. k. Budapest, 1914. 418. has.

9. Barsi: i. m. 398.

I.

Verhovác Miksa, a pesti kisebb papnövelő intézet felügyelőjének tiszteletére, mikor zágrábi püspökké választatott meg 1788-ban.

Pásztorok és gödölyék eltűnt vezetője fölött sirt,
S Daphnis után zokogott Corydon hűvös árny közelében;
Majd panaszos dalban sohaját elkapta a szellő:

Ah! hova szállsz? Kire hagysz óh Daphnis! bűba merülten?
Nem tart vissza szivem, sem a nyáj, melyet oly híven őrzél?
Im, könnyűim, s epedő szavam!¹ és te ezekre se hajlasz?
Nézz arcomra! minő csodahév gyúlasztja vonását!
Lángol utánad; azért, ha diszítik fűrtök a szőlőt,
Kőrislomb erdőt, árnyas füzek a meredek part
Szép iratos táját, s hullámszatos árpa mezőket:
Ugy te diszem voltál, s veled elhagya végtelen² üdvöm!
Nem látalak többé, hogy zengi dalokat gyönyörömrre,
S meglágyítsd szivemet kicsi jávorbotra hajolva,
Majd zokogó pásztorsipodat késztesd ajakadhoz ...
S vad sziveket, berkek szörnyét lágyítsd türelemre.
Mert mikor a sűrű tölgyek alatt fűben heverészve
Bűvös-bájos dalt zengél pásztorfurulyádon:
Óh erdők! mint lejtének vad táncot a Faunok,
S a tigris feledé zabolátlan, szörnyű haragját!
A merevült tölgyek koszorúja remegve figyelt rá!
Óh, ez a dal Corydon vágyát fölkelte irántad
Társait is hívogatta, kik ott a mezők legelőjén
Vad csigacsőre üzik-hajtják ki a nyáj gödölyéit. —
És a szived nem birt rajtunk könnyörülni, kegyetlen!
Vagy terhedre van itt minden pászitja mezőnek,
És kicsi kunyhókban kezded gyűlölni barátid,³
Hogy tova szállsz? Pedig oly szép sorba helyeztük a kertben
Pusztás föld diszeül a gyümölcsfákat gyönyörödre;
Lesz aranyalma elég; sőt már Meliboeus elosztá
Szilfasorokkal ismét indás szőlők veteményét.

Van részedre, habár vizeinket a tél befagyaszszá,
 Vagy sugarával a nap hevesen pirkaszszá vetésünk,
 Van részedre elég sajtunk, s túrónk a javából;
 Van csevegő forrás, meg amott legelő a baromnak.
 Nézd a hegyek sziklái között járó gödölyéket,
 Ormai közt Arkádia szül termetre hasonlót;
 Lábaik aprók, és testök' sűrű gyapju takarja;
 Nyakra bozontosak űk, tövisek tépik le a hosszú
 Pelyheiket, s tunya combjaikon megakadnak az emlők.
 Mindezt megfigyeléd, s tudtad művelni a nyáját;
 Emlőt duzzasztó fűveink tükát kitaláltad;
 Vagy mely idő ad erős legelőt, a fű árt-e a nyájnak;
 Vagy csergő patakok vize jóízűn oltja-e szomját;
 Vagy szabad-é csüggő gyapjat tisztítani vassal;
 S anyjától mikor álljon el a gödölyéje? — te tudtad!
 Így boldog vala nyájad: a vész nem is ölte soronkint,
 Őre valál, mikor annak erős lehe dult a juhok⁴ közt,
 Gyapjasaid testén tövisek soha kárt nem okoztak,
 S hasztalan oldalazott dús aklod előtt el a farkas
 Kétszer ömölt ki a tej tágas tömlőkbe naponkint,
 S nyujta fölös részből elegendő sajtot az évre.
 S most, ha csak egy kissé tartod emléken e nyáját,
 Nem hagyod el, Daphnis! te megőrzöd utóbb igaz üdvét!
 Meg, hiszen úgy epedez teutánad a juh vajadás közt,
 S várja segítséged! Jer, zárd szaporán el a nyáját;
 Hogy mielőbb ismerjen rá anyjára a bárány.
 Mít tegyek? Ó tova kél, s halad a ránk végzetes úton;
 Tán feledé is a nyáját, a kis kunyhót, meg a kedves
 Pásztori kört — — Hova szállsz? Nem vonz szerető sziv?
 Hű Corydon, meg a kis gödölyék méltók feledésre?

Nézz, Daphnis! könnyüimre, figyeld legalább meg e sóhajt,
 Óh, hiven elkísér ez a sóhaj, amerre visz útad.
 Látod-e mint halaványul ez ajk? Szemeim könnyes ártul
 Fényöket elveszték, meg a néma nyögéstül alighogy
 Győzheti elfáradt testem lassú pihegését?
 Elfeledem most már sipomat, meg a pásztori verset,
 S berkeken a hűvös árny közelében a szép gödölyéket.
 Oly szomorú ez nyáj maga is! fájdalommal betölti
 A kerek ég boltját, s Daphnist sóhajtja szünetlen;
 Oly rideg a legelő, s kelletlen a csermely azóta.
 Feljajdult, Daphnis, mikor eltűntél, a⁵ hegy orma;
 Sirt a néma berek! — Nézd, mint száll hó a hegyekre,⁶
 Mint hullatja diszes lombját szomorúan a sok fa,

S új kezek el hagyják gyorsan hervadni az erdőt.
Óh, de miért szólok? panaszos szavam úgyis a szellő
Hordja sikertelenül. Ó nem hajt balga szavamra! — —

Nem sietett szándékosan ő, fájdalomla mutatta:
Láttam, amint szemeit sűrű könnyei árja borítja
Ó Corydon! neki⁷ isten adá elhagynia⁸ földünk';⁹
Régi tanyánk,¹⁰ ez az ősi vidék hadd szálljon utódra.
Óh, ez az istenség Lycidát jelölé ki nekem,¹¹ hogy
Dalt zengjek¹² legelőföldjén¹³ gyógyítva keservem'¹⁴ ...
Százszorosan boldog Corydon! zöldelnek az ágak,
És gyönyörű dalodon lelkendezik újra az erdő,
S tisztafehér gyapjú szaporán nő nyájadon ismét.
Óh, de azért Daphnis! jobb sorsban is éled az emlék;
Elkísér, mikor új fiat ejt ki a nyáj örömmre,
S friss barom, új gödölyék közelítenek a csigacsőhöz.
Sőt neved álljon a völgy kérgén fölvészve, hogy aztán
Évről-évre tovább forraszsa¹⁵ be régi vonásom,
S hosszú, dicső koron át hirdesse neved, ha kiforrott.
Ott, a hüvös lombsátor elé jár majd Corydon ki,
És zokogó dalban, Daphnis! gyászolja tünésed'! —

II.

Dobronyai Miklós egri kanonoknak.

— 1791. —

Feltűnt a te napod, Miklós! noha fénysugarával
Cynthiaus elfeledé földiszeseíteni azt.
Hosszu, fehér leplét fagyosan terjeszti a földre,
S erdők lombozatát irtja szünetlen a tél.
Reszket a föld, mivel a zephyrek surranva elálltak,
S tiszta virágillat¹⁶ nem hatol útiok elé!
Vad Boreas rettentő szárnyakat öltve előtör,
S jégcsapok állnak elő, bárhova száll a mezőn.
Vajha dicső fényét látnók, Eger! újra napodnak!
Visszaragyogna e föld bíboros arca reánk.
Újra virulna szelíd, szeplőtlen fénye fölöttünk,¹⁷
És a sötét felhő zord helyen ütne tanyát.
Áldott szellemed¹⁸ így oszt szét áldást körülöttünk.
Bárki kövesse is azt, hallgatagon keresed.
És ez a titkos szó tova hat, nem vár a parancsra,
Kebünk mélyéből semmi se fojtja ki azt.

Óh, de talán kedvesb ha legott elhallgat az ajkam?
 Vétek a balga beszéd ritka szemérmed előtt.
 Hogyha merész szárnyán Muzsám repdesne magasban;
 Mégse daloldhatná ősi dicséretedet.
 Eljön majd az idő, s az Apolló lantosa ébred,
 S Pindár dallamait zengi dicső ajakán.
 Majd följegyzi neved szaporán örököltü papírra;
 Lesz méltóbb jutalom: feltüzi ő a babért.
 S a te kezed művét, mint ő emlékkövet, akkor
 Elteszi majd köztünk hosszú idők diszeül.
 Vagy csupa képzelet ez? szomszédban előttün a Múza.
 S pengeti hárfáján hangzatosabb dalait? —
 Im, az Együd csúcsán megláttam a délceg Apollót,
 S már is örül pompás lantja szavának Eger.
 Láttam Klopstockot, Miltont, Pópot, meg Ovidot;
 Hallám büszke Horác, s Addison égi dalát:
 És láték sokat ott fölkelni a sir üregéből,
 S zengtek a lant hurján régi varázsdalokat.
 Boldog e föld! Phoebus disze, boldog Eger! mikor élén
 Állhat örök diszeül férfiai: Dobronyai! —
 Új tünemény sora kél: hegyeken megzendül a kőris,
 S érzések heve közt lágyul a sziklatömeg.
 Óh, de minő hatalom bolygatja merészen a földet?
 Honnan az elhaladó évszakok és a napok?
 Melyik Vesta¹⁹ bocsát az egek boltjára örök fényt?
 A hold szíttá vizek hánynak-e vad habokat?
 Óh, mindezt hirdette nekünk ajakad, honi Newton!
 Megjelöléd az utat, bárhova intsen a cél.
 S mint Cato²⁰ szólál, mely idő művelheti földünk?
 Hol terem a szőlő, hol veteményez a mag?
 Parca vigyáz-e a méhre? miként szaporítsuk a nyáját?
 Mely föld termi előbb a hüvelyes veteményt? —
 Vagy támad, ki a szót fönnen cáfolni akarja,
 És Stoa bölcseletét újra előszedi még?
 Rég kijelölte az ég csillagzatos²¹ útjait isten,
 S bolygók járását rendezi ősi erő;
 Végül az emberiség célját, s örökélete titkát
 Téveteg elmémnek megmagyarázza e bölcs.
 Grotius itt, Heineck meg amott, s értelmezi hosszan
 Isten s a hazaföld elfogadott jogait.
 Majd Calmessel a szót kutató ősrégi lapokrúl,
 S értjük a kétség legnehezebb nyomait.
 Óh, a halandó szív sokat érő vágyakat alkot:
 Szép a jövő, ha kezed tárja ki Dobronyai.
 Adja az Ég! hagyjon köztünk sok időre a Parca,

S várja be jöttödet a mennyei lét gyönyöre,
 Mig letakarja fejed' szárnyával a Tisztelet önként,
 S hoz méltó koszorút sokszoros érdemedért.
 Phoebus atyánk! valahányszor az év elvégzi futását,
 Útja szakadtával jöjjön el újra e nap.
 S bár ragyogó napényt, vagy felleget ejtesz is arra,
 Szebb napot érünk tilt földön a nagy kegyelet!

III.

Phyllis

— Idyll, 1784. —

Eltűnt a zord tél, langy szellő támad a réten
 Könnyű szárnyaival; fecskék, a tavasz hírelői,
 Régi magányaikon keresik föl a hajdani fészket.
 Életet ölt minden, vajudás közt ringnak az ágak,
 S erdők lombja virul sűrűen gyönyörűl az évnék.
 Nélküled, oh Phyllis! korhadt minden fa előtem,
 S kései ősz képén kell újra kesergenem akkor;
 Sárgul a dús vetemény gondatlan földve mezőket,
 És a hüvös csermely tovatűnik a szomju homokban.
 Óh, mily boldog vagy Tytirus, hogy Phyllis örökké
 Jár körüléd, s kisdéd²² nyájad tovabolyg a vidéken,
 Nagy furulyád gyönyörűn elzengi szerelmed, úgy örvend.
 Codrus, a szörny iszonyú testével nem tudom én, mért
 Vágta utam be imént, — bár szünnék végre haragja! —
 Árnyas tölgyek alatt szivem úgy sajg néma kinoktul,
 S én egyedül zengek szomorú dalt pásztori sípon.
 Phyllist zengi a völgy, Phyllist hangozza az erdő;
 Phyllis mégse kíván: dacosan megvet, gyűlöl engem. —
 Úgy látom, — gyönyörű kocsiján feltűnt a nap immár ...
 Vajha szabadna megint újból kegyedért esedeznem,
 Vajha megint látnám alakod', s nem tartana Línus
 Éneke,²³ sem szűz Evridikét zengő rhodopéi
 Orpheus és Jupiter zengése, mikor zabolátlan
 Szíveket ellágyít elefántcsont-lantja csodásan.
 Óh, ha lehet, honi dalt zengjen kiki hangzatos ajkán,
 S ünnepet üljön a föld, ha az istenség szava zendül.
 Hintse virágait el Codrus, s a szatir követője
 Légy irigyen, minket szép karba sorozva Menalcas!
 Nélkülem is hozzon csak, Phyllis! ajándokot a föld:
 Balzsamot illatúl,²⁴ és fűtőd díszére borostyánt.

Sűrű arany fürtöd kedvedre teremjen a szőlő,
Dús vetemény büszkén hullámozzék örömödre;
Duzzadt²⁵ emlőkkel várd szép kecskéidet otthon;
Víg gödölyéidnek miniom²⁶ színezzé be gyapját,
Sőt viruló pázsit közepén, vagy a sárga homoknál,
S bíbor festékben változzék gyapja kosodnak.
Igy zengték nekem ezt a tölgy hűvös árnya körében,
— Meddig a szép hajadon fürtjét koszorúzta virággal, —
Távolléte alatt Múzsák kedves dalaikban.
Lesz-e Zephyr,²⁷ hogy a lég szárnyán sebesen tovakelve
Phyllishez vigye el töredékeit annak a dalnak?
Óh! szelidülne tudom, s rögtön szünnék a haragja.
Mindegy! terjedjen tova bár lelkén ez a mély seb,
Vagy célhoz vezetett legyen e panaszos szavak árja,
Mint Dóris hullámai közt a Sicília partján
Szép Arethúza rohan le a tenger alatt sietőhöz,
Kebünkben tűnjék el a fájdalom, isteni Phyllis!
Elhozhatja föled aranyos sugarát is a hajnal,
S alkony tája körül pattoghat a tűz kalyibánkban:
A sűrű erdőség s ama puszta odú panaszomnak
Néma tanúja lehet, Phyllis! mikor elzokogom majd!

IV.

Salamon Norbertnek²⁸

— Kassán, 1786. —

Végző gyászod után megszabadult szived
Bizton várhat-e már szebb napokat, noha
Terhes kínomul azt egykor a phillisi
Chíron megtagadá maga?

Norbert! hogyha vigabb éveket ád neked
Títán, s megkönyörül rajtad a sorskerék,
Ismét vágyol-e még zengeni lantodon,
Bár rég elfeledéd is azt?

Százszor boldog a kéz, mely a hurok közül
Hévvél csalja elé hangzatos énekét;
A dal hőse Horác egy dalaért eped,
S Pindár küzdi le őt talán.

Valjon zúghat-e nyelv szózatossá árja le,
Hogy hallják letűnő századok érdemed';
Vágy [!] támadhat-e dal, hogy nevedért, dicső!
Áldjon hosszú idők során?

Téged! — — pallaszi kár [!] bámulatos diszét!
Vagy hangzott bonyolult árnyalatú tana
Bölcsseknek, sok erőt várva, mit ő neki
Terhes volt kitalálnia? —

Fölserdült ivadék, hogy Peleus keze
Felbontá a csomót, vaj' csodatény-e az?
Fényes lelkek előtt tűnnek a tévtanok,
Mint a gordiusok műve

Ajka szétsimuló, ömletem énekét
Méltón tudja-e lant festeni, férfiú!
Ő ez nyitja szívünk titkait újra meg,
S olt üdvös tanokat belé.

Hajlékunk hiuság²⁹ rabja koránse volt,
Bárhon várt követőt, számkiüzötten állt;
Hajlékunk örökös díszé a bölcsesség.
S botlás bármikor állna be,

Megvetjük. De a pirt óh, magyarázzam-e,
Mely, Norbert! sebesen futja be arcodat?
Kiméllek, de hibám lelje bocsánatát,
S már nem hozza dicséreted?

Védő isteneid szüntelen³⁰ óvjanak;
Légy tartós örömünk! Nélküled oly rideg,
Muzsánk Kassa körül; adjon az Ég tehát
Békés nesztori nagy napot!

Balsors fellegeit szüntelen üzze el
Jobbléted gyönyörű reggele, alkonya.
Títán hintse föléd tiszta sugárait,
S boldogság koszorúzza be

Fenkölt szellemedet! Könnyű fuvallatú
Szellőt láss körüléd! Hordja neved tova
Hálás hír, s az utód lelje föl azt sivár
Évszázak letűnésekor! —

A tanítványokhoz
— Bevezetésül, Ungvárott, 1795 —

Óh, ti Apolló új kara! büszke reményed hazánknak!
Pallasz előttetek áll: a tudomány szava hív.
Mért rettegtek a lant idegét felvonni korábban,
S dalra fakadni, mikor gyenge az ajk s habozó?
Engedjék az Egek! multak példáin okulva
Járjátok a küzdő szellemek útjain át.
Nem jár terhes uton Dircé hattyúja seholsem,
Indul, s társa legott nyomdokait követi.
Igy Flaccus! Latium földjén ama pindari dalnok
Római lantoddal nagy követője válál.
Végre te zengted a dalt pusztult bercek, hegyek alján,
Trójai hőskrül szólt vala hévvel a dal.
Mig a maeóni babér zöldel, neved ott lesz Apolló
Fölkent népe között, és hired' őrzi a kor.
Igy szállott el Ovíd nagy szelleme Scythia földjén,
S hozta dicsóséggel Callimachosz dalait.
Vaj? nem szebb-e a lég, ha madár versenyre kiszállva,
Messze vidékre hatol, s tépi a föllegeket?
Mért említsem a brittföld szellemeit föl egyenkint,
Lantjok hurjaiból feltör a thrák szín, erő?
Vagy a dicsó Rómát, mikor az hellen nyomokon jár,
És csak a phoebusi lant ihleti a dalait?
S szóljak-e, drága honom! Césingédről, ha dalában
Hellén föld panaszát hallhatom én borusan?³¹
Kedves a Muzsáknak körülöttünk ütni tanyát fel,
Mig ama szép ihlett szelleme járja sorát.
Rajta tehát, mig az élet erősb szaka bennetek éled,
S ősi szabadsággal forr eretekben a vér.
Óh nemes ifjak! elő a dalokkal, zengjen a Múza!
Édes a dal nekem is, szellemem útba vezet.
Óh, mig a sors kedvez, hadd³² zengjen a lant sűrű húrja;
Önként búvól a dal, s hangjai szivrehatók.
Igy, ha korunk nyúlge végtelenül hervasztja kedélyünk',
S reszketeg aggsággal jár közelében utóbb:
Kebőlünkben fölpezsdül a vér, s tovaúzi legottan
A szilajan zengő lant gyönyörű dala őt!

VI.

A tavasz leírása.
— Ungvárott, 1796. —

Lágy szellők suhanó szárnya előtt lohad
A tél zord szele és jégcsapok omlanak.
Csillagfény³³ nem a tar földre lövell le már,
Sem vad tél fagya nem szórja mezőnk disztét,
És ártó szele nem sebzi a föld porát.
Csermelyviz dagadó habja előhatol,
Hegycsúcsról lefelé vágva szabad folyást.
Ottan hallgatagon bámul eléd, Atyánk!
Mint kapdossa vizét szirtbeli zátonyod.
Hol Títán közelít, csillag előtte hull;
Majd könnyen repülő négyfogatán robog;
S korhadt föld rögeit készíti a napsugár,
És lágyítja legott harmatadó lehe.
Ébred már a tavasz szép hiradója is,
Nyájas fészket emel házereszek tövén,
A rét sikja fölött, merre szemed kihat,
Távolból iratos pázsit előbuvik.
Itt nagy verseny alatt munka sűrög-forog,
Ott gazdag vetemény sarja kitörni kezd.
Már lassú zephyrek szállnak a légen át,
Elhintvén a mezőn balzsamos illatot.³⁴
Ott a rózsa, emitt lágy violák bíbor
Kelyhéből szedik azt. Enyhül a földmives,
Látván végre sebes fordulatok között
A csermelyt szabadon félresikamlani,
S a szirtek közepett hallgatagon figyel!
Erdő, siri berek dermedezés után
Fonnyadt ágaiból lombozatot terem;
Enyhít árnyai³⁵ közt, s galyja nem űz tova
Vándort, hogy keserű bánata végre ne
Gyógyuljon, mikor úgy csattog a víg madár.
Árnyas tölgyek alatt Tytirus a gyepen
Majd hűvös nyoszolyát lel pihenő helyül,
Majd botjára hajol, s alkonyodás felé
A föld szent gyönyörét zengi vidám dala;
Mig távolban a nyáj nesztelenül bolyong,
Cserjék most fakadó friss levelét szedi,
Vagy tépdes csigacsót és hűvös patak
Habzó cseppjeiben szomja lecsillapul.

Valjon, Bacchus atyám! cháoni nép diszét
Szentelt homlokodon zengenem illik-e?
Szőlőnk lombosodik, hajt, virul és terem
Dús magvat; vajon ezt nem te adád nekünk?
S áldásos művedért üzzelek-é nemes
Istennő, ha kegyed szórja virágait
Körtvélyfánkra, s emitt díszes a szilvafa,
És fejlődik amott sárga cseresnye, hogy
Szolgáljon szaporán izletes ételül?

Útad sem feledem, büszke hajós! azért
Szállj csak partra, s ereszd vízre hajóidat,
Míg lángol körüléd Cynthia fénye, vagy
Csöndes lépteivel Cháriszod itt marad.
Im, burjánzik amott Céresz ajándékoka,
S a vig földmivelő lelke megérzi már,
A nagy gondviselő nyujt-e gyönyört neki
Hálás szive nem egy hosszú fohászáért?

Óh, e nép örömét bármi lohasztja le,
Vagy szétzuill a mezők disze: kihallod a
Természet panaszát, arca borús leszen,
És sir gyásza miatt a szomorú tavasz.

Jegyzetek a versek szövegéhez

1. áthúzza: sohajom
2. előtte áthúzza: üdvöm
3. utána áthúzza egy kérdőjel
4. áthúzza: sorok (?)
5. alatta áthúzza: valamennyi
6. előtte áthúzza: vidékre
7. eredetileg: neked
8. eredetileg: elhagynod
9. eredetileg: e földet
10. eredetileg: tanyád
11. eredetileg: neked
12. eredetileg: zengj
13. előtte kihúzza: szép

14. eredetileg: keserved
15. előtte kihúzva: terjedve (vagy: terjedne)
16. virág*illat* helyett áthúzva: virág*jaik* (?)
17. előtte áthúzva: közöttünk
18. eredetileg csak: Szellemed
19. eredetileg: Vesztá; a javított „Vesta” alak a margón megismételve.
20. eredetileg: Cátó
21. eredetileg: csillagzó; a javítás a-ja megismételve a szó fölött.
22. eredetileg: kicsiny
23. előtte olvashatatlanul kihúzott szó
24. eredetileg: illat
25. eredetileg: dúzzadt
26. előtte olvashatatlanul kihúzott szó, vagy szókezdet
27. eredetileg: Zephyr
28. fölötté kihúzva: Salamonnak.
29. eredetileg: hiúság
30. eredetileg: szüntelenül
31. eredetileg: borusan
32. előtte kihúzva: kadd (?)
33. eredetileg: csillagfény, az „a” utólag föléírva
34. eredetileg: illatott (vagy illatait?)
35. eredetileg: ágai

Megjegyzés: egy-egy betű utólagos, erősebb vonással való meghúzását a jegyzetekben nem jelöltük.

László Szörényi:

ZUSAMMENFASSUNG LATEINISCHE GEDICHTE VON GÁBOR GAYKA ÜBERSETZT VON LÁSZLÓ TÓTH

Ferenc Kazinczy hat 1813 aus dem schriftlichen Nachlass seines früh verstorbenen näheren Freundes, Gábor Dayka auch die lateinischen Gedichte herausgegeben. In den nachfolgenden Gesamtwerken von Dayka wurden diese Gedichte nicht mehr veröffentlicht: Seit dem Anfang des vergangenen Jahrhunderts wurde die um die Jahrhundertwende noch immer sehr beliebte neulateinische Dichtung durch die Literaturgeschichte und -kritik nicht mehr geschätzt. Die guten Übersetzungen dieser Gedichte wurden vor kurzem in der Handschriftensammlung der Nationalbibliothek Széchényi gefunden. Im Aufsatz werden diese Übersetzungen veröffentlicht. Der Verfasser hat den Versuch, den Übersetzer als den Szekler Advokaten, László Tóth zu identifizieren, der nach dem ungarischen Freiheitskampf 1848–49 in Olmütz Häftling war und in dem Memoire von József Barsi vorgestellt wird.

TÓTH SÁNDOR

UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ POÉZISÉNEK BÖLCSELETI VONATKOZÁSAIRÓL*

Ungvárnémeti Tóth László, ki irodalmi felvilágosodásunk Kazinczy fémjelezte korszakában görög nyelvű verseivel és Pindarosz ódaköltészetének utánzásával vívta ki a művelt Európa csodálatát, nem alkotott külön poétikát, melyből nyomon kísérhetnénk elméleti tájékozódásának esetleges filozófiai vonatkozásait. Így bölcseleti gondolkodásnak számunkra kizárólagos forrásai költői művei, melyeknek immanens gondolatvilágában jelen van filozófiai irányultságának egy-egy tétele, elképzelése. Vizsgálatunk tárgyról tehát elsősorban költeményeit (melyek 1816-ban *Versei*, és 1818-ban *Görög versei Magyar tolmácsolattal* című kötetekben, valamint elszórtan a korabeli folyóiratokban jelentek meg) és néhány elméleti írását kell faggatnunk.

Tóth László torzóban maradt életművével kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük: Ungvárnémeti Tóth egész költői pályafutása alatt, vagyis 1814-től, mikor megindul a Kazinczyval való levelezése, mely a széphalmi mester táborába való bekerülést jelenti, majdnem haláláig (1820 — mert ez idő tájt bírálva korábbi praxisát egy Mailath Jánoshoz írott levélben¹ magasabb eszményeket igyekszik magának megfogalmazni) tudatosan törekszik a klasszicizálásra, a klasszikus eszmények betartására. Ez költői pályája első néhány évében csak iskolás klasszicista, az újlatin poétikákban megfogalmazott elvek szerinti versszerzési gyakorlat, mely a bevett latinnyelvűség helyett (bár az opus ettől sem mentes) a szokatlanabb görög nyelven szólal meg. Az 1817-es évtől azonban alapos elméleti tájékozódásának köszönhetően a németek görög-klasszicizmusa lesz műveinek eszménye és mércéje, melynek megvalósulása 1818-as *Görög versei Magyar tolmácsolattal* című kötetében (minek homogenitása az előbbieket értelmében kérdéses) és elméleti írásaiban — kiváltképp *A költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak versmértékéről* című műben kísérhető nyomon. Amikor azonban 1818-as verseskötetének görögös-németes klasszicizmusát költői próbálkozása csúcsának tekintjük, óhatatlanul leértékeljük 1816-os versgyűjteményét. Pedig látnunk kell, hogy ez a mérce nem minősítheti le első kötetének esetleges értékeit. Ungvárnémeti Tóth ugyanis tudatosan szerkeszti versesköteteit, hiszen 1816-os verseskötetébe nem kerülnek be az 1816-ig keletkezett görög nyelvű költemények, pedig mióta csak levelezést folytat Kazinczyval, egy görög-magyar nyelvű kötetet szeretne megjelentetni.² Így tehát, míg 1818-as kötetében a görög költészet idealisztikus ágának nagy gondolati költői felé fordul, melyben kiemelt helyet juttat Pindarosznak, a pindaroszi szellemiségnek és versformának, addig az 1816-os versgyűjteményben másfajta eszmények megtestesülésének lehetünk tanúi. Két kötetének értékrendje filozófiai gondolkodásának síkján is érzékelhető. A következőkben ennek felrajzolását kíséreljük meg, elsőként az első kötet verseiből direktén is kibontható filozofáló gondolatmenetek kapcsán, majd néhány későbbi elméleti írás és vers alapján azt keressük, hogyan fejlődött tovább gondolatrendszere, hogyan igazodott új eszményeihez.

Ha felvilágosodáskori líráinkban filozófiai hatásokat keresünk, annak első szakaszában a fiziko-teológiai tanok és a francia filozófusok (Rousseau, Diderot, Holbach, Helvetius) tanításainak jelenlétét, a másodikban pedig elsősorban Kant és a kantianusok, valamint Fichte és Schelling filozófiájának hatását emelhetjük ki.³

Ungvárnémeti Tóthnál, bár működése felvilágosodásunk második szakaszára esik, első kötetében mégis inkább a korszak első szakaszára jellemző bölcseleti iskolák tanainak recepcióját kísérhetjük nyomon, melyek Európában az 1800-as évek első két évtizedében reneszánszukat élték.⁴

Szegedy-Maszák Mihály *A magyar költészet főbb típusai...* című tanulmányában a felvilágosodáskori líra költői világképét vizsgálva a létértelmezés két alaptípusát, a sztoikus és szentimentális típust különíti el, Ungvárnémeti Tóthot az utóbbi, az antisztoikus szentimentalizmus legmaradéktalanabb megvalósítójának tartva.⁵ E megállapításhoz két megjegyzés kívánkozik. 1. Ez a tétel kizárólag Ungvárnémeti Tóth első kötetére vonatkozhat, hiszen a második már más ízlés- és gondolkodásállapotot tükröz. 2. Költőnk esetében az antisztoikus — szentimentalizmus kategória további megfontolásokat igényel, hiszen a szentimentalizmus nem filozófiai fogalom.

Ungvárnémeti Tóth filozófiai tájékozódásának irányáról leginkább négy, Kazinczy által dicsért, de túl didaktikusnak minősített episztoláját faggathatjuk.⁶ Nem követve a kötetbeli sorrendiséget, emeljük ki a második episztolát.

A költemény Sennovicz Mátyás fia halálára íródott,⁷ melyben az ember és elmúlás kérdéskörét vizsgálja. Fejtegetése abban tér el korabeli mintáitól, hogy nem a lélek halhatatlansága ill. a teljes elmúlás kérdése vetődik fel, hanem mély humanitással arról ír, hogy az egyénnek, bizonyos filozófiai tanítások ellenére joga van gyászolni és siratni szeretteit, és félni az elmúlástól. Ungvárnémeti Tóth itt a közkeletű keresztény-sztoicizmus ellen emel humanista vádat. Ismeretes, hogy a kereszténység felszívta az eszmerendszerébe beleillő antik filozófiai áramlatokat. Különösen kedvelt volt a római sztoicizmus által képviselt tanok (etikai szemlélet, test és lélek viszonya, a lélek szélcsendje) átvétele. Epiktétosz és Seneca egyaránt megkapta a keresztény jelzót, mely egyben tanaik adaptálását is jelzi.⁸ A sztoikus létértelmezés az ember önmagától függetlenül meghatározott helyét hirdeti a világban, gondolatrendszerében az öröm, a boldogság forrása nem a test öröme, hanem a léleké, mely független a világ változásaitól, s az idő múlásától is.

Ungvárnémeti Tóth tehát nem fogadja el a keresztény-sztoikus tanokat, vagyis antisztoikus. Milyen világnézetet léptet azonban a sztoicizmus helyébe? Ez abból a szempontból sem elhanyagolható kérdés, mivel költőnk, mint fentebb említettük, erősen kötődik az újlatin költői hagyományokhoz, amely köztudottan sztoikus világszemléletű, mivel művelői jórészt piarista papköltők.⁹

A hellenisztikus filozófiai áramlatokat vizsgálva a sztoikus tanok mellett Epikurosz tanításai szintén jelentős filozófiai iskolát alkottak. Nézeteinek római tolmácsolója Lucretius, kinek közvetett hatását megfigyelhetjük Ungvárnémeti Tóth III. (*A világhosság* című) ódájában.

Az epikureizmus tanításai közül szempontunkból két tételt emelhetünk ki: 1. Az epikureizmus gnoszeológia szerint minden ismeret forrása az érzékelés (aisthesis), tehát a világ érzékeinken keresztül ismerhető meg. Epikurosz érzékelésmélete atomista elgondolásából keletkezett.¹⁰

2. A világban emberi viselkedésünk kritériuma a belső érzékelés (pathosz): a gyönyör és a fájdalom érzete. Az ember célja: az élet kellemességeinek (hédoné) kiegyensúlyozott és bölcs élvezete.

A felvilágosodás kori filozófia történetében e tanoknak is megvan a továbbélése: méghozzá a filozófiatörténet locke-i fordulatával — amely a descartesi „Gondolkodom, tehát vagyok” tételt az „Érzékelek, tehát gondolkodom” elvre korrigálja — létrejövő szenzualizmus gondolatrendszerében, s annak is a francia felvilágosodás gondolkodóihoz (első sorban Holbach, Helvetius, La Mettrie) köthető áramában.¹¹

Amíg tehát a sztoikus tanokat a kereszténység/katolicizmus tartotta évszázadokon át életben, és alakította ki sajátos keresztény-sztoikus létértelmezését, addig az epikureizmus elemeit a felvilágosodás materialista-szenzualista filozófiája galvanizálta új életre.¹²

Ungvárméti Tóth első kötetében és az episztolákban tükröződő világnézete tehát szenzualista és hedonista. Fontos azonban e világnézet epikureizmusát hangsúlyoznunk, és nem kizárólag az angol (Locke) és francia szenzualisták hatását látnunk, hiszen az antik filozófia iránti tájékozottsága, főként Diogenész Laertiosz művéből, azt mindenképpen feltételezi.¹³

A szenzualista világkép létértelmezésének gondolatrendszerében a lélekkel szemben a test, a szemlélődő lélek nyugalmaival szemben pedig a világ dolgainak értéke növekszik meg. Az ember számára fontos lesz a külvilág, amely külső benyomások alapján formálja az ember lényegi tulajdonságait. Bíró Ferenc utal arra, hogy a 18. század közepén meginduló, s több szinten is zajló elvilágiasodás fokozatosan felszámolja a sztoikus morálon alapuló világnézetet. „Bessenyei Györgynek — írja — már első filozófiai verseiben (1. *A lélek*ről c. költeményt) megjelenik, és alapvető szerephez jut az érzékenységi fogalma, amely a sztoikus morál elleni lázadás kulcsfogalmaként értelmezhető: hogy az ember érzékeny, azt jelenti, hogy a meghatározó princípium nem a lélek, hanem a test — a lélek alá van vetve a test érzékenységeinek, a vér impulzusainak, a szív indulatainak.”¹⁴

Ungvárméti Tóth episztolája tehát a „sztoikus morál elleni lázadás” egyik kései darabjának tekinthető, melyben inkább kötődik a szenzualista alapú szentimentalizmushoz, hol az epikureizmus által megfogalmazott belső érzékenység (pathosz), a szív érzékenysége dominál.

Állításainak szövegszerű megközelítése az episztolában a következő: Az első rész (a költő tagolásában) az elítélendőnek tartott morális magatartásformák (sztoicizmus, cinizmus) alap gondolatait sorakoztatja fel, idézet voltak miatt állító formában. Érdekesnek tűnik a középső szakasz, mely a bibliai Prédikátor Salamon könyvének szellemében az értékek hiábavalóságáról beszél. A világ dologiságának megvetése a római sztoicizmus gondolkodóitól sem idegen. A földi dolgok mulandóságának, törekenységének megéneklése (vanitatum vanitas) a barokk kor egyik kedvelt elmélkedő verstípusa és toposza (pl. Gryphius: *Eitelheit des Irdischen*), de nem idegen a francia 18. századtól sem.¹⁵ Az első rész bevezető és zárószakasza a sztoicizmus, illetve a keresztény-sztoicizmus egy-egy tételét fejtegeti. Az előbbi a sztoikus bölcs rendíthetetlen nyugalma (apatheia), az utóbbi a kereszténység által adaptált halálalfogást — mely a halál várását hirdeti — tárgyalja. Érdemes megjegyeznünk, hogy a későbbiekben megvetéssel emlegetett antik filozófusok közül itt rokonszenvvel említi Démokritoszt.¹⁶

Az episztola második része az idézetek (I. rész) forrásainak megnevezésével kezdődik:

Így Bölcselkednek sok döflösök, — erre tanítanak
A Stoicusz Bölcsék, s ezt tartja Cynica Secta.

A sztoikus (cinikus, skeptikus) tanok elvetése feltételezi, hogy létszemlélete szenzualista: Ungvárméti Tóth valódi emberi értéknek tartott fogalmai következnek (emberi szív, in-

dulatok, barátság¹⁷, öröm, fájdalom), melyeket érzékeink közvetítenek. Megfogalmazásában csak a külvilág érzékenységeire, a „szív indulataira” figyelő ember képviselheti csak a humánumot:

Nem is ember
Énnekem, aki magát úgy meg tompítja, hogy inger
S indulatok nélkül élhessen.¹⁸

Az ember természetes reakciója és emberi mivoltának mutatója, hogy a dolgok változásaira „ingerrel” és „indulatokkal” válaszol:

Lételemet soha nem hoztam kétségbe, — hogy élek,
Érzem, most örömet: majd meg fájdalmasan érzem.
Részt veszek a Nyomorult bújában, s osztozom avval,
Mert nem szégyenlem, s nem szánom az emberiségnek
Könyveit...¹⁹

Értelmezésében az indulatoknak, az örömnél és a bánat érzésének központja az „érzékeny szív”, vagyis Ungvárnémeti Tóth a szenzualista érzelmesség életérzésének képviselője és híve. Mély emberi vallomással fejezi be levelét, mely egyben a költemény legszebb sorai is:

... — Így vigasztalja barátját,
A ki az emberi szív gyengéjét érezi, látja,
s nem szégyenli magát, sem nem titkolja, hogy ember!²⁰

A vers menetébe ügyesen építi be az érzelmessége által magasabb rendű gondolkodásra és világlátásra képes bölcs típusát, mely ellenkezik a stoikus gondolkodó fogalmával.²¹

Antiszoicizmusához még a következő megjegyzés kívánczik: A mindennapi lelkes gyakorlatában a keresztény-stoikus tanokat (vagyis: a test a lélek börtöne, a halál után a lélek visszatér a teremthöz, a halált nyugalommal kell fogadnunk) érvényesítő Terhes Sámuel, Ungvárnémeti Tóth „kritikusa”, élesen bírálja költőnk gondolatait: „Ugyan is — írja — a Stoicusokra kígyót békát reájok kiált, szidja, gyalázza, kábáknak, emberteleneknek kiabálja a bölcsket mind valamennyi vagyon: és miért vallyon? azért, hogy a halált csendes nyugalomnak tartják, a melyet kívánni lehet inkább a nyomorultnak, nem pedig írtózni tőle. Kába vagy bizony te Fitzkó, ha nekik mondod: hát a nem keresztények közül ki hasonló inkább az igaz Keresztény Mártírhoz, mint a Bölcs Stoicus, hát azért, hogy akadt köztök olyan a kit többre vitt a buzgóság mint kellett volna.”²²

A „stoicus bölcs” bírálatán túl látnunk kell, hogy itt tulajdonképpen egy magatartásformát/szemléletmódot osztoroz, ami az egyházi gyakorlat része (keresztény-stoicizmus), s melyet családi vonatkozásból is ismert (apja református lelkes volt, s maga is a sárospataki teológiára járt), s amit humanista érzékenységgel ellenezett. Antiszoicizmus tehát összetett: bizonyos vonatkozásaiban egyfajta szemléletmódot ellenez, mely kiterjed más hasonló nézeteket valló irányokra (szofisztika, cinikusok), de az egyház ilyenirányú, szerinte antihumánus szemléletű dogmáira is. Antiszoicizmusába tehát nyugodtan beleért-hetjük a francia felvilágosodás antiklerikalizmusát.²³

Figyelmet érdemlő III. episztolája is. Láttuk, hogy a II. episztola tanúsága szerint Ungvárméti Tóth gondolkodásának középpontjában mindenkor az ember áll. Az egyes ember vonatkozásában az a probléma foglalkoztatja, hogyan képes az egyén megvalósítani önmagát, illetve hogyan képes a többi ember fölé emelkedni. A Vinczéhez a színt vesztésről című episztolájában arra vállalkozott, hogy erre szenzualista felfogásban adjon választ.

Az episztola gondolatmenete a következő: Először a rousseau-i értelemben vett természeti romlatlanság korát tekinti át, melyben az ember észrevette, hogy „a természet rend egyenlő/Műve dicső, szere végtelen, s törvényei bölcsék...”

A természeti erőknél, ösztönöknél való kiszolgáltatottság, a természetes egyszerűség képzetének összefonódása az Ungvárméti Tóthnál is emlegetett aranykorral már az antikvitásban meglévő toposz (Hésziodosztól Horatiuszig az antik költőknél számos helyen²⁴), amit a francia felvilágosodás rousseau-i ága a természetes ember közegének tekint. A Rousseau több művében fellelhető aranykorképzet legkifejezettebb talán az 1753-ban, a dijoni akadémia pályázatára írt *Értekezésében* jelenik meg, melynek gondolataival részben egyezik Tóth László szövege.²⁵

Folytatva az episztola gondolatmenetét: A természettől eredt, hogy az ember „jelenégeit” (Ungvárméti Tóth szóhasználata — föld, csillagok) kezdte imádni, később azonban levette szemérmét „Isten lenne magának”, vagyis saját képmását (önmagát) imádta.²⁶ Ezzel el is érkezett az ember önmegvalósítását, feltörekvését mozgató ösztönei által vezérelt fogalomhoz, az önszeretethez.

Érdekes megvizsgálnunk az antikvitásig visszanyúló fogalom 18. századi felbukkanását: A francia gondolkodóknál említi Rousseau az *Értekezés* ...-ben, Voltaire külön szócikként fejtegeti a *Filozófiai Ábécében*²⁷, Helvétius szenzualista gondolatrendszerének pedig meghatározó fogalmává válik. A *szelemlről* című művében így ír: „... Fel kell fedni a nemzetek előtt az erkölcs igazi elveit, meg kell tanítani nekik, hogy az embereket, szinte észrevétlenül a látszólagos vagy valóságos jó vonzza maga felé, s hogy a fájdalom és az öröm az erkölcsi világrend egyedüli bázisa, amelyen meg lehet vetni egy hasznos erkölcs alapzatait.”²⁸

Az önszeretet fogalma, francia hatásra, felvilágosodáskori íróinknál is fellelhető: Bárczy Sándornál (talál elsőként) Dusch-fordításának (1775) *Előljáró Beszédében* (sajátos kontextusban)²⁹, Ungvárméti Tóthnál, majd viszonylag későn (1837) Kölcsey Ferenc *Parainesisében*: „Az emberben, mint minden állatban — írja —, önszeretet nagymértékben lakik; s ez a természetnek azon kétértelmű ajándéka, mely aszerint, mint irányoztatik, vagy segédünk lehet minden jóra, vagy vezérünk minden gonoszra.”³⁰

A korszak írói, gondolkodói számára tehát izgalmas problémát jelentetett a fogalom értelmezése és recepciója. Talán Helvétius önszeretet-értelmezése a legteljesebb (ugyanis műveiben ő tárgyalja a legutóbbszor),³¹ kinek hatását Ungvárméti Tóthnál ugyan filológiai bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani, de azt ténynek tekinthetjük, hogy az önszeretet fogalma, a szenzualizmus etikai kategóriája Tóth Lászlónál mint az egyén önmegvalósítását, társadalmi-magánéleti feltörekvését segítő fogalom van jelen.

Az önszeretetnek két fajtáját különbözteti meg, a nemes és nemtelen önzést, melyek megnyilvánulásait példázatokkal kívánja illusztrálni. Elsőként (Diogenész Laertiosz nyomán) filozófusok példáit említi (Herakleitosz, szinopéi Diogenész), kik tagadták az önszeretetet, pedig őket is az önérték hajtotta. Történeti példáin egyszerre mutatja a nemtelen önzés (Néro) és a nemes önszeretetet (spártai hazafiak, kiket a „nemes önszeretetet ösztöne hajtott”) megnyilvánulásait.

Ungvárnémeti Tóthot a nemes önzés vonatkozásában legjobban az irodalomban/költészetben megnyilvánuló önszeretet problémája izgatja. Ezzel foglalkozik a példabeszédek következő csoportja.³² Horatius és Cicero példáját említi, kik nagyságuk tudatában a nemes önszeretet hangján szóltak, s tudták: „A nemes önszeretet nem gyűlöl másokat, ámbár / Tudja mi kell neki, s nem szégyenli, hogy ember az ember.”³³

De teheti-e ezt egy mai költő? Megvallhatja-e úgy imádatát, a nemes irigységét, mint Swift meggyóna ezt Pope-ról? — teszi fel a kérdést Vinczének. A válasz nemleges, hiszen az érdemtelen költők egymás ellen áskálódnak, bizonyítva nemtelen önszeretetüket.

Az önszeretet, az önzés vezeti tehát minden tettünk — vallja — de az embernek választania kell a nemes és nemtelen önzés között. Költőnk az előbbi tartja fontosnak, megítélésében azonban az önszeretés veszélyét is felveti, hiszen a következő tanácsot adja barátjának:

... Mert mit cselekedjél,
Vagy nem vallod, hogy szereted magad! — evvel egészen
Fel fogod a Camarina tavát izgatni, — ne bántsд ezt,
Vagy színed veszted, — s még rútabb bűnbe sikamlol.³⁴

A talányos szavak értelmezését a „Camarina tavá”-nak értése adhatja. A Sziciliában hajdan létezett mocsár melletti város lakói arról vitatkoztak, hogy érdemes-e kiszárítani a bűzös tavat. Végül kiszárították, de így már az ellenség zavartalanul megközelíthette és elpusztíthatta a várost. Innen a görög közmondás: Ne bolygassuk a Camarinát. A sorok értelmezése tehát: Ha az egyén nyíltan hangoztatja önszeretését (=modern polgári szenzualista világkép), óhatatlanul szembekerül egyfajta közösségi etikával (= sztoikus-keresztény világkép), amit a társadalom jelenleg elfogad. „Ne tedd ezt” — óvja barátját, hiszen ez a hűn óhajtott társadalmi — egyéni feltörekvés gátját is jelentheti. Az önszeretet elhallgatása esetén azonban önnön létét fogja megtagadni (színed veszted), ami súlyosabb bűn.

Ungvárnémeti Tóth, a mítoszi Narkisszosz történetét feldolgozó tragédiájában, a *Nárcisz, vagy a gyilkos önn-szeretet* címűben visszatér az episztolában kifejtett problémára, melynek kapcsán önszeretet-értelmezésének antik vonatkozásaira is utalhatunk. A dráma ugyanis, valószínűen további meggondolás és tájékozódás eredményeként, még tisztábban igyekszik megragadni a fogalom számára fontos tartalmát.³⁵

A mű világosan jelzi, hogy költőnk nem a mítosz által közvetített és az „antik” irodalom jónéhány helyén fellelhető (pl. Horatius: *Carm.* I. 18. 14. skk.: caecus amor sui, vagy Augustinusnál: amor sui, ad contemptum dei)³⁶, s általában a bűnt, önpusztítást hozó önszeretet-fogalmat követte (episztolájában ez a nemtelen önszeretet, melynek áldozata lesz a tragédia Nárcisza is), hanem az egyén erkölcsi mozgatórugójaként értelmezett etikai tartalmút, mely egyik fogalma Ungvárnémeti Tóth epikureista-hedonista világképének, mint ezt Néreüs kifejezi a II. nyílás 10. jelenetében, ki értetlenül fogadja Nárcisz önszeretésének tragikusságát:

Hanem hibáztok, amidőn azt vélitek,
Hogy az önszeretet olly nagy veszély, s átok legyen;
Holott az a leg főbb, s leg édesb ösztönünk,
Hibázik a Bölcs, sőt bohó, igazán bohó,
Hidd el fiacskám, a ki e szent ösztönét
El nyomja, mert ott fojja бé a híg öröm

Forrása méhét, a hol a szép kellemek,
S Kedvek születnek. Bátorítsd azért magad,
Mert szent azon tűz, melly nemes kedved süti.³⁷

Ez az etikai tartalmú önszeretet-értelmezés az antikvitásban Euripidészénél jelenik meg. Ungvárnémeti Tóth klasszika-filológiai erudíciója alapján jól ismerte az antik szerzőt, s tanult is tőle, hiszen Kerényi Károly a Nárцisz-tragédiát egyértelműen euripidészi mintájúnak véli.³⁸

Heller Ágnes utal arra, hogy Euripidész drámáiban a közösségi erkölcs bomlása, a magánember kialakulása, az erkölcs relativizálódása kap hangot.³⁹ A *Phoinikai nők* című drámáról Eteoklész alakja kapcsán azt jegyzi meg, hogy a közérdek már nem belső motívum, a tett igazi sarkallója, hanem az önérdék és öncél pusztá leplezője.

Mindezek után talán elmondhatjuk: ahogy Ungvárnémeti Tóth antik példái is sugallták, és példát talált rá a 18. század francia szenzualista gondolkodóinál, költőnk önszeretet-értelmezése nem más, mint az alacsony sorból származó, a polgárlét felé törekvő értelmiségi etikai kategóriája, mellyel individuumát megvalósíthatja. A drámában ugyancsak Néreűsz az, ki Nárцisz tragédiáját önmegvalósítása hiányának tulajdonítja, holott Nárцisz a mítoszi „vak önszeretés” áldozata. A következőket mondja:

A másik bibédet is tudom.
Az fáj, hogy elméd, bölcs tanácsod, szép eszed,
Tudományod, ékes nemzedet, s fényes neved,
Mínthogy szegény vagy, nem szereznek érdemet,
Mások pedig, kik gazdagabbak, bár csekély
Értelmők, alacsony karjok, — a kézművesek,
S némelly Kufárok éhhetetlen gyermekik
Fejedelmi tisztet, ritka fényes hivatalt
Viselnek. — Ez fáj, ugye Nárцiszkám neked?⁴⁰

Nem feladatunk itt a más szempontból sem érdektelen dráma további értelmezése, csupán arra utalnánk, hogy szoros tematikai kapcsolat van episztolája és a tragédia között, melyek értelmezését, összetartozását „beszélő” alcímeik is erősítik: az episztola „színt vesztésről” beszél, vagyis az önszeretés ösztönének természetessége a témája; a tragédia viszont e természetességben rejlő narcisztikum veszélyére figyelmeztet.

Hátra van még az I. és a IV. episztola rövid áttekintése. Az utóbbi (Egy nyílt szívű öreg Levele Aladárhoz, az ifjú Könyv-szerzőhöz című) irodalmi jellegű problémát vet fel, így ennek részletes tárgyalását elhagyjuk. Csupán arra utalnánk, hogy a költészet feladatát szintén szenzualista alapállásból kívánja meghatározni, melynek célja az érzések által közvetített külvilág szépségeinek visszaadása:

Hogy lásson, halljon, hogy indulatokra hevüljön,
Hogy szépet, és gyönyörűt, érzéseit öszve kevervén,
Hangjain a mások kebelökbe is által folyjon.
Mert mi az a költés, ha nem ez?⁴¹

Több meggondolást igényel szempontunkból első episztolája, *A szép lelkű Kazinczyhoz, midőn kedves lyánkáját maga tanítá* című.

Az első rész — Horatiust idézve⁴² — azt a gondolatot fejtegeti, miszerint az állatvilágban a születés meghatározza ugyan a világban elfoglalt helyet (Csak Oroszlánt nemz az Oroszlán // Csak Sas származik a Sastól), de ez az ember esetében nem elég, hiszen a születés után két dolog determinálja a „környülállás” és a „nevelői fenyíték”. Nem kell különösképpen magyaráznunk, hogy e két, az ember nevelésével, fejlődésével kapcsolatos fogalom a felvilágosodásnak, különösképpen pedig a francia „filozófusok százada”-nak a későbbiekben már közhelyszerűen emlegetett alapfogalmai. Az ember nevelésére ható környezet (Ungvárnémeti Tóth szóhasználatában környülállás) meghatározó szerepét egyaránt vallja Rousseau és Holbach, a nevelés kérdésével pedig a „filozófusok” szinte mindegyike (Voltaire, Diderot, D’Alambert, Helvetius) foglalkozott, az egészen különleges területeken működőkig (pl. XVI. Lajos pénzügyminisztere, Turgot is).⁴³

A felvilágosodásnak a nevelés iránt Rousseau *Emüljének* megjelenése után Európa-szerte pedagógiai lázzá fokozódó érdeklődése van jelen Tóth László versében. Kételye csak abban nyilvánul meg, hogy nem mindenki kaphatja meg a társadalomban a számára megfelelő nyelvet. Ez a gondolat szolgáltatta egyébként az alkalmi vers lehetőségét, hiszen Kazinczy lyánkája ebből a szempontból szerencsés helyzetben van.

A második rész (a költő tagolásában) Ungvárnémeti Tóth felfogását tartalmazza az „emberi természet”-ről, vagyis a lélekről:

Én pedig azt tartom, hogy az én Természetem éppen
Semmi sem, (érteni kell, mit mondok) mint csupa újabb
S régi szokás, mellyet vagy Dajkám, vagy Nevelőim,
Vagy Helyem, Állapotom, vagy némelly lelki Barátim,
Vagy pedig a Könyvek, mellyek kezeimbe akadtak,
Vagy Honnom maga, vagy Honnom törvénye, szokása
Vagy Nyelve, vagy az Iskola ábrázoltak előmbé.⁴⁴

Az idézet kapcsán Szegedy-Maszák Mihály — említett tanulmányában — megjegyzi, hogy költőnk teljesen elfogadta azt, amit a francia materialisták a lélekről tanítottak.⁴⁵ Ungvárnémeti Tóth epikureista anyagszerű lélekfelfogása valóban általános a francia materialistáknál (elég, ha Holbach művének VII. és X. fejezetére gondolunk⁴⁶), másrésztől azonban, hangsúlyozva az epikuroszi lélekfelfogás jelenlétét, mely a lelket az érzékelés legfőbb helyeként értelmezi, felfogását a szenzualizmus gondolatrendszeréhez, elsősorban Locke „tabula rasa” elméletéhez kötnénk, mely egyrészt a velünk született eszmék idealista gondolatát tagadta, másrészt pedig tudatossá tette azt a felismerést, hogy a jellemet, erkölcsöt, cselekedeteket a társadalmi lét feltételei alakítják döntően.⁴⁷

A locke-i gondolatot átvéve, a kérdésnek műveikben részletes kifejtést szentelő francia gondolkodók közül, kik valószínűen hatottak Ungvárnémeti Tóthra, Holbachot — elsősorban művének X. fejezetét —, Helvetiust, La Mettrie-t — ki a lélekvizsgálatnak részletes művet szentel — említhetjük.⁴⁸

A szenzualista gondolkodók szerint tehát, amikor az ember megszületik, semmit sem hoz magával. Semmi másra nem képes, mint a külvilágból eredő benyomások befogadására. Ennek értelmében minden szellemi képességünk szerzemény. A születés pillanatának tiszta lappal (tabula rasa) való indulása nála a következőképpen hangzik:

— Nekem a Természet akár mint
Gondolom azt, nem egyéb, mint egy *kis tábla*, — viasszal
Bé huzatva, — egy oly szabados helyen, a hol akár ki
Hozzá fér, és minthogy üres, rá ütheti címét:⁴⁹

A gyermeki lélek tehát tisztán és szelektivitás nélkül fogadja be a külvilág információit. Ezért jut fontos szerephez a nevelő (és a nevelés), kinek erudíciója biztosítja, hogy az ismeretek közül a szentitív lélekben csak a leghelyesebbek maradjanak:

Majd pedig a Mester, mikor azt mind sorra tekinti,
Egy lineát ki vakar, mást meg hagy, mást megigazgat.^{49/a}

Az episztolából kibontakozó neveléskoncepció a francia felvilágosodás, különösen pedig annak szenzualista gondolkodóinál megtalálható nézet magyarországi utóhangja. Ungvárnémeti Tóth az episztolákban tükröződő „francia eszmék”-nek az 1810-es évekre anakronisztikusnak tűnő költői megfogalmazásával első verseskötetének is — legalábbis az utókor számára — biztosította kuriózumát.

Az episztola befejezése (harmadik rész) barokkos modorossággal megírt szerencsekívánatot (gratulatio) és dicséretet (encomiasticum).

Megkísérelve 1816-os verseskötete filozófiai vonatkozásainak rövid összegzését, a következőket mondhatjuk: Költőnk elveti a sztoikus morálon alapuló világnézetet, mely általában az ember lelkiségére koncentrálva annak nyugalmit, megbékélését hirdeti. Új etikáját az angol-francia gondolkodástörténet szenzualista ága alakítja, hol meghatározó principium a test, és annak ingerei. A lélek is epikuroszai értelemben felfogott test. Ennek az anyagelvűséghez kötődő világnézetnek poézisbeli velejárója a hedonizmus. Ezért kötetéből hiányoznak a sztoikus létértelmezéshez jobban kötődő idealisztikus elméleti versek, inkább a műfaji és gondolati játéka a fő mozgatóerő. A költemények jórésze is játékosan idilli. Természetesen nem csupán sajátos szenzualista világképe a kötet rendezőelve, de az episztolából kibontható filozofáló gondolatmenetek magyarázzák annak felépítését és tárgybeli vonatkozásait.

Ungvárnémeti Tóth második verseskötetét (1818) és néhány elméleti megnyilvánulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ízlése jórészt átalakul. E periódusban költőnk Pindaros-követése a görög költészet idealisztikus ágának szellemiségét feltételezi: a versek gondolatisága egy-egy eszmény megtestesülése. Ennek kifejezésére előtérbe kerül a gondolati költészet reprezentáns műfaja az óda, de a többi általa használt műfaj (idill, költői levél) is idealizálódik.⁵⁰ A korábbi játékoság és pajkosság helyett egyre inkább előtérbe kerül — nyelvi, formai, tartalmi szempontból egyaránt — a szépség és a magasztosság esztétikai kategóriája. A Pindaros-eszmény, mely költészeti változást hoz lírájában, filozófiai tájékozódását is megváltoztatja: az 1817/1818-as évektől Ungvárnémeti Tóth „kantianusságról” beszélhetünk.⁵¹

A pindaroszi magasztosság utánzása az 1818-as verseskötetből igyekszik eltüntetni a tankölteményeket és a didaktikusságot, így filozófiai tájékozódásának irányát vizsgálva nem támaszkodhatunk a versekből kibontható kantianus eszmemenetekre, mint ezt az előzőekben tettük. Jóllehet elsősorban az egyes költemények (*Magyarzárában* kimutathatnánk a kanti, esetleg schilleri értelemben felfogott szép eszményének követését, mégis filozófiai érdeklődésének behatárolására alkalmasabbnak látszik két (egy kötetbeli és egy kötetben

kívüli) epigrammjának, és a hozzá kapcsolódó frásainak vizsgálata, melyeket költőnk kantianus tollharca dokumentumaként kezelhetünk.

Kötetében az epigrammák jelentős részét alkotják az ún. „tudós férfiak”-hoz írt költemények, melyek között található a *Rozgonyihoz* (XXI.) című, theogniszi értelmű (tehát az ellenségben is az erényt dicsőítő) vers:

Hogy nem rettegted Kántot, nagy bajnokod, olyan
Nagy bajnok merted, mint maga Kánt lehetett;
Lenne tied pedig a repkény illy nagy viadalban:
A legerősből volna hatalmad erősb.⁵²

Rozgonyi János nevét a filozófiatörténet jegyezte fel, méghozzá Kant tanainak „elterjesztése” kapcsán.^{53a} A protestáns ifjú az 1790-es évek elején külföldi egyetemeken tett peregrinációja alatt ismerkedett meg Kant tanaival Göttingában, majd hogy a kanti filozófiát behatóbban tanulmányozhassa, előbb Halléba, hol Jacobit hallgatja, majd Jénába rándul át, hogy a híres kantianus Reinhold nézeteivel is megismerkedhessék. Nekik ajánlotta aztán hazatérése után a *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani* (1792) című művét, melyben a kanti *A tiszta ész kritikája* és *A gyakorlati ész kritikája* című művek elolvasása után összefoglalta a kritizmus iránti kételyeit. Rozgonyi Kanttal szemben inkább Hume erényeit dicsőítette, miként ezt az *Előszó*-ban is megfogalmazta: „Kant egész bölcelete a Hume nem egészen kioltott tüzeinek maradványiból keletkezett.”^{53b} Ungvárméti Tóth tehát, ki — a másik epigrammához kapcsolódó bírálat szerint — közelebb érezte magát a kantianus filozófiához, mint Rozgonyi „kételyeihez”, kissé túlzóan ugyan, a pataki professzor merészségét, bátor szellemét dicsőíti, midőn Kanttal mert vitázni.

Meg kell említenünk azonban, hogy költőnk 1819-ben már koránt sem ilyen lelkes méltánylója Rozgonyinak, hiszen a Hasznos Múltságok egyik számában megjelenő tréfás frásával, a *Beszélgetés Aristip Kant Merkur-ral* Rozgonyinak fület mutat, kinek ekkor jelenik meg *A Pap és a Doctor a sínylődő Kánt körül* című antikantianus paszkvillusa. A következőket írja: „Kant. Tsak egyet kérdek Merkur! van e már foganatjok az én leczkéimnek? Merk. Kevésnek kell lenni, sőt a minap minden dicsőségedet eltemették. Kant. Hol? Kitsodák? MERK. Egy üres koporsót mutogattak evvel a felírással: A Pap és a Doctor a haldokló Kánt felett.”⁵⁴

Rozgonyi antikantianus művének kritikai említése mellett szempontunkból sem elhanyagolható e kis írása. Az Aristipp és Kant neve alatt jelzett beszélgetésben ugyanis érdekes filozófiai gondolatokat találunk. Némi rövidítéssel hosszabban idéznénk a szöveget:

„Miben áll a te józan Philosophiád? Arist. (...) Elöttem tsak az a Philosophus, a ki élni tud, hazájának istenit tiszteli, a törvényeket megtartja, s úgy tudja használni a világot, hogy maga boldog lehessen, s mást boldogtalanná ne tegyen. (...) Kant. Nem rosszul hangzanak parancsolatid, de örökké gyermek korban hagynád az emberiséget, a mellynek pedig tökéletességre kell valaha jutnia. (...) Arist. De kívánhatni-é többet embertől is? a vagy nem gondolod é meg, hogy az ember nem tsupa lélek, hanem test is ugyan azon személyben? Te neked is megbocsáthatatlan hibád, hogy az embert tsak lelki oldalról tekintetted. Kant. De hát mi is az ember a lelkien kívül? Mi a test egyéb, hanem ha egy olyan lelkesedett agyag, melly az okos léleknek tsupán eszköze, tsupán egy olyan sokszegű üveg, mellyen az istenségnek a nagy világba előmlött sugári belénk folynak, s melly által az okos lélek ismét kisugárzik, hogy az istenség általa ditsóítottassék. Arist. Nagyon magasan, s nagyon elérhetetlenül! Kant. Magas az emberiségnek fő czélja, s bár elérhetetlen a földön, vagyon a léleknek ereje, hogy a hoz közelíthesse. (...) Arist. Czel az én állatásom

szerint a boldogság, a boldogság pedig öszvesége minden jónak, melyben a lélek, s a test részesül. Kant. E szerint ha a testnek baja van, megtsorbult a boldogság? Arist. Mert a lélek is megzavarodott általa. Kant. De nem kellene megzavarodni: mert az okos lélek független a testnek világától. Arist. Ez az a mit én meg nem engedek a te értelmében...⁵⁵

A szövegidézett világosan mutatja, hogy a két gondolatmenet alapvetően a lélek és a test filozófikus megítélésében tér el. Értelmezési kísérletünkben vizsgáljuk meg először az első beszélgető valós alakjának és lélekfilozófiai téziseinek összefüggését.

Az úgynevezett szókratészi iskolához tartozó kürénéi Arisztipposz bölcséleti tevékenységét elsősorban Diogenész Laertiosz könyvéből ismerjük.⁵⁶ Tanításából két mozzanatot emelhetünk ki: 1. Ismeretelméleti síkon nihilisztikus irányban módosítja a protagoraszi „szenzualizmust”. Elmélete szerint ugyanis a „külső objektumok különféle érzéseket (pathoszokat) keltenek bennünk, amelyek azonban nem egyetemes, hanem csupán egyéni vonatkozású kritériumot jelentenek az emberi élet számára.”⁵⁷ 2. Megfogalmazza sajátos etikai hedonizmusát, mely szerint az embernek erkölcsi szempontból mindig a jelenvaló, az éppen most, a pillanat nyújtotta gyönyörökre kell törekednie.

Az arisztipposzi bölcslet e két eleme nem marad visszhangtalan a görög gondolkodás történetében, hiszen a későbbiekben Epikurosz filozófiai rendszerében nyer sajátos értelmezést, amit — mint már jeleztünk — a 18. századi szenzualizmus kelt életre.

Ungvárnémeti Tóth írásának „Arisztipposza” tehát ezt az arisztipposzi-epikurosz-i rendszert követi: 1. Megfogalmaz egyfajta boldogságtant („úgy tudja használni a világot, hogy maga boldog lehessen” valamint „Cél az én állatásom szerint a boldogság.”). 2. Az ember lényegét vizsgálva a test és lélek szoros kettősségét vallja („az ember nem tsupa lélek, hanem test is ugyan azon személyben”), mely epikurosz-i értelmezésében elválaszthatatlan a boldogságtól („a boldogság pedig öszvesége minden jónak, melyben a lélek, s a test részesül”).⁵⁸

Vizsgáljuk most meg a másik beszélgető, „Kant” gondolatmenetét. A szövegrészletből egyértelmű, hogy itt nem a híres német filozófus téziseiről van szó. Neve csupán az arisztipposzi-epikurosz-i hedonizmussal és lélekfelfogással szemben a lélek (Kantnál szellem) öntörvényűségét, önálló életét hirdető, szintén az antikvitásban gyökerező teóriát jelzi. Részletesen vizsgálva szavait: Az első megjegyzése — „örökké gyermek korban hagy-nád az emberiséget” — herderiánus tájékozódásról tanúskodik.

Herder egyik korai fragmentjében, az *Über die neuere deutsche Literatur* címűben fejti ki először az emberi nemzet korairól szóló véleményét. Költőnk valószínűen Kazinczy közvetítése révén ismerte meg a német tudós gondolatait, hiszen levelezési körében ismert volt a széphalmi mester Herder-imádása. 1807-ben kapja kézhez Herder munkáit, melyek között e fragment is található. Így ír Kis Jánosnak: „Csak most kapám meg a könyvkötőtől Herdernek 24. darab munkáját a Cotta kiadásból, Religion u. Theologie — Philosophie u. Gesichte — Poesie u. Kunst. Machinalement belé tekinték a 3dik szakasz első darabjába: Fragmente zur deutschen Literatur. Ut vidi, ut perii. (...) A magam ideájira ismertem... (...) Félre jó ideig minden díddábság. Herdernek kell tennem magamat tanítványává.”⁵⁹

Ungvárnémeti Tóthnál a „beszélgetés”-ben idézett herderi gondolat már *Görög versei... Előszavában* is megszólalt, valamint hosszan fejtegette Pindaros-értekezésének bevezető soraiban. Jellemző azonban, hogy más korabeli elméleti munkákban is feltűnnek — Ungvárnémeti Tóthén kívül — az emberiség koraira vonatkozó tézisek: olvashatjuk az Erdélyi Múzeum elméletíróinál (Buczy Emil, Döbrentei Gábor — aki ki is adja Herder néhány művét), Teleki József értekezésében, és a tárgyalt időszakhoz képest viszonylag későn, 1826-ban, Kölcsy Ferenc *Nemzeti hagyományok* című művében.⁶⁰

Mindezekből kitűnik, hogy a korszakban oly népszerű herderi gondolat — melynek általánosításától később maga Herder is óv az *Ideen...* bevezetőjében — általános elterjedése miatt (s ide tartoznak az Ungvárnémeti Tóth által használt német esztétikák — Bouterwek, Pöhlitz — is) költőnkénél csak közvetett hatásról beszélhetünk.⁶¹

Érdekesnek tűnik szövegünk második „kanti” megnyilatkozása is. Ungvárnémeti Tóth ugyanis itt azt az idealisztikus elképzelést szóltatja meg, mely rövid költői működése utolsó pár évében mindinkább teret nyer korábbi elképzeléseivel szemben, s a pindaroszi költőeszmény felé való fordulással következik be. Ezt a lélekfelfogást pedig a platóni és plótonoszi filozófiához, a szövegben konkrétan az utóbbi emanációelméletéhez köthetjük.⁶²

Tóth Lászlót már *Nárcisz*-tragédiájában foglalkoztatta ez az idealisztikus lélekfelfogás. Ott a dráma koncepciója ugyan nem adott alkalmat, hogy ennek az elméletnek hosszabb teret engedjen (erre 1818-as kötetének pindaroszi ódái alkalmasak⁶³), művében azonban, önszeretet-értelmezése bármennyire is köthető a szenzualizmus rendszeréhez, Theiresziasz alakja alkalmat nyújtott néhány gondolat felvetésére. Theiresziasz jóstehetsége, isteni megszállottsága (entheosz), vatesi szerepe csak ebben a gondolatrendszerben képzelhető el. A jós többször kéri Apollon segítségét (Jer azért Apoll! jer, kérlek, ihless engemet), s a következőket mondja szép monológjában az I. Nyílás 5. jelenésében:

Körben forognak mindenek az ember körül,
És a vezérsugárokon folynak belénk,
Mellynek csupán a gondolat nyüst szálai.⁶⁴

A beszélgetésbeli „kanti” gondolat tehát ennek részletesebb kifejtése. Ungvárnémeti Tóth a *Görög versei*hez szorosan kapcsolódó Pindaros-értekezésben szintén igazolja a lélek idealisztikusabb felfogása felé fordulását. Ott ugyanis a német animista fiziológus Stahl felfogását — kit a francia szenzualista La Mettrie keményen bírál — fogadja el: „Pedig helyesebb ennél a test, s lélek egymásba folyásának alkatja (Systema influxus physici) főképpen ha Stahl szerint azt adjuk hozzá, hogy a léleknek nagyobb befolyása vagyon a testbe, a mennyiben ezt is amaz formálja; mint a testnek a lélekbe, melly utóbbi befolyást csak úgy nézhetni, mint a teljes világosságnak színes visszapattanását (reflexio).”⁶⁵

A *Beszélgetés...*-ben végül azonban nem foglal állást, hiszen a vitapartnerek, miután nem engednek nézeteik kizárólagosságából, hirtelen eltávoznak, s így anélkül ér véget a beszélgetés, hogy bármilyen egyezsége jutottak volna. Ez természetszerű, hiszen Tóth László a kis írásban a lélekfelfogás két alapvető tézisének adja.

Visszatérve az epigrammák tárgyalására: Az első epigramma gondolatmenetével párhuzamos az 1818. végén írt, így tehát a kötetben nem szereplő *Ercsei*hez című epigramma, melyet költőnk Kazinczynak egyik 1818-ban írt levelében görög, latin és magyar nyelven is megküldött. A vers magyar nyelvű változata a következő:

Éltünk tarka csoport, mint a vásári tolongás
Venni vagy adni jön ez, az mutogatni magát.
Még vagyon egyy henye nép, egyedül ácsorgani kíván.
A neve Philosophus, — Hát te mi végre jövéi?⁶⁶

Ungvárnémeti Tóth irodalmi „ellenfele”, Terhes Sámuel mellett a „filozófus” Ercsei Dánielt is magára haragítja, kinek 1813-ban jelenik meg *Philosophia* című munkájának első

darabja, s négy évre rá a második kötet.⁶⁷ Kazinczy és tábora fanyalogva fogadja a debreceni filozófus munkáját. Kölcsy Ferenc a következőket írja a széphalmi mesternek: „Prof. Ercseinek Philosophiájába is tekintetem végre. Minő praefidentia s homloktalandság! Adná az ég, hogy többet ne írma. De írni fog bizonyosan, s philosophián kívül még statistikát is. Engem arra kért, hogy írjak tanítványi számára Aesthetikát, még pedig ne a Kant principiumai, hanem a tapasztalás principiumai szerint, melyeket ő követ. Azon ellenvetésemre, hogy azon principiumok már megavultak, s ha az ujjakhoz nem szabjuk magunkat, Goethének, Schillernek, s Schlegelnek tanítványaiktól kinevettetünk, azt felelé, hogy azzal gondolni nem kell. Jó volna ezen embernek valamely Literatur-Zeitungban tudtára adni, hogy ő éppen olly kicsiny, mint a millyen nagynak hiszi magát, s hogy a nemzet culturájának nincsen a hátralevő darabokra szüksége.”⁶⁸

Kölcsy tehát avultságát bírálja, mely zavaros eklekticizmussal is társul. Döbrentei Gábor így ír Kazinczynak: „A Recensiora Ercsei protestál ugyan az Eclecticizmus ellen, de ugyan tsak maga mondja az Előljáró beszédben, hogy sem Kanttól, sem Wolfától tanítást kérni nints szüksége: s telekedettel is azt mutatja.”⁶⁹

Ercsei *Philosophiájára* 1817-ben a második rész megjelenésekor Ungvárméti Tóth írt recenziót, amely a Tudományos Gyűjteményben jelent meg.⁷⁰

Az ismertetés első részében védi a „jeles filozófust”, kit a Hazai és Külföldi tudósításokban vaktában sértegettek, hiszen hazai bölcsészettünk szűkös volta miatt a munkának hézagpótló szerepe van (id. mű 96.).

A Bevezetést követő *Eszrevételekben* helyesli az író célját is, ki a munkát tanítványainak szánta segítségül magyar nyelven. Stílusát és nyelvét is „dicséri”, bár az utóbbit tekintve debreceniségét nem tudja megbocsátani: „... a nyelv, a nyelv, — mint minden Debreczeni Tudósoké! Kár, hogy ezen nagyon munkás, nagyon buzgó Hazafiak vagy annyira megmakacsolták magokat Grammaticájok mellett (melly a Révaié mellett már magában is mint a csillag a nap előtt egészen eltűnt, Víg László Toldalékai szerint pedig minden alkatjával porába omlott) vagy (...) keveset gondolnak a nyelvvél...”⁷¹

Legtöbb baja azonban a terminológiával és a mű „Alkatjá”-val (=rendszer) van, melyet a továbbiakban nagy részletességgel kantianus alapon magyaráz. A kantianusság azonban nem utal egyértelműen Kant ismeretére — bár a recenzió egy helyén (id. mű 111) Kant *Logikájára* hivatkozik (*Kant Logik. Ein Handbuch zur Vorlesungen*), mely népszerű volt Magyarországon — ugyanis írásában legtöbbször a Reinhold-tanítvány Krug *Fundamentalphilosophie, oder Urwissenschaftliche Grundlehre* című művét említi.⁷²

A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a kantianus filozófia ithoni elterjedésében jelentős szerepet tulajdoníthatunk Krug műveinek. Népszerűségét mutatja az is, hogy a *System der theoretischen Philosophie* című művének esztétikával foglalkozó III. részét (*Geschmachlehre oder Aesthetik*) az 1810-es években latinra fordítják, melyet minden bizonnyal elméleti írásai kapcsán Berzsenyi is haszonnal forgatott. Néhány évvel később pedig részletes ismertetés jelent meg Krug filozófiájáról a Tudományos Gyűjtemény 1822/VIII. számában Fabritzy Sámuel tollából, ki a logika szempontjából veszi vizsgálat alá Krug állításait.⁷³

Ungvárméti Tóth tehát Krug kantianus filozófiája nyomán bírálja Ercsei bölcséleti rendszerét és terminusait. A debreceni filozófus azonban hamarosan válaszol a méltatlannak ítélt recenzióra, leginkább a szerző filozófiai jártasságát kifogásolva: „... ha szinte leghidegebb vérrel nézi is azon Recenziót, meg kell vallania, hogy az sok részben botránkozató volt. Mert először is azt nem homme de metier írta.”⁷⁴

Ercsei szűkös gondolkodása — amit Kölcsy is felró — a következő alapállásból fakad: „Az én Recensensem nem vette gondolóra — írja —, hogy micsoda baj mai világ-

bann Philosophiát írni: mikor a Scolasticusoktól, Wolfiól csak el kell már valahára távoznunk, azonbann Kántal Fichtevel, Schellinggel sem tarthatunk...⁷⁵

Tóth László tehát epigrammáját Ercsei „észrevételei”-re írta, bírálva eklektikusságát és tudatlanságát, a saját „homme de metier”-ségét háromnyelvűséggel bizonyítva.

A két epigramm elemzése, valamint a rövid prózai írás értelmezése kapcsán Tóth László és Kant, valamint a kantiánus filozófia kapcsolatáról a következőket állapíthatjuk meg: Mint ahogy gondolatmenetünkben ez már többször is felvetődött, kevés nyom utal arra, hogy Ungvárnémeti Tóth értő ismerője lett volna Kantnak, és érdeklődése is elmarad Kölcsény Kant-ismeretétől. Alaposabb tájékozódás után azonban a főként másodkézből (Krug) megismert kantiánus elképzeléseket közelebb érzi a pindaroszi költészet irányába tájékozódó idealisztikus felfogáshoz, és magát Kant követőjének tartja.

Ungvárnémeti Tóth László filozófiai tájékozottságát és felfogását vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy gondolkodásban követve az 1810-es évekre jellemző bölcselet kettős áramát, mely a görög és holbach materializmus, valamint a platóni -kanti idealizmus között mozog, a poézis szintjén költészetszemléletéhez idomítva két létértelmezés (epikuroszi-platóni) jelenik meg. Az opusból ugyanis a filozófiai lét- és lélekértelmezés két olyan felfogása bontható ki, mely így együtt sem az újlatin, sem a 19. század eleji magyar költészetben nem nevezhető szokottnak.⁷⁶ Láttuk, hogy általános olvasottsága, klasszika-filológiai műveltsége, és a másodlagos filozófiai művek (Diogenész Laertiosz, Krug) felé való tájékozódása miatt rövid életművét nehezen köthetjük egy-egy antik, vagy 18. századi direkt gondolatmenethez. Első verseskötetében filozófiai gondolkodásának epikureus, és az angol-francia szenzualizmus elméletének hatása van jelen. 1818-as kötetében viszont a görög (platóni-plotinoszi) és a 18. századi gondolkodás (kanti-krugi) idealisztikus ága felé fordul. Tóth László korai halála azonban bölcseleti létértelmezésének összességét ugyanúgy befejezetlenül hagyta, mint líráját.

Jegyzetek

* Jelen tanulmány része egy Ungvárnémeti Tóthról írt nagyobb dolgozatnak: *Ungvárnémeti Tóth László költői működése és irodalomszemléletének néhány vonása* (Egy XIX. század eleji költő portréja).

1. *Ungvárnémeti Tóth levelei Mailath Jánosnak*. Közli Kolos István: Gróf Mailath János. Bp. 1938. 181–184. Ungvárnémeti Tóth leveleiben sajnálkozik ugyan, hogy drámája nem a „nemzeti derékség”-ről szól, mégsem tekinthetjük leveleit (mint ezt Fenyő István teszi — Az irodalom republikájáért. Bp. 1976. 46.) klasszicizmusa megtörésének, hiszen drámáját elsősorban a magasabb költőiséget képviselő pindaroszi eszmény jegyében „marasztalja el”. A levelezés fő témája azonban Az istenülés dicsősége című pindaroszi óda fordítása.

2. *Kazinczy Ferencz levelezése*. Kiadta Váczy János. Bp. 1890–1922. 1–21. k. (a továbbiakban rövidítve: *KazLev* k. 1.) XI. 258–259.

3. Felvilágosodáskori irodalmunk filozófiai vonatkozásairól legújabban: Mezei Márta: *Kazinczy világnézeti problémái*. *IiK* 1987–88. 3.sz. 237–271.

4. Szauder József: *Kölcsény Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811*. Bp. 1968. Bevezető tanulmány, 16.

5. Szegedy-Maszák Mihály: *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században*. *Világkép és stílus*. Bp. 1980. 51.

6. Szajbély Mihály: *Ungvárnémeti Tóth László episztolái*. *Klasszika és romantika között*. Bp. 1990. 172–185.

7. *Ungvár-Németi Tóth László Versei*. Pesten 1816. 95–100.

8. Vö. Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca*. Magyar irodalom – világirodalom. Bp. 1961. II. 156–219.

9. Vö. Varga László: *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen 1938. 66–69.

10. Epikurosz filozófiai rendszeréről: Pais István: *A görög filozófia*. Bp. 1982. 532–557. és Kövendi Dénes-Sárosi Gyula: *Epikurosz legfontosabb tanításai*. Bp. 1945.

11. J. Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. I–II. Bp. 1979. Vonatkozásairól: Koczur Gizella: *Regény és személyiség*. Bp. 1987. A filozófiáról szóló rész: 22–41. A franciáknál elég, ha La Mettrie filozófiai műveinek néhány címére utalunk: *Epikurosz rendszere* (1750), *Anti-Seneca, vagy értekezés a boldogságról* (1751), *Az élvezés művészete* (1751).

12. A materialista-szenzualista filozófiai gondolkodás természetszerűen keresett ősokeket a görög bölcsletben. Epikurosz rendszerét évszázadokon át Lucretius tankölteménye (*De rerum natura*) közvetítette. Kultúrtörténetéről vö. Trencsényi Waldapfel Imre: *Cicero és Lucretius*. MTA Nyelv és Irod. tud. OK 13 (1958) 113–170.

13. Diogenész Laertiosz: *Híres filozófusok élete és véleményei*. I–X. Modern kiadása: *Lives of eminent philosophers. With an English translation by R.D. Hicks*. I–II. Cambridge, Mass.-London 1967. Epikuroszról a X. könyvben. Ungvárméti Tóth valószínűleg P.D. Longlio 1734-es latin-görög nyelvű kiadását használhatta.

14. Bíró Ferenc: *Irányzat vagy mentalitás*. Literatura 1981. 1–2.

15. Vö. Szauder József: *Kölcsy Vanitatum vanitasa. Az estve és az éj. Bp. 1970. 433–434.*

16. A *démokritoszi filozófia Epikurosz rendszerének eleme*. Vö. Pais István Im. és Lucretius: *De rerum natura* vonatkozó részek.

17. A „barátság” Ungvárméti Tóth költészetének fontos eleme. Felfogására vonatkozóan vö. A *barátság*hoz című óda (Versei 18.), valamint *KazLev XIII. 226.* Itt Pliniust idézi.

18. Versei i. m. 98.

19. Versei i. m. 97.

20. Versei i. m. 100.

21. Versei i. m. 99.

22. Terhes Sámuel: *Tükröske egy Fitzkó-Poéta számára*. Első darab azon esetre, ha a Fitzkó nem szeli-dül. h.n. 1816. 40. Terhes véleményével kapcsolatban vö. Cicero: *Cato Maior de senectute* 73. c.

23. Szauder József: *Kölcsy Ferenc kiadatlan írásai*... 17.

24. Vö. Horváth L. Károly: *Aranykor. Műtész — aranykor ideológia*. Világosság 1966. 593–600.

25. Rousseau J. J.: *Értekezés az egyenlőségek eredetéről, és Értekezés a tudományokról és a művészetekről*. Értekezések és filozófiai levelek. Bp. 1978., 5–39, 87–122.

26. Ungvárméti Tóth gondolatmenetire valószínűleg hatott Xenophanész „istenbizonyítása”, kinek elgondolását diogenész Laertiosz munkájából szintén ismerhette (IX.k. II.c.). Xenophanészről vö. Falus Róbert: *Az istenfogalom „bizonyítása” Xenophanészénél*. A Világosság 1970/12. sz. melléklete 3–12.

27. Voltaire: *Filozófiai Ábécé*. Bp. 1983. 344.

28. Helvetius: *A szellemről a társadalomhoz való viszonyában*. A „szellemről” második értekezés. 1758. A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Bp. 1975. 428–429. és erről még Helvetius: *Az emberről*. Bp. 1963. 170–171.

29. Báránczy Sándor: *Erköltői levelek*. Béts 1775. Említi Szajbély Mihály i. m. 182–183.

30. Kölcsy Ferenc: *Parainesis Kölcsy Kálmánhoz. Kölcsy Ferenc válogatott művei*. Bp. 1975. i. m. 465.

31. Ld. 28. jegyzetet

32. Versei i. m. 106. Ennek külön érdekessége, hogy saját fordításában idézi Horatiusnak az *Ódák* III. könyvében levő 30. ódájának (Exegi monumentum... kezdetű) első négy sorát.

33. Versei 107.

34. Versei 110. Vö. Pezsi Vilmos: *Ókori lexikon camarina* címszavával.

35. Vö. 29. jegyzettel. A Báránczy által használt önszeretet-fogalom bizonyos lényegi elemeit Ungvárméti Tóth valóban megismétli didaktikus epizódjában. Érdemes azonban odafigyelnünk Báránczy teljes szövegére: „Ezen szerelemhez ragasztám — írja — az önnön magunk szeretetét is, mely ösztön lévén a hasznos vetélkedésekre, mindenünkön azon igyekszik, miként az érdemekben el nyerhesse az elsőséget, s tisztelteiben hozhassa magát polgár társai előtt. *Hazánknak* fontos szolgálatunkat igyekezünk mutatni, hogy szerelmével együtt dítséretet is érdemelhessük, mely magunk szeretetének hízelkedik.

Ha nemes tselekedeteinkkel valamely édes gerjedezéseket nem érzennénk magunkban, mellyikünk tselekednék nemesül? Mellyikünk áldozná fel magát *hazájáért*, hogy ha a közönséges szánakodás nem enyhítené fájdalmainkat: ha illetődött hazánk fíjainak bánatya édessé nem tenné keserű haldoklásunkat, és ha nagy tselekedeteinkkel a maradéknak szívében emlékezet követ nem gondolnók emelni?”

Báróczynál az önszeretet a haza iránti nemes cselekedetek mozgatója, a Hímév és a Virtus eszköze, míg Ungvárnémeti Tóthnál az individuális lét megvalósítását szolgálja, hedonista világképének része.

36. A fogalom Augustinusnál a *De civitate Dei* című művében szerepel.
37. Versei i. m. 158.
38. Kerényi Károly: *Görög tragédiánk*. EPhK. 1918. 42–51.
39. Heller Ágnes: *Az arisztotelészi etika és az antik ethos*. Bp. 1966. Euripidészről: 51–64.
40. Versei i. m. 157. A Nárcisz — tragédia kapcsán az önszeretet értelmezésével foglalkozó részt felhasználtam a Weöres Sándor és Tóth László kapcsolatát vizsgáló dolgozatomban: vö. Tóth Sándor: W.S. és U. Tóth László (Egy költői létértelmezés megítéléséhez) — sajtó alatt
41. Versei i. m. 113.
42. Horatius: *Ódák* IV. k. 4. vers
43. Vö. Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története (1600–1800)*. Bp. 1927. 96–99.
44. Versei i. m. 93–94.
45. Szegedy-Maszák Mihály i. m. 51.
46. Holbach: *A természet rendszere*. Bp. 1978. VII. fejezet: A lélekről és a spiritualizmusról 71–80. és X. fejezet: Lelkünk nem önmagából meríti eszméit... 114–135.
47. Vö. Koczur Gizella i. m. 33. Locke műve 1. fejezete ezzel kezdődik
48. La Mettrie J.O.: *Tanulmány a lélekről*. Filozófiai művek Bp. 1981. 53–145.
49. Versei i. m. 94. a)
50. Az „idealisztikus” kifejezésen az ideák, azaz eszmék szerint felépített költői világképet értjük. Második kötetével kapcsolatban ismételten hangsúlyozzuk a versgyűjtemény homogenitásának kérdésességét, hiszen néhány korábbi költeménye — így a Szajbély Mihály által említett két episzola is — görögnyelvűsége miatt került ide. Szajbély M. i. m. 183.
51. Első kötetének nyitóversében, *Az agrai felesküvés* címűben említi Kantot Versei 8.
52. Ungvárnémeti Tóth László Görög versei magyar tolmácsolattal. Pesten 1818. i. m. 81.
53. a–b Horkai László: *Kant első magyar követői*. In.: *Irodalom és felvilágosodás* Bp. 1974. i. m. 202.
54. Ungvárnémeti Tóth László: *Beszélgetés. Aristipp. Kant. Merkur. Hasznos Mulatságok* 1819. II. 36.sz. 281–284. i. m. 282.
55. Ungvárnémeti Tóth L. i. m. 282–284.
56. Diogenész Laertiosz id. mű Lib. II. c. 92.
57. A gondolatmenetre nézve Pais István i. m. 287.
58. Epikurosz megfelelő gondolatai ld. Kövendi D.-Sárosi Gy.: *Epikurosz legfontosabb tanításai*. Bp. 1945.
59. *KazLev* V. 213–214.
60. Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. Válogatott művei. Bp. 1975. 252.
61. Vö. Herder J.G.: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írásk.* Bp. 1978. 45–46.
62. Plótinosz filozófiai rendszeréről M. Techert Margit: *A hellén újplatonizmus története*. Bp. 1934. A mű sok vonatkozása, de különösen 34. Plótinosz rendszerét Ungvárnémeti Tóth valószínűleg a Porphüriosz-éle élet-rajzból (Vita Plotini) ismerhette.
63. Vö. Tóth Sándor: *A magyar ódatörténet pindarizáló fejezete a XIX. század elején* (Ungvárnémeti Tóth László pindaroszi ódairól) kézirat
64. Versei. 127.
65. Ungvárnémeti Tóth László: *A Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak versmértékiről*. Tudományos Gyűjtemény 1818. VI. k. 54–89.
66. *KazLev* XVI. 151–152. A vers csak 1851-ben jelent meg a Remény 367. számában.
67. Ertséi Dániel: *Philosophia* I–II. 1813, 1817. (A második darab felosztása: Ontológia, methaphisicha, erköltsi-philosophia) Az első kötet ismertetése: *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. 22.sz.
68. *KazLev* XI. 196.
69. *KazLev* XIII. 415.
70. Ungvárnémeti Tóth recenziója: *Tudományos Gyűjtemény* 1817. V. 95–115.
71. Ungvárnémeti Tóth i. m. 98.
72. Horkai L. i. m. 227. Krug szerepéről: Nagy Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás, reformkor* Bp. 1983. 159–170.

73. Fabritzy Sámuel: *Gondolatok némelly állításokról, melyek Professor Krug Urnak filozófiai Munkájában találhatók.* Tudományos Gyűjtemény 1822. VIII. 61–93. Természetesen ezt már Ungvárnémeti Tóth nem ismerhette, hiszen 1820-ban meghalt.

74. *Ercsei válasza Ungvárnémeti Tóth recenziójára* a Tudományos Gyűjtemény 1818. IV. számában 129–131.

75. Ercsei D. i. m. 130.

76. Vö. Szauder József: *Ihletek, múzsák Virág és Berzsenyi között. Az estve és Az álom.* Bp. 1970. 289.

Sándor Tóth

PHILOSOPHISCHE ZUSAMMENHÄNGE IN DER POESIE VON LÁSZLÓ UNGVÁRNÉMETI TÓTH

In dem Aufsatz werden die philosophischen Züge des dichterischen Schaffens von László Ungvárnémeti Tóth untersucht. Der Dichter, der in der zweiten Phase der literarischen Aufklärung einen besonderen Ruhm durch seine altgriechisch-ungarischen Gedichte in Europa erlangte, verfasste keine eigene Philosophie oder Ästhetik. Von seinen philosophischen Auffassungen zeugen seine dichterischen Werke. Sein Lebenswerk zeigt zwei Richtungen der philosophischen Wesens- und Geisteserklärung, und zwar die epikureische und die platonische. In seinem ersten Gedichtband ist der Einfluss der epikureischen Lebensfreude und des zeitgenössischen englisch-französischen Sensualismus aufzuzeigen. Nachdem er aber die idealistische Richtung der griechischen Dichtkunst kennengelernt und demzufolge die pindarische Odendichtung als Vorbild betrachtet hatte, erschien in seinem Band von 1818 die platonisch-plotinische sowie die neue kantianisch-krugianische Wesensauffassung. Die Dualität seiner Weltauffassung ist zeittypisch und entbehrt ganz im Gegensatz zu seinen Zeitgenossen, z. B. Kölcsey — des Pessimismus. Diese Dualität ist sogar ein wichtiger Bestandteil seiner harmonischen Poesie. Seine dichterische Tätigkeit war aber zu kurz, der frühe Tod beendete seine Dichtkunst.

KÉTNYELVÜSÉG ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

Kelet-Közép-Európa történetének (és irodalomtörténetének) döntő fordulata, hogy a nemzethez tartozás kritériumai között első és majdnem kizárólagosságot igénylő helyre kerül a *nyelv*.¹ Mintegy a XVIII. század végéig a *nemzet* jelentése sokkal inkább a kormányzás, a földrajzi terület, a közös történelmi hagyományok, valamint a kiváltságok azonossága által határozottatott meg, mint az egy nyelvet beszélők közössége révén. Közel a XVIII. század végéig, Magyarországon, amely (hasonlóan Lengyelországhoz) többnemzetiségű állam volt, a latin kormányzási-hivatali nyelv a különféle nemzetiségűek érintkezési nyelve, a tudomány nyelve (és részben az irodalomé is!), kiváltképpen az oktatásé. Más kérdés, hogy a hivatalosan használt latin mellett más közös nyelv is létezett, a városokban mindenekelőtt „Bildungssprache”-ként a német, illetve a magyar, Lengyelországban a lengyel, Horvátországban a horvát, amely az adott terület lakossága számottevő részének anyanyelve volt.

Régióknak megkülönböztető jellemzője, hogy lakosai nem kizárólag egynyelvű tömbökben éltek, hanem egyfelől viszonylag sűrűn mutathatók ki „nyelvszigetek”, másfelől az országon belüli kapcsolat- és viszonyrendszerek miatt nem kevés az olyan terület, amelynek népessége arra kényszerül, hogy több nyelvet használjon. A többnyelvűség régi jelensége az irodalomnak,² a főleg nemesi udvarokban készült, kéziratos formában fennmaradt daloskönyvek az esetek jó részében különféle nyelvű (valószínűleg énekelt) verseket tartalmaznak;³ és a diák- és általában iskolai folklór szintén bőven ismer szlovák-magyar vagy más vegyes nyelvű költeményeket.⁴ Tévednénk azonban, ha a kulturális szférára szűkítenénk le a többnyelvűség jelenségét, bár ott jelentkezik a leginkább látványosan. Irodalmi alkotások tanúskodnak arról, hogy a kultúrának az anyanyelv érdekében elkötelezett harcosai szociológiai szempontból világították át ezt a problémát: az anyanyelvet nem (vagy csak törve) beszélő nemesek, illetve nemzetiségüket az idegen nyelv használatával megtagadó kisvárosi lakók általában karikatúrisztikusan ábrázolt figurái a XIX. század első felében írt vígjátékoknak; a magyar színművek a német-magyar, a szlovákok a szlovák-magyar kétnyelvűséget pellengérezik ki. A nagy szlovén romantikus költő, Prešeren egy német nyelvű versében⁵ pedig a szűkebb hazában uralkodó nyelvhasználatot társadalmi rétegekhez köti, közvetetten jelezve az anyanyelv terjesztéséért indított harc célját is: az elidegenedettné minősített rétegek visszatérését az anyanyelvi közösség meghatározta nemzettestbe.

A politikai irodalom révén azonban eredeti jelentésétől és jelentőségétől eltérő értelmezést kapott a kétnyelvűség, és minden egyes, Kelet-Közép-Európában 1780–1850 között kialakult és megszerveződött nemzeti mozgalom a valóságosnál homogénabb, egynyelvű társadalom, állam megteremtésére törekedett. Ezzel leszámolni készült egy évszázados hagyománnyal, a soknemzetiségű országokban természetes képződményként létező kulturális jellegű két- és többnyelvűséggel. A latin nyelv hivatalos volta azt jelentette,

hogy a soknemzetiségű ország egyik nyelve sem jutott túlsúlyra a többi nyelvvel szemben, a latin mellett legfeljebb a német nyelv (a külföldi egyetemek látogatásának igénye miatt) kapott nagyobb hangsúlyt, meg nyilván azért, mert például a Habsburg Monarchia „birodalmi” intézményeiben (a hadseregben, a bécsi hivatalokban stb.) a német nyelv volt használatban. A XVIII. századi magyarországi telepítések, a megélénkülő külső, kereskedelmi kapcsolatok, a külföldi egyetemjárás nem maradtak következmények nélkül, mint ahogy az arisztokrácia külföldönjárása, az egyházak igyekezete nemzetközi kapcsolataik őrzésére és szilárdítására a nyelvtudás szélesedését eredményezték. Külön kell szólnunk az *iskolák* szerepéről a kétnyelvűség kialakulásában; a XVIII. században még nemigen beszélhetünk akár egyes tanároknak az anyanyelv terjesztése, akár erőszakos honosítása ügyében végzett rendszeres munkálkodásáról, hiszen a katolikus iskolákban a latin, más iskolákban vegyesen a német és a latin, legfeljebb bizonyos református iskolákban a magyar (is) használatot a tanórákon. Más kérdés, hogy a protestáns egyházak nyelvhasználatát az anyanyelv terjedését segítette; illetve nem a lakosság többségétől idegen másik nyelv térhódításának szolgálatában állt.

Még a XIX. század húszas éveiben is több olyan iskoláról tudunk, amely tudomásul vette, hogy a diákok különféle anyanyelvű területekről jöttek, s ha nem az oktatás nyelveként, de valamilyen formában lehetőséget biztosítottak arra, hogy az anyanyelv is szerepeljen a vizsgákon, a Deklamationsübung-okon vagy az iskola patrónusának tiszteletére rendezett ünnepélyeken. Híradás tudósít arról, hogy a lőcsei líceumban a diákok Livius latin szövegét magyarra, németre és szlovákra fordították,⁶ illetve arról, hogy a késmárki líceumban Horatius első ódáját szóaltatták meg a diákok a följebb említett három nyelven.⁷ Nem egyes tanárok ötletét regisztráljuk, hanem olyan, a XVIII. századból származó hagyomány továbbélését hangsúlyozzuk, amely az 1820-as években a pozsonyi líceumban, Magyarország egyik legjobb iskolájában még megvolt. Itt a különféle nyelvű önképzőkörök nem vetélkedtek egymással, hanem számos olyan taggal rendelkeztek, aki több önképzőkörben tevékenykedett, vagy olyanal, aki nem az anyanyelve szerint „illetékes” önképzőkörbe lépett be.⁸ A többnyelvű vizsgák, ünnepélyek viszonylag gyakoriak voltak,⁹ és kifejezték azt a többnyelvűséget, amely például Magyarország északi részének megkülönböztető jellemzője volt.

A városok és falvak, a különféle társadalmi rétegek érintkezése még a XIX. században is a többnyelvűség pozícióit erősítette, bár az egyes nyelveknek meghatározott társadalmi rétegekhez kapcsolódása csak részben jogosult Magyar-, Lengyel- vagy akár Horvátország esetében: az arisztokrácia mindenütt egy másik nyelvet választott a társalgás, az érintkezés eszközeként, többnyire a németet, illetve a franciát, a városi lakosság nyelve jelentős százalékan a német volt; míg a parasztság (és a falujába szorult kisnemesség, alsópap-ság) az anyanyelv őrzőjének számított. A társadalmi osztályok, rétegek elkülönülése egymástól sokáig tart, a nemzeti mozgalmak ez ellen az elkülönülés ellen is küzdenek; a kulturális törekvések az egységes, standardizált, illetve irodalmi nyelv kialakítására irányulnak, és olyan kulturális intézmények létesítésére törekednek, amelyek a nyelvi egység révén egy táborba, egyéredékűvé gyűjtik a különböző társadalmi rétegek képviselőit (ilyenek az akadémiai mozgalmak, az anyanyelvű színjátszás népszerűsítését célzó erőfeszítések).

S míg a nemzeti mozgalmak kétségtelemné igyekeznek tenni azt, hogy az anyanyelv terjesztése nélkülözhetetlen feltétele a korszerű nemzetné válásnak, a társadalom egyes rétegeinek spontán módon megnyilvánuló igénye pregnánsan jelentkezik: a többnyelvűség tényét felismerve olyan hagyományok öröklődnek nemzedékről nemzedékre, amelyek ezt a többnyelvűséget *értékként* tartják számon, és részben az előbbre jutás vágyától hajtva, részben pedig a hagyománytól erősítve a többnyelvűség továbbélését biztosítják. Ha pél-

dául belelapozunk a szlovák irodalom történetébe, XIX. századi szlovák költők életrajzában sűrűn bukkanunk olyan kitételre, miszerint a későbbi neves költők néhány évet magyar környezetben, magyarok lakta városban töltöttek. Így kerül a vígjátéktíró Ján Chalupka Sárospatakra, ahol a magyar nyelven kívül a kollégiumban élő diákköltészettel és mindenekelőtt a református diákköltészet eredményeit magas fokon szintetizáló Csokonai Vitéz Mihály lírájával és epikájával ismerkedett meg. Olyannyira megtanul Chalupka magyarul, hogy *A vén szerelmes* című vígjátékával részt vehetett a Magyar Tudós Társaság vígjátékpályázatán; de nemcsak a magyar nyelvűség miatt érdekes számunkra ez a vígjáték, hanem azért is, mert a Csokonai és Kisfaludy Károly megteremtette magyar vígjáték-hagyományba illeszkedik bele. Más kérdés, Chalupka németül is úgy megtanult, hogy képes volt pamfletregényt és újságcikkeket írni ezen a nyelven. Pamfletregénye (mint ezt az egyes fejezetek elé írt mottók tanúsítják) a magyar irodalom és a magyar viszonyok igen alapos ismeretéről tanúskodnak.¹⁰

A teljesség igénye nélkül említjük meg, hogy a jeles irodalomtörténész, régiségbúvár, Pavel Jozef Šafárik Rozsnyón a magyar, Dobsinán a német szó kedvéért járt; a költő és szuperintendens Karol Kuzmány Sajógömörben magyarul, Dobsinán németül tanult; Rozsnyón járt a magyar szó kedvéért iskolába Michal Miloslav Hodža, Samo Chalupka, Samo Tomášik (a szlovák nemzeti ébredés jeles költő-ideológusai), Sajógömörben Ján Kalinčiak, aki viszont a megyei választások körüli visszaéléseket leplezte le, nem utolsósorban Nagy Ignác *Tisztújítás* című színművétől (is) ihletve. A két-, illetve háromnyelvűség ténye mellett legalább olyan fontos az, amit a két kultúrában való jártasságként nevezhetünk. Az iskolában (és a szállásadónál) a szlovák ifjak nemcsak nyelvvél, hanem irodalommal, kultúrával, mentalitással is megismerkedtek; s jóllehet a szlovák nyelv és irodalom harcos munkásaivá lettek, a soknyelvű ország több kultúrájában voltak otthon. Általában nem fordítóként jeleskedtek, hanem (ha többnyire polémikus formában ugyan) műfajokat, fordulatokat, poétikai jelenségeket asszimiláltak egy másik irodalomból a sajátjukba. Ahogyan Ján Chalupka kiragadja Csokonai költészetéből a népies, a népszerű elemeket, a társasági dal formáit, és konfrontálja a szlovák népies hagyománnyal, az a többnyelvű ország kultúráinak szimbiózisára lehet tanulságos példa.

Itt említendő az az évszázadokat átfogó szép szokás, amelyet a szlovákra, szerbre, lengyelre, csehre, németre sűrűn fordított regényíró, Jókai Mór örökített meg egy regényében (majd visszatérve rá öregkori emlékezésében). Íme, egy terjedelmesebb részlet:

„Egy kedves ősi szokás dívott akkor városunkban (talán még most is megvan) — a gyermekcsere.

Soknyelvű hazánknak egyik városa német, másik magyar ajkú; aztán pedig hát testvérek volnánk, meg kellene egymást értenünk; a németnek meg kell tanulni magyarul, a magyarnak németül. S szent a béke.

A jámbor hazafiak efelől így tesznek.

A német városban is vannak iskolák, a magyarban is. A német szülők írnak a magyar városban lévő tanodák igazgatóinak, s a magyar szülők a német város tanárainak, hogy vannak-e kezeik alatt levő iskolásfiúk, leányok, akik innen oda, onnan ide cserébe kaphatók lennének.

Azokat aztán egymásért kicserélik.”¹¹

Így jutott Jókai Mór Pozsonyba német szóra, majd mikor Pesten a szlovák származású neves ügyvéd, Alexander Vrchofský mellé került, és nála lakott, akkor az ügyvéd leányát (cserébel) Jókaiék fogadták magukhoz, ott tanult-beszélt magyarul.¹²

A társadalomnak ez a spontán kiegyenlítő törekvése a kultúrák természetes cseréjét segítette elő, s főleg írók, politikusok esetében a sokoldalú és többnyelvű tájékozódást és

tájékoztatót eredményezte. Jókait (aki íróként és politikusként egyként nevet szerzett) említett önéletrajzi feljegyzésében így kommentálja a regényrészletben megörökített jelenetet:

„Az a szép szokás volt akkor, hogy a pozsonyi német családok komáromi magyar családokkal kicserélték a gyereket, fiút fiúért, leányt leányért egy pár esztendőre: ez volt a legjobb tanrendszer a nyelvtanulásra.”¹³

A nemzeti mozgalmak szerveződése folyamatában azonban a többnyelvűség sem került el a nyelvet a nemzeti hovatartozás bizonyítékául értékelők figyelmét. A magyar irodalomban jártas, röpiratokat németül fogalmazni képes L'udovit Štúr a többnyelvűségben és (ezen keresztül) a cseregyerek-intézményben az elnemzetlenedés veszedelmét fedezte föl. Számára a nyelv nem pusztán kommunikációs tényező, hanem a nemzeti jelleg egyik leglényegesebb bizonyítéka. Herderig nyúl vissza Štúr, mikor minden nemzetnek a saját nyelvéhez való feltétlen jogát hangsúlyozza, s a kelet-közép-európai nemzeti mozgalmak érvrendszerét foglalja össze, mikor a nemzet fennmaradása és a nyelv közösséget formáló lényege között szoros összefüggést tételez föl: „Mit jeder Nation hängt ihre Sprache auf das innigste zusammen. In ihr, als dem ersten Produkte des theoretischen Geistes spiegelt sich die Nation ab: sie, die Sprache, ist daher das sicherste Kennzeichen der Beschaffenheit und Eigenthümlichkeit eines jeden Volkes...” Majd később: „Die Sprache ist (...) das Zeichen der Persönlichkeit...”

Ennek a nemzetegyeníségnek a védelme igényli, hogy a többnyelvűséget az anyanyelvűség váltsa föl, az anyanyelvnek immár nem pusztán kitüntetett, hanem majdnem kizárólagos lesz a szerepe. Míg a XVIII. században és jórészt a XIX. század elején a többnyelvűség olykor társadalmi szerepekkel is összefüggött (a megyegyűléseken latinul, a családi körben magyarul, németül vagy szlovákul, a jobbágyaival anyanyelvükön beszélő nemes többnyelvűségét a családi bibliák bejegyzései, a több nemzedéken át vezetett diáriumok őrzik),¹⁴ a nemzeti mozgalmak vezetői egyetlen lehetséges magatartásformát és szerepet ismernek el, s ez a nemzeti elkötelezettségnek van alárendelve. Ennek ad hangot Štúr is röpirata egy helyén, amelyben pedagógiai-pszichológiai érvei pontosan tükrözik annak az irodalomban is didaktizálás által jelenikező modernak jellegét, amely nemcsak a szlovák nemzeti mozgalomra jellemző az 1840-es esztendőkből: „So ist auch leicht erklärbar, dass derjenige, welcher keine bestimmte Muttersprache hatte, und in seiner Kindheit auf einmal mehrere Sprachen lernte, sich nie auszeichnen wird, und keinen festen Charakter besitzt, sondern unbeständig und leichtbeweglich ist, denn keine Sprache hat auf seinen Verstand und sein Herz einen tiefen Einfluss gewonnen.”¹⁵

Attól azonban óvakodnunk kell, hogy szembeállítsuk az idillinek elgondolt, felvilágosodott eszmeiségből származó többnyelvűség-tudatot az egynyelvűségre koncentráló (és legfeljebb a differenciáltabbnak tartott irodalmak eredményeinek asszimilálása érdekében való nyelvtudást engedélyező) nemzeti törekvésekkel, hiszen egyfelől a nyelvi nacionalizmust megelőző korszak spontán többnyelvűsége korántsem kulturális fogantatású, hanem a valóságos helyzethez alkalmazkodás eredménye, másfelől az irodalmi nyelvet megteremtők igyekezete érik be, a többnyire bizonytalan nyelvhasználat, olykor nem a több-, hanem a végyesnyelvűség tisztul ki, és legalább egy, az anyanyelv ismerete válik magasabb szintűvé. Mindez azonban nem feltétlenül, sőt, csak erős megszorításokkal érvényes az irodalomban.¹⁶

1/ Nem vitás, hogy akár a többnyelvű (ún. makaróni)-versek, énekek érdekes képződményei a népek együttélése századainak, általában az értelmiségiek alacsonyabb rétegéből származók alkotják. Olykor szellemesek, minden esetben tanulságosak, de semmi esetre sem hoznak létre esztétikailag magasabb rendű alkotást. Nem egyszer a műköltészetben is

felbukkannak, szinte mindig vidám hangulatú alkotásban, később a paródia vagy a travesztia eszközeként.

2/ A nyelvváltás sem ritka jelensége korszakunknak. A fiatalkori — iskolában elsajátított — nyelvet felváltja az anyanyelv, vagy éppen fordítva, az egyik nemzeti mozgalom hatására, az e mozgalmak között ingadozó és nemzeti identitását kereső fiatal tér át anyanyelvéről egy másikra. Erre vonatkozólag a német-magyar területről rendelkezünk több esettanulmánnyal, emlékirattal. A magyarországi német nyelvű családból származó Frankenburg Adolf¹⁷ a *Pesther Tageblatt* munkatársa volt, német nyelvű vígjátékát a pesti német színház adta elő. Az 1840-es években már a magyar sajtóban és irodalomban tevékenykedik, idősebb korában emlékiratait magyarul írja, kissé szégyenkezve gondolva vissza német nyelvű irodalmi pályájára.

A szintén két nyelvű költő-fordító, Adolf Dux jellemző című dolgozata, *Zwischen zwei Nationalitäten* (Ein tragisches Dichterleben)¹⁸ a följebb említett nyelvváltás következményeit mutatja be, de a költő sors tragikumát nem innen eredeztethető, hanem a költő, Kerényi-Christmann Frigyes (Friedrich) emigrációjából. A magyar szabadságharc bukása után Amerikába menekülő költőt szinte az új élet kapujában érte halálos kimenetelű bal eset.

Jóllehet Dux Adolf írásában a XIX. század második felének magyarországi helyzete tükröződik, amit megrajzolni igyekszik: már az 1830-as, 1840-es években is megfigyelhető. „Zweisprachige Schriftsteller sind in diesem Lande nicht selten, und bis zum einem gewissen, ja in einzelnen glücklichen Ausnahmefällen bis zum höchsten Niveau der Geistesthätigkeit handhaben sie ihre beiden Sprachen, von denen eine die deutsche, serbische, rumänische oder slovakische, — die andere aber die ungarische ist, mit gleicher Fertigkeit...” Ezek a költők alaposan veszik ki részüket a kultúrák ötvetítéséből. „Rumänische, serbische, ruthenische, slovakische Volkslieder, metrisch ins Ungarische übersetzt, geben Zeugniß davon, dass diejenigen, von welchem diese Übersetzungen herrühren, auch der poetischen Formen in zwei Sprachen bis zu einem gewissen Grade mächtig sind. Und von den Übersetzern zu den Poeten in zwei Sprachen ist nur ein Schritt.”

Mondandója érdekében Dux csupán a költészetre koncentrál, jóllehet van adatunk arra vonatkozólag, hogy az 1820-as, 1830-as években és korábban jónéhányan voltak olyanok, akik költői műveiket az anyanyelven, tudományos-ismeretterjesztő írásaikat egy másik nyelven alkották meg. A Tudományos Gyűjtemény híradása még minden érzelemnyilvánítás nélkül adja az olvasó tudtára, hogy Malatidesz Dániel magyarul „eredeti hős regét” adott ki, „most pedig a magyar mérges plántákról” ír német nyelven könyvet.¹⁹

Korántsem szeretnők sugalmazni, hogy a két nyelvűség (akár költőről, akár szélesebb társadalmi rétegekről van szó) valamiféle idilli együttélés nyelvi tükröződése lenne. Ám azt sem állíthatjuk, hogy a két nyelvűség ne eredményezhetné a kultúrák, irodalmak egymáshoz közeledését. Dux Adolf a XIX. század második felének keserves tanulságai felől tekint vissza egy olyan, nem túlságosan jelentős költőegyéniség pályájára, akinek költői „korszakai” különféle nyelvekhez kapcsolódtak, s az átváltás megrázkódtatásait megszenvedték. Előbb azonban egy általánosabb megállapítást tesz:

„Solche zweisprachige Poeten sind noch immer in einer glücklicheren Lage, als ein an einen Scheideweg gestellter Dichter, der sich gerade für die Sprache entscheidet, in der er nicht geboren wurde, und den Ergüssen seiner Seele eine Form aufzwingt, die für ihn immer Spröde bleiben muss. Er verwundet sich selbst und muss an der nimmer heilenden, immer weiter klaffenden Wunde schliesslich verbluten.”

Ezek után vázolja föl Dux a társadalmi-kulturális háttérrel együtt Kerényi Frigyes életútját, a három nyelvű Eperjes iskoláinak ihletésénél kezdve a költői lét tudatosulásáig.

Kerényi még Christmannként lép be a német nyelvű önképzőkörbe, előbb latinul és németül versel, majd társaitól és könyvből magyarul tanulva, 18 évesen már a kor vezető magyar irodalmi-kulturális folyóiratában, az *Athenaeumban* publikál (Vidor Emil álnéven). Német zsenjeit nem adta közre, viszont 1844-ben és 1846-ban magyar nyelvű verses kötetekkel jelentkezett, Petőfi Sándor méltatta barátságára. Magyar verseit német versek emléke, a német dalformákra emlékeztető versformálása különbözteti meg kortársaiétól, sőt olykor germanizmusai árulkodnak arról, hogy német az anyanyelve. Számottevő költővé nem tudott így emelkedni, mindvégig küszködött a megtanult nyelvvel.

Dux Adolf példája már a spontán és természetes kétnyelvűség bomlásának korszakából való. Ám ami az irodalomban a bomlás jeleit mutatja, főleg a társadalom alsóbb rétegeiben tovább él. Számottevő mértékben differenciálódik is. Nem utolsósorban ama, egész Európára jellemző tendencia következtében, amely az egynyelvűséget szorgalmazza, s a nemzetiségek, nemzeti kisebbségek anyanyelv-használatát a magánéletbe vagy/és a szépirodalomba igyekszik visszaszorítani. Jóllehet a német nyelv még sokáig, látványosan az első világháború végéig megmarad Kelet-Közép-Európa lingua franca-jának, és a második világháború végéig viszonylag keveset veszít közvetítő szerepéből (Budapesten 1944-ig adnak ki színvonalas német nyelvű napilapot, a *Pester Lloydot*), a két- vagy háromnyelvűség korszaka a XIX. század végén átadja a helyét az egynyelvűségnek párhuzamosan azzal, hogy az állam mind több sikerrel valósítja meg a bürokrácia segítségével a centralizációt, s mind kevésbé lehet (kulturálisan vagy a nyelvhasználat őrzésével) a regionális tudatba zárkozni. A XX. században fel-feltámadó és szintén európai tendenciaként minősíthető regionális mozgalmak egy hajdan volt közösségi életforma feltámasztását célozzák.

Kelet-Közép-Európa története folyamán az etnikai és a nyelvhatárok aligha jelölhetőek ki teljes biztonsággal, inkább a más nyelvű lakosságba (telepítések, emigráció stb. következtében) ékelődött népcsoportok alkotta etnikai és nyelvi szigetek teszik egyfelől a soknyelvű országok legtöbb vidékét tarkává, sokszínűvé, másfelől eredményezik a népek együttéléséből, szokások, hagyományok, kultúrák kölcsönhatásából származó jellegzetes *air culturelle*-t, amelynek megnyilvánulása a többnyelvűség. Ugyanis a társadalmi szerepekből következő két- vagy háromnyelvűség a társadalomnak viszonylag kicsiny csoportjait hatotta át. Sokkal inkább a népek együttélésének spontán tudomásul vétele határozta meg a nyelvi nacionalizmust megelőző századokban a nyelvhasználatot. Mindennek természetesen messzeható következményei lettek a kultúrában, mindenekelőtt az irodalomban. A nyelvtudomány²⁰ régóta veszi számba a nyelvrokonság ténye mellett az egy régióba sorolható, ám nem egy nyelvcsaládba tartozó nyelveknek a fonetikában, a szintaxisban vagy akár a hangsúlyban megmutatkozó közös vonásait, s az egyes nyelvek jellemzése az *areális nyelvészet* módszerével sikeresebbnek bizonyulhat, mint csupán a hagyományos történeti grammatika metódusait igénybe véve. Ugyancsak fontos népmiszereti tényeket tárt föl Bartók Béla, aki a szomszédos népek dallamainak „keresztvezetődéséről” és „visszakeresztvezetődéséről” közölt máig érvényes értekezéseket.²¹ Az összehasonlító irodalomtudomány művelői egyrészt a valóban kimutatható és cáfolhatatlanul létező érintkezések felderítésében jeleskedtek, másrészt az irodalmi folyamatokban található kétségtelen analógiák kutatásával világítottak rá a tipológiai egyezésekre, amelyek viszont előbb-utóbb az „irodalomközi együttes”-ek fogalmához és meghatározásának kritériumaihoz vezettek.²² Olyan tényezőket kell a vizsgálat tárgyává tennünk, mint a közös kormányzás, a földrajzi terület szempontja, a közös (történelmi stb.) hagyományok, élmények tudatosulása, a nyelvrokonság felismerése, az érintkezések számos lehetősége, közöttük súlylyal a kölcsönhatások problémaköre. A soknyelvű országok közös kormányzásban, majd az iskolarendszerek és más közös intézmények következtében a hasonló vagy azonos kulturális impul-

zusok hatása alatt nevelkedett népei nyilvánvalóan sok tekintetben közösséget alkotnak, a kulturális érintkezés állandónak mondható. Szinte a XVIII. század végéig a kétnyelvű költő nem különleges alakja az irodalmak történetének, és még a XIX. században is sok kétnyelvű költőt találhatunk régiókban. A kétnyelvűség azonban nem egyes — kiemelkedő jelentőségű vagy csupán jellegzetes — képviselői révén van jelen az irodalmakban, hanem részint egyes művek témaválasztásában tudjuk kimutatni, részint — s ez az irodalomtörténet számára még fontosabb — az irodalmi folyamatban is tükröződik. Nevezetesen arról van szó, hogy egyes műfajok, műnemek, irodalmi sajátosságok kifejlődését egy adott irodalomban segíti vagy hátráltatja az, miszerint egy szomszédos vagy egy vele együttélő irodalomból a többnyelvű olvasó már ismeri.²³ Segítheti, hiszen az anyanyelvű olvasó immár az anyanyelvén igényli, várja egy műfaj, egy irodalmi alakzat megjelenését. És esetleg hátráltatja, mivel a többnyelvű olvasó egy közeli, másik irodalomban már magas színvonalon megkapja azt, és így nem alakul ki igénye, hogy ugyanezt anyanyelvén is olvassa.

A kétnyelvűség két nyelvnek magas szintű birtoklását jelenti, nemcsak passzív értést vagy kizárólag hivatali nyelvhasználatot, hanem azt, hogy az egyén az anyanyelv mellett egy másik nyelven is valamilyen formában részese a kultúrának, illetve az irodalomnak (bizonyos esetekben művelője). Természetesen ez a fajta kétnyelvűség a legkedvezőbb a kulturális érintkezések számára, hiszen ez többnyire a polikulturáltságot eredményezi (de itt fenyegethet esetleg az asszimiláció veszélye, legalábbis így érezték a XIX. század folyamán nem egy nép vezetői). Az olyan kétnyelvűség, amely az anyanyelv mellett egy vagy több másik nyelvnek inkább passzív vagy nem teljes tudásában merül ki, inkább a recepciónak kedvez, az irodalomban a fordítások számát szaporíthatja, eképpen a kulturális érintkezéseket szintén elősegítheti. Más kérdés, hogy Kelet-Közép-Európában különlegesen fontos szerephez jutottak a közvetítők, akik az osztrák és a német, valamint a cseh-, a magyar- és a horvátországi németnyelvű folyóiratokat használták ki arra a célra, hogy az irodalmak eseményeiről beszámoljanak, vagy fordításaikkal a más nyelveken nem tudók számára is hozzáférhetővé tegyék az egyes népek számottevő alkotásait. A szlovák Samuel Rožnay például Csokonai Vitéz Mihály költészetével ismertette meg mindazokat, akik németül olvastak;²⁴ Rummy Károly György a szláv és a magyar irodalmakról tudósította az újságokat;²⁵ rendkívül fontos volt a prágai *Ost und West* című folyóirat Európa szláv-ság-képének kialakításában.²⁶ S jöllehet a közvetítők nyelve német, hazafias tudatuk mindig ahhoz a szűkebb pátriához kötötte őket, amelyhez tartozónak érezték magukat, hungarus-tudatról szólhatunk tehát vagy bohemus-tudatról. Ez a tudat mellőzhetetlennek vélte a többnyelvűséget; olyan korszakban is, amelyben a nemzeti mozgalmak még a jól tudott német nyelvet is legfeljebb a közvetítés lehetősége miatt használták.

A XVIII. század szép álma a tudós-közletsaságról szétfoszlott, mihelyt a *nyelvi nacionalismus* lett a vezérszólam. S miközben a nemzeti mozgalmak mind nagyobb tömeghatással fejtették ki az egynyelvű állam eszméjét, szerencsére a történelem látható felszíne alatt sok helyen mind a mai napig megőrződött a többnyelvűség. Szociológiailag azonban jelentős mértékben változott. Míg a régi korszakokban egy többnyelvű régióban a többség volt legalább kétnyelvű, addig *most a kisebbség* az, rendszerint azok, akik a többséget alkotó nép miatt rá vannak kényszerülve az anyanyelv mellett a „hivatalossá” lett másik nyelv elsajátítására. Pedig az évszázadok arról tanúskodnak, hogy a kultúrák találkozása, egymásba szövedése *valamennyi* nép számára előnnyel jár, színesíti, gazdagítja, sokrétűvé teszi kultúráját, hagyományörzés és újítás dialektikáját ösztönzi.

1. Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1987.
2. Sziklay László: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Budapest, 1987.
3. Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840.)*. Budapest, 1963.
4. Kollár, Ján: *Národnie zpiewanky*. W Budjne 1835. II. 174–182. (Pjsne makaronské: latinsko-slowenské; maď'arsko-slowenské; slowensko-nemecké; latinsko-uhersko-slowenské.)
5. Prešeren, France: *Poezija im pisma*. Ljubljana, 1964. 220. (Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande/ die Herrinnen und Herren, die befehlen,/ slowenisch die, so von dem Dienerstande...
6. *Hazai Tudósítások* 1807. II, 10. sz.
7. Uo. 12. sz.
8. A magyar Füredy László, „egy szerencsétlen vak ifjú” a német önképzőiskör tagja volt. *Tudományos Gyűjtemény* 1821. X. 121–123. A szlovák Karol Kuzmány a magyar társaságban tevékenykedett. Vö.: Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest, 1963.
9. *Tudományos Gyűjtemény* 1822. VII, 119–122.; 1825. V, 118–123. Vö. még: A Declamatoriumban a szubrektor tanítványai deklamálták magyarul Berzsenyi, Kazinczy, Révai, Csokonai, Kis János verseit; németül Bürger, Höltz, Salis, Kömer, Krummacher verseit, szlovákul Palkovič és Tablic néhány versét, latinul pedig részleteket Horatius, Ovidius, Vergilius, Phaedrus, Sallustius, Curtius műveiből: Uo. 1824. VII. 117.
10. Sziklay László: *Szlovák drámaíró magyar nyelvű vígjátéka*. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1956. 103–115.; Fried István: *Eredmények és feladatok a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában*. *Irodalmi Szemle* 1980. I, 70–75.
11. Jókai Mór: *Mire megvénülünk* (1863.), Budapest, 1963. 35.
12. *Jókai Mór Levelezése*. (1823–1859) Budapest, 1971. I, 19–22, 35, 133, 272–277.
13. Jókai Mór: *Legkedvesebb könyvem*. In: *Hátrahagyott művek* V. Budapest, 1912. 183.
14. Sziklay László: *Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről*. *Századok* 1942. 65–85.
15. *Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren*. Vorgetragen von einem ungarischen Slaven. Leipzig 1843. I, 3, 6.
16. Hadrovics, László: *Ungarisch-slawische Zweisprachigkeit in der Dichtung des 18. und 19. Jahrhunderts*. Hungaro-slavica 1983. Hg.: L. Hadrovics-A. Hollós. Budapest, 1983. 77–85.; Fried, István: *Some remarks on bilingualism*. *Acta Litteraria An.Sc. Hung.* 1986. 386–398.
17. Frankenburg Adolf: *Emlékiratok* Pest, 1868. II, 102, 104–106, 116.
18. Dux, Adolf: *Aus Ungarn. Literatur- und culturgeschichtliche Studien*. Leipzig, 1880. 141–151.
19. *Tudományos Gyűjtemény* 1824. VII, 117.
20. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk.: Balázs János. Budapest, 1989.
21. Vö. erről részletesebben: Fried István: *Bartók Béla példája*. In: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Budapest, 1989. 171–180.
22. Durišin, Dionýz a kolektív: *Osobitné medziliterárne spoločenstvo*. Bratislava, 1987.
23. Chmel, Rudolf: *Két irodalom kapcsolatai*. Bratislava, 1980. 55–90.
24. Fried István: *Csokonai nyomában*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1972. 198–202.
25. Ugyanő: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő (1828–1847)*. *Filológiai Közöny* 1963. 204–218.
26. Hofmann, Alois: *Die Prager Zeitschrift „Ost und West”*. Berlin (Ost) 1957.

István Fried

DIE ZWEISPRACHIGKEIT UND DIE KULTURELLEN BEZIEHUNGEN

Die Zweisprachigkeit kann für ein charakteristisches Merkmal für die ostmitteleuropäischen Literaturen und Gesellschaften gehalten werden. Auf dem Gebiet des historischen Ungarns war die Gepflogenheit des *Kinder-tausches* sehr beliebt: Die Ungarn oder die Deutschen haben ihre Kinder in diejenigen Städte geschickt, wo die Aneignung der fremden (deutschen oder ungarischen) Sprache und Kultur ermöglicht war. In erster Linie war es nicht in den Schulen, wo der Unterricht lange Zeit die lateinische Sprache bevorzugte, sondern in dem Famili-

enkreis gesichert. Über seine Kindheit hat Mór Jókai in einem Roman berichtet. Als eine weitere Charakteristik kann die Biliteralität („bilateralitás“) hervorgehoben werden, d. h. der Schriftsteller und der Leser sind in den Traditionen zweier Literaturen bewandert. Dieses Verhältnis hat zur Folge, dass sich eine literarische Gattung nach dem Vorbild der anderen Nationalliteratur entwickelt oder im Gegenteil, völlig wegbleibt, weil es in der für den aktuellen Leser zugänglichen Literatur schon vertreten ist. Die Literaturen in Ostmitteleuropa werden durch die Kenntnis von mehreren Literaturen und Kulturen beeinflusst, die nach dem Einfluss der Nationalistischen Bestrebungen in den Hintergrund gestellt wurde, aber im Laufe des 19. Jahrhunderts trotzdem lebendig blieb.

A VERS-MINŐSÉG FOKOZATAI VAJDÁNÁL A GINA-VERSEKBEN

— Hogyan, mivel gazdagítja a Vajda-líra irodalmunkat? Ezt úgy is kérdezhetjük: költészetünk modernizálódásának folyamata hol, miként tapasztalható verseiben? A választ mindenképpen legeredetibb, legsajátosabb helyein, darabjaiban, vonásaiban keressük és véljük felfedezni. S ezek nagyrészt a Gina-versek között találjuk.

A Gina-téma

egyszerre hívja fel figyelmünket személyéhez és korához fűződő specialításukra.

A századforduló költőinél általában feltűnhet, hogy változatos a tematikájuk, de ezek a témák nem egyforma súlyúak, bizonyos tárgyak, témakörök kiemelkednek, — mintegy beléjük sűrítődik az életmű lényege, legfőbb hozadékát, értékét képviselik. Utalhatunk Kiss József, Vargha Gyula öregkori bölcselkedő verseire, Czóbel Minka boszorkánydallaira, Zempléni Árpád sokszor töredékes „vívódásaira” stb. Része ez annak a folyamatnak, amelyben a költői világ tárgyi extenzitása egyre kisebb térre szorul (az egyes költői világok értéket képviselő részének tárgyi extenzitása), s ugyanakkor „intenzitása” nő, — azaz jelentkeznek bizonyos sajátos, „személyes” jellegű témák, s ezek a többi fölé nőnek jelentőségben. Velük együtt bukkannak fel az egyes költői művek sajátos színterei, motívumai; speciális szókincsei, képzet-kapcsolásai, képalkotásai, nyelvi fordulatai stb. s mindez fokozott hangsúlyt nyer irodalomtörténeti távlatban is.

Vajdánál így a történelmi, népmesei elbeszélő költemények, közéleti versek, életképek, balladák stb. sokszor a szembetűnő szándék ellenére szorulnak háttérbe, és a szerelmi, természeti-, filozófiai költemények jelzik életműve minőségi csúcsait.

Ebben a jelentőség-növekedésben szerepet játszik a „téma” fogalmának, a szerelmi költészet jellegének megváltozása, amely elsőként a Gina-élmény funkciójának sajátosságában követhető. Formás paradoxonként tehetjük fel a szónoki kérdést: Gina teremtette-e a Gina-verseket író Vajdát, — vagy Vajda teremtette magának Ginát? Szónoki a kérdés, hiszen nyilvánvaló, hogy Kratochwill Georgina illetve Zsuzsanna konkrét feltűnése a költő életében, hidegsége, családsága — csupán kiindulópont, „ugródeszka” a fogalommá-vált költemények megszületéséhez. „... megvan a témája, ő Ginának hívja.” —

„Nem egyetlen ihlető gondolat ez, hanem a téma, egy olyan virtuálisan élő, mindig felidézhető lelkiállapot, egy olyan érzelmi attitűd, melybe mindig belehelyezkedik, mely mindig megihlet.”

— írja Bóka László,¹ s teljes egyetértéssel idézzük, sőt továbbvisszük, megkíséréljük tárgyszerűen végigkövetni igazát.

Ha továbbkérdézzük: mit teszi Ginát „a” témává? Milyen tulajdonságai révén válik azzá — illetve milyen vonásokat emel ki a költő, melyek válnék fő ihlet-forrássá? — akkor ismét jellegzetességekre bukkanunk, amelyek rokonok a századvég lírájának hasonlóan különös jelentőségűvé változó műzáival. Együttal megkülönböztetik ezeket a világ-irodalom mindenkor Beatricétől, Laurától, Lillától. Rónay György külön fejezetet szentel a „Századvégi szerelem”-nek s beszél a szeretett nő kegyetlenségéről, a perdita kultuszáról, eszményítés helyett a profán kezelésmódról, az erotika, a testi szerelem előtérbelépéséről. Mindezekből a Ginára is vonatkozó tulajdonságokból kiemeljük azt, amely nem elsősorban a valóságos nő-alakra vonatkozik, hanem a vers-világban megjelenő Ginára. Együttal hangsúlyozni kívánjuk e kettő különbségét.

A versek hősnőjének lényeges tulajdonsága az, hogy elérhetetlen. (Lényeges abban is, hogy új és új ihletet jelent.) A világirodalom mindenkor nő-ideálját pl. Beatricét is jellemezte ez az eszményítésnek kedvező távolság, a megszépítésre legalkalmasabb ködbeveszés. De a századvégi szerelmeknél, s ezen belül Vajdánál, különös hangsúlyt kap ennek a helyzetnek tantaluszi jellege. Az, hogy ez az elérhetetlenség kéznújtási távolban érzéklődik, s így maximális, eleven, gyötrő vágyakat koncentrálnak, s egyben ezek maximális ki-elégületlenségét. A teljesség átélése ez, és egyben a megsemmisítő teljes kudarcé is. Ebben a viszonyban a nő konkrét lény, legérzékibb valóságossága fontos szerepet játszik — de ez a földiesség földöntúlivá is lesz, modern filozófiai vonásokat testesít meg. A befalazottság, determináltság gyötrő élményét nyújtja — ugyanakkor a képzelet, álmok, révület fölfokozásával egyféle szárnyaló szabadságot: a fantázia tombolását, a belső, önkényes átalakítás, kezelés merészségeit.

Ez, az elérhetetlenség és foghatóság: földiesség és földöntúliság, szárnyalás és kötöttség stb. *együttesen* jelenik meg ebben a fajta szerelemben. Dinamikus ünellentmondás-sorozatot képvisel. S felhívja a figyelmet arra, hogy azért kaphat fontos szerepet az egyes oeuvre-ökben ez a szerelmi költészet, mert sajátos viszonyt testesít meg. Kissé maguknak a költőknek a társadalmi helyzetét, illetve ennek a helyzetnek, tehetetlenségének, cselekvés-képtelenségének tipikus voltát képviseli.

Ehhez kapcsolódik a különböző módon történő ragaszkodás a teljesülhetetlen vágyhoz, magához a feszültséghez. Sok esetben pl. ennek az elérhetetlenségnek megőrzésére irányuló törekvést tapasztalhatunk (I. Reviczky, Czóbel Minka). S az is megfigyelhető, hogy két szerelem közül a beteljesületlen lesz költőileg a jelentősebb művek ihletője. (Vö. Vajda Gina illetve Berta-verseit.)

A szerelmi versek minősége

természetesen nem csupán és nem elsősorban a beteljesületlen vágyhoz fűződik. Mint a századforduló lírájában, Vajda verseinél is roppant lassú, ellentmondásokkal, megtorpanásokkal tarkított kibontakozás tanúi vagyunk. Több a sikerületlen, vagy félig sikerült mű, mint a remek, több a korlátokat körüljáró, mint az azokat túllépő költői darab. Az egész életműhöz hasonlóan a szerelmi versek is rétegekre bonthatóak, mintegy három fokozatra. Az első, alapfokozatnál — amit jellemző módon nemcsak a zseniek képviselnek, — epigonizmus uralkodik, a hagyományosság szolgai változata, főként Petőfi hatása. Leggyakoribb a második változat, az átmenet a saját hangra találáshoz. Ennek többféle árnyalatára bukkanunk. Egyes versekben csak sorok, szakaszok, fél-költemények kiemelkedésével jelentkezik a „vajdai” hang, látásmód. Máskor az eredetiség lelepleztebb hiányát tapasztaljuk, mintegy „behelyettesítést”, a sajátos költőiség zátonyra-futását, felszínebb jelent-

kezését. Végül, — a legkevesebb — a művészi egésszé érett Vajda János-vers, amely személyisége bélyegét viseli magán kezdettől végig, azaz amely egyúttal szerves egységként a költő remeke. (Mellékelt tábla szemlélteti, milyen versekben jelentkeznek ezek a fokozatok).

Vajda szerelmes versei:

	1. Epigon-hangúak (főként Petőfi hatás)	2. Átmenetiek (sokféle árnyalat pl. epikusság, stb.	3. Legteljesebb Vajda-versek
I. 1844- 1854.	Szerелеm, édene I. II, II, IV. — 1852. Dalok III. — 1851. Gyere hozzám, 1853.	Elvívárhoz, 1847. Merengés, 1848. Szerелеm édene, V. VI. 1851. Dalok I, II, 1851. A toronyban éjfélt kong az óra... 1853.	————
II. 1854- 1872.	Szerелеm átka I—II. 1856. 55. Gina emléke I, IV. VI. — sőt: XIII. XIV, XV, XIX. 1856. (Jó barátok, 1857.)	III. Szerелеm átka. IV, V. VI. 1856. VII. IX. XI. Gina emléke II. III, XI, XXII. 1856. Annak sírján, kit ő szeretett, 1857, Don Juan, 1857. Angyal jár a földön. 1857. (Ártor és Ida. 1864. Csapongás, 1862.)	Szerелеm átka, XIII. X. 1856. Gina emléke, XXVI. XXXI, XXXII. 1856.
III. 1872- 1896.	Idyll, 1886. Pásztor-órák, 1888. Szerелеm hatalma. 1886. Rozamunda 1880. Arabella, 1880. Páros dalok, 1882. Bertának, 1882. Panaszok, I—II. 1885. Albumba, 1886. Mákszemek, I—II. 1892. Éjjelek, 1885. KISÉRTETEK, 1885.	Fürdői emlékek, 1886. Emlékek, 1886. Vége van... 1880. Csillagok, 1881. A feledhetetlenhez, 1882. Szemközt, 1882. Ha szépet látok... 1882. Panaszok, III. 1885. A legszebbnek, 1886.	A kárhozat helyén 1872. Húsz év múlva, 1876. Utolsó dal Ginához 1882. Harminc év után. 1892.

„Jaj, de hogy megfordult kereké sorsomnak / Mióta galambom téged láttalak!"; — „Eszemadta kisleánya, gyöngyalak, Hej, mióta téged én megláttalak!": „Gyere hozzám, szeress engemet, / Aranyozd meg szegénységemet." stb. olvashatjuk a petőfi-népdalos sorokat, könnyed szerelmi sémákat (*Szerelem édene I., Gyere hozzám*). De ezek, és társaik: pille-álmok, idillek „virágos erdők közepében", „kunyhók enyhelyében" — nemcsak a zsengek közt vonulnak fel, hanem — mellékelt példatár szerint — az egész életmű során, még a Gina-sorozatban is, — sőt újjáéledésüket tapasztalhatjuk Vajda utolsó alkotói korszakában (1872–96). Ez utóbbiaknál tanúi lehetünk annak, hogy csap át és nő össze az epigonizmus saját korának sekélyesebb divat-áramával, azzal amit Komlós Aladár találóan nevezett „idill-költészetnek". Nemcsak az *Idyll*-ben, *Pásztor-órák*-ban, hanem a felsorolt darabokban is, újra meg újra felbukkan az a könnyed, hamis hang, amely a Petőfi-epigon-ság hajsza határait átlépve személytelen, üres együgyűségekbe torkollik. Szerelmesek és círmók párhuzama például ilyen bölcsességgel végződik: „Az állatokban is ha nyár, ha tél, / Hozzánk az Isten példákkal beszél." Mintegy fordított utat járva, — a csillagos égvégletén merengő költő így zárja le töprengéseit:

...Ti csillagok a magas égbe
Elbújhattok, mind bújjatok!
Isten jósága, bölcsessége
Az én galambom szép szemébe'
Higyjétek el, — ott legnagyobb!

(*Csillagok*, 1881)

Néhol ez a hangvétel és a Vajda-mentalitás szinte komikus ötvözetet eredményez:

Már igazán dühbe jövők
Szépséges kedvesem miattad,
Hogy kerek ég és föld között
Nem lelek tárgyat hasonlatnak.

Hiába szó ide-oda
Végtére is csak azt kell látnom,
Te vagy a legnagyobb csoda
Ezen a szép tündér világon.

(*Pásztor-órák*, 1888)

A másutt oly megvesztegető túlzás itt, az elvakult szenvedély hites költői sugalmazása nélkül, a fölvetésként ható kedélyeskedéssel „Hiába szó ide-oda", — fonák.

Ennél a csoportnál izgalmasabbak az „átmenetinek" nevezettek. Természetesen nem élesek a határok. És éppen az egymásba-mosódások eseteiben figyelhetők meg jól a Vajda-versek minőségi különbségeinek belső összefüggése. Két ilyen vonatkozást emelünk ki, ezekből is néhány példát. Egyik az, amikor későbbi nagy versek csírái, egyes morzsái, elemei, képzetkapcsolódásai feltűnedeznek ezekben a gyenge művekben, s adott helyzetükben elvetélnének, — közhely-oldalukkal fordulnak felénk, színtelenné válnak a vers szö-

vetében. Így felfedezhetjük Vajda egyik kedvenc ideáját az „egy percben örökkévalóság”-ot nem csupán a zsengekben (*Elvívához*, 1847, *Szerelem édene*, VI. 1851) hanem az utolsó korszak verseiben is (*Rozamunda*, 1980, *Csillagok* 1881), de valódi értelmüket csak a *Kárhozat helyén*-ben, az *Utolsó dal Ginához*-ban nyerik el (1872, 1882). Máskor azt tapasztalhatjuk, hogy a Gina-versekben már előbb olyan varázsos költői erőt kapott hasonlatok, metaforák, merész társítások hiába jelennek meg, nem változtatnak a mű szintelenségén. Így például a *Pásztor-órák*-ban is, a *Szerelem hatalmá*-ban, — de a második csoportba soroltaknál még nagyobb aránnyal feltűnnek a Ginához fűződő „hideg, fehér vállak”, melyek hol olyan „hidegek, mint a márványoszlopok”, hol pedig, „mint a szűz hó a Kárpátokban”, s mégis „gyűjt, ha közel ér, / Perzsel, mint villám olthatatlan”. Máskor a „játshi fűrt” jelenik meg „hó-vállon”. Felbukkan a „kegyetlen kacagás”, a „ragyogó napok fénytete”, az „örökre elveszett örömcarnok”, a „kárhozat-nagyságú vágy”, a szerelem beteljesülésekor „megálló nap” stb. (*Bertának, Pásztor-órák, Emlékek, Csillagok, Arabella, Rozamunda, Szemközt* stb.) Mégis a művek színvonalának emelése helyett voltaképp maguk ezek az elemek is devalválódnak a laza szerkezetben.

Még figyelemreméltóbb azonban az, amikor egy versen belül mintegy megelevenedik előttünk ez az átalakulás, minőségi kettősség formájában. Példa erre a *Kísértetek* (1885).

A Kísértetek (1885)

Mint az évszám is mutatja, a harmadik korszakból való vers, az 58 éves Vajda írja. Ez arra is utal, hogy a Gina-sorozatnak abba a stádiumába tartozik, amikor a lángoló, eleven, fájó élmény a fokozatos „eltávolodás” a „kihülés” után van. Már távolról szemléli, visszatérő emlék számára ez a szerelem. De nem csupán arról van szó, hogy az eleven Gina, a sorsdöntő, konkrét élmény fokozatosan átminősül, — egyre kevesebb benne a közvetlen tapasztalat értelmében vett „valóság”, egyre salaktalanabb; hanem arról is, hogy a felfogásmóddal együtt, attól elválaszthatatlanul maga a vers egésze átalakul. Vonatkozik ez az átalakulás a nyelvi elemekre, stilisztikai eszközök alkalmazására — de tán még inkább ezek kölcsönös összefüggéseire, az egészre, magára a felépítésre, a szerkezetre.

Felfigyelhetünk arra, hogy Vajda gátjainak és szárnyainak kétféle foglalatát találjuk, kétféle speciális megnyilatkozás-fajtában. Az egyik, — s ez egyben hibáinak, gyenge verseinek kísérő jelenségsorozata — a hosszadalmasság, abbahagyni nem tudás, amely gyakran jelentkezik pongyolaságban, prózaiságban, — holmi „epikusság” feltörésének is nevezhetjük. A másik, a siker ritkább esete, amikor egylélegzetű, nagyerejű robbanás lendülete viszi s ez teremt, megújít, — s eredeti nyelvi, képi formákban jelentkezik.

A *Kísértetek* úgy tükrözi az átalakulást, hogy benne erények és hibák egymást fogva furcsa hibridet termelnek, Vajda Janus-arcát szemlélhetjük benne, a kétfelől is jellemzőt, — mert a sok torzító teremtő nehézkesség éppúgy jelen van benne, mint a remekeiben föl-emelkedő költészet.

Kísértetek

Kik éjfelente sirkertekből
Holt halavány emelkednek föl;
Kik, mert a földön mennyet éltek,
Mint megszédett virágra méhek,

E földre vágyva visszajárnak,
E nyugtalan, ártatlan árnyak,
E létsóvár, bolyongó lelkek,
Nem ők, a kik kétségbeesnek.

Nem azok az igazi holtak,
Kik egyszer itten éltek, voltak,
Nem úgy van az, mint hiszik, tartják,
A porban a halhatatlanság.
Nem vész el innen semmi, semmi,
Csak ami nem birt megszületni.

Üdvözítő csók, mely elcsattan,
Mi megesett, lett, halhatatlan,
Csak a testet nem öltött ábránd,
Be nem télt vágy, el nem lobbant láng.
Az elszalasztott meddő óra
Nem fordul itten vissza jóra;
Csak az van halva itt örökké,
A mult nem hozza vissza többé.

Soha többé!

Ha van tudat a tulvilágon,
Én mindig ezt az órát látom.
E hézagot a mult időben,
Mit ki nem tölt a teremő sem,
Mely visszaásit onnan rája,
mint a halott leesett álla...
Én látom, hogy vigyorja a szót,
Mit a halál belé fagyasztott,
Gunnyal, kárörvendőn, örökké:
Soha — tudod-e? — soha többé!

Kit örök ifjú hajnal képe,
Megujulás bibor mezébe,
Öltözködő vidám tavasszal,
Az ébredés meg nem vigasztal,
Ha fényes égen ragyogó nap,
Arany szegélyt fest a lomboknak,
S alattuk néma a madár,
Mert vágya, üdve telve már,
S csak néha tör ki kebeléből
Egy halk nyögés a fojtó kéjtől;
Ha lábhegyen jár, hallgatózva,
a titkokat rejtő bozótba'

A hõn sóhajtó lebke szél,
 És mint a méz a méheszárnyon,
 Már csak az ingó, játszi ámyon,
 Szállongó illatár beszél,
 az isteni gyönyörörl, melybe'
 Erdõ-mezõ alél pihege;
 Ha attól, a mi neked fáj itt,
 Emléked egy nagyot villámlik.
 S egyszerre mind föltünni látod,
 Mit elveszített ifjúságod;
 A tünde lényt aranyhajával,
 Halhatlanító ajakával,
 Honnan feléd mosolygva, nyitva,
 Az örök üdv csodája, titka;
 S a vágytól mert azt el nem érted,
 Ujból, örökké forr a véred,
 Forr itt a földön, lent sirodban,
 A menyországban, a pokolban;
 Csillag, nap válnak forró röggé,
 E tüztõl nem menekszel többé;
 Ha vagy, ki földön e sort érted,
 Im, ládd, mi az örök kísértet...

Tanúi lehetünk a nagy lélegzetvételnek és elfúlásainak; a hosszadalmasságba bonyolódásnak is. Teremtõ robbantás energiái feszülnek, és vesztenek feszülésükbõl, a kanyargatás útvesztõiben. szinte az olvasó egyéniségén múlik, hogy mit érez dominálónak: a nehezen felfoghatóvá tévõ gátakat, vagy az újra nekifutások lendületét? Az elsõ négy rövidebb szakasz (8, 6, 8, 10 sorosak) bevezetésnek, nekirugaszkodásnak tekinthetõ a vers testét képezõ 34 sor hömpölygéséhez. Nem a közfelfogásban szereplõ kísértetek, hazajáró lelkek azok, akik kétségbeejtik, hangsúlyozza a költõ, hanem valami másféle kísértetek. Milyen ez a másféle kísértet? Elkezdõdik költõi körülírása; „ami nem birt megszületni”, a „testet nem öltött ábránd”, „be nem telt vágy”, „el nem lobbant láng”, „elszalasztott meddõ óra”, „az az óra”, „a hézag a mult idõben”. Már ezek a kifejezések is elárulják, hogy valami különös, többarcú, többértelmû jelenség, élmény-sor gyülekezik, szorong a versíróban. S ez a felgyûlés tör föl, keres megfogalmazást az abbhagyhatatlanná növekvõ harmincnégy sorban egészen a befejezésig, a mintegy végtelenbelendülõ három pontig. Többarcú ez az örök kísértet. Egyrészt világosan fûzõdik, tapad a konkrét Gina-élményhez, a teljesületlen szerelmi vágyhoz. De az elszalasztott, meddõ óra, már elvontabb régiókba is emelkedik, szubsztanciálódik.

Nem vész el innen semmi, semmi,
 Csak ami nem birt megszületni.

Ezek a sorok, metafizikus jelentésudvaruk, már „Az utolsó dal Gindához hasonló részletével csengenek össze:

...csak az halt meg, ami nem lett,
S az él örökké, ami volt.

Ez a konkrét jelleg árnyalódik, bonyolódik tovább, az utolsó szakaszban, egyetlen mondat-óriásban, amely így végződik:

Ha vagy, ki földön e sort érted,
Im, ládd, mi az örök kísértet.

E két sorban kitapinthatjuk a vers ütoerét, rekonstruálhatjuk, a remekké formálódás lehetőségének nyomait, a pilléreket, amelyek közt kifeszülhet egységes ívként. Ugyanakkor követhetjük a torzóban maradási is, azt, hogy válik olyan verssé, amelyben hol a költői felülkerekedésnek, hol pedig az alulmaradásnak lehetünk tanúi.

„ládd, mi az örök kísértet...” — halljuk a harmincnégysoros felsőhajtás végét és ki-rajzolódhat nyomában az egész vers, a benne feszülő költői szenvedély útvonala, a műve szerveződés, felépítés arányai. Két főrésze tagolódik a költemény — az első négy, rövidebb szakaszra, (érzékeltetjük bemelegítésként is,) és a lobogással fokozódó utolsó mamut mondatra, 32–32 sor áll így egymással szemben, az idézett utolsó két sor pedig a közös, lezáró pecsét. Tehát: 8 — 6 — 8 — 10 /32/ 2

32 / 32 / 2 / : így szemléltethetjük a vers öntudatlan szerkezeti egyensúlyát. A fölépítés egységét hordozzák, illetve akaratlan nyomait mutatják az összefűző vonatkozó névmások, ismétlődések. „*Kik*” olvashatjuk háromszor visszatérően a vers első felében. (a sirkertből felemelkednek, — földre visszajárnak). „*Kit* a „hajnal nem vigasztal” „*Mit* elveszített ifjúságod” — ugrik ki a második rész dzsungellé-burjánzó mondatkolosszusának két kristályosodási pontja, mert ez, a lényeg-hordozó, egyetlen kifakadásnak készülő második rész voltaképpen az „örök kísértet” egyetlen ívű megnevezési kísérlete. S így értelmezhető a lezárás: ha valaki a földön megérti ezt, a bevezetést, s főként a megelőző mellékmondatot, illetve képsort, az fogalmat alkothat arról, mi az örök kísértet. A nyolc, átlag négysoros mellékmondatok mindegyike egy-egy kép, egy-egy sugallat arról a hazajáró emlékről, különös természetéről, s még inkább arról, mit jelent, milyen — szavakkal alig elmondható — ez a jelentés.

Egyetlen kifakadásnak készül, de elakad, széttöredezik ez az egység, mint maga a mondat. Két kristályosodási pontot jelöltünk meg (*Kit* örök ifjú hajnal képe... / ...az ébredés még nem vigasztal; és / *Mit* elveszített ifjúságod;). Inkább eligazító pontoknak tekinthetjük ezeket a burjánzássá vaduló mondatóriásban. Különösen a második részlet az, amelyik mintegy kétfelé osztja a mellékmondatokat, segítve rekonstruálni az eredeti feszültség fő-ösvényeit.

... attól, a mi neked fáj itt.
Emléked egy nagyot villámlik,
S egyszerre mint föltűnni látod
Mit elveszített ifjúságod; ...

Ezután festi azt, „mit elveszített ifjúságod”: a tünde lényt, örök üdv csodáját, titkát: el nem ért vágyat stb. Ez előtt pedig mintegy felidézi az „emlékek villámlásának” lelkiállapotát, a szellmidéződés telített pillanatait. „*Amikor* ... a megújulás, ébredés meg nem vigasztal”; amikor „fényes égen ragyogó nap / arany szegélyt fest a lomboknak”, „s a néma madár

felnyög a fojtó kéjtől”, amikor lábhegyen jár, hallgatózva... a hön sóhajto lebeke szél”, a „szállongó illatár beszél. / Az isteni gyönyörtől...” stb. *amikor* „attól, ami neked fáj itt, / Emléked egy nagyot villámlik. / S egyszerre mind föltűnni látod. / Mit elveszített ifjúságod.” Ez a tagolás kiemeli az „örök kísértet” különösségének, nehezen megnevezhetőségének hátterét. Azt, hogy ez a „kísértet” egyrészt az, *akit (amit)* elveszített ifjúságod, tehát egy lény, vágy stb. Másrészt viszont nemcsak az, hanem realizálódik is azokban a pillanatokban, hangulatokban, közérzetekben, *amikor* „a megújulás nem vigasztal”, „a szél lábhegyen jár” stb. Jelen van ez a kísértet az „emlék villámlásában” az „egyszerre minden feltűnésében”. Tehát, mint minden kísértet, két életű: valóság — de hajdani valóság, s így felidézésében, felidéződésében exisztáló valóság. Objektív, tárgyi létező (Gina), — és szubjektív, alanyi létező: valaki (a költő) tudatában, bizonyos pillanatokban, közérzeteiben megjelenő. A valóságos lény „hajdaniságában” átszellemített, — a szubjektív emlékek pedig éppen ez, a minél erősebb átszellemítettsége a „teste”. S ez a „test”, ez a „tárgy” magában az alanyban, az ő hangulataiban, lelkiállapotaiban van jelen, — tehát éppúgy hordozója ennek az alanynak, lényegének (Vajdának), — mint a hajdani tárgynak (Ginának).

Mindez — az egyetlen összetett érzés-komplexum megközelítése — ellentmondásosan valósul meg. A nagylélegzetű nekilendülést elfúlások váltják, a feszültség, a vers egy-egy íve megtörik, sokoldalú, árnyalt érzékelés viaskodik a nyelvi kifejezés körmönfont nehézségeivel, hogy végül furcsa, ám jellemző felemás Vajda-versi szülessen, sőt a sajátos, váltakozó felülkerekedést — alulmaradást részleteiben is követhetjük többféle oldalról. Például a logikai, nyelvtani, stilisztikai kuszaságokban, kétféleségekben. Legszenbetűnőbb a nyelvtani szerkezet girbe-gurbasága, útvesztőkbe bonyolódása; a tárgy megfogalmazatlansága, próteuszi alakváltása, nyelvtani és lélektani alanyok cserélődése. Egyes szám harmadik személyt felváltja a második személy — s mindkettőnél hol önmagáról beszél a költő, hol az olvasóhoz szól, hol pedig egybemossa a kettőt. („Az, akit a hajnal nem vigasztal”, ő: lehet maga a költő, de érthető arra is, aki ezt átélte, felfogja. „föltűnni látod:” te — értelmezhető megszólításként, de olvasó-megszólításként is.) Vajda belebonyolódik a saját körmondatába, mint ahogy az egymásnak rohanó, feltóduló gazdag képzetek letapossák egymás sarkát, — éppen egyszerre feltűnésük, újszerűségük, újszerű együttesük, nehezen kifejezhetőségük miatt.

Hasonló kétarcúságot tapasztalunk szóhasználatában, stílusfordulataiban, képeiben is. Egymást váltják a régies kapcsolások és a merész, sajátos, modern összetételek, a bravúros és sántító részletek. „Örök ifju hajnal”, vagy „megújulás bíbor mezébe / öltözködő vidám tavasz” — külön-külön hagyományos költői, „eposzi” jelzős kapcsolatok, amelyeken Vajda annyit változtat, hogy halmozza őket, néhol felcseréli. A „hajnal”, ifjú: a tavasz — vidám, és bíbor mezbe öltözködik, — átvéve a hajnaltól ezt a „bibormez-t” hagyományos költői tulajdonát. Maga a „hajnal”, „megújulás”, „tavasz”, „ébredés” — hasonló, ősi költői képzetekkel társulnak, így szoros egymásutánban való szerepeltetésük inkább bőbeszédűséget jelent, mint gazdag árnyalást. Ugyanakkor maga a kép (az első négy sor mögött álló) — barokkos, kicifrázott, s mint a fentiek mutatják — öncélú ornamentikával ellátott. A következő: újra a „fényes ragyogó nap”, arany szegély egymás utáni hangsúlyozásával momentumokat ismétél, hiszen a „fényesség” jelen van mindegyik szó, kép, tartalmában, anélkül, hogy bármelyik új jelző lényegesen hozzáadna a képhez, valamit, ami nem csupán túlaranyozás. A „fojtó kéjtől halkan nyögő madár”, mint a „titkokat rejtő bozót” — már csokonais, berzsenyis reminiscenciák mellett Vajda egyéni titokzatosságát, erotikáját is sugározza. És ezek mellett, a csikorgóbb részletek, fordulatok, szerkesztések mellett mintegy váltva ezeket — föltűnnek a könnyed, bravúros alakítás nyomai. Így a vers kezdetétől

bujkál, lebeg egy vágyaktól feszes vízió, amely a tollra-tóduló szavak, hangok éneklő hullámlásában, alliterációkban jelzi a költő anyaga fölébe kerekedését. „*Holt halavány*” — tűnhet fel az első alliteráció, s ez Vajda számtalan előbbi versében is felbukkanó, képzetkapcsolás is. „... mert e földön mennyet éltek, / *mint megszedett virágra méhek*,...” folytatódik a nazálisok egymást vonzása és összekapcsolása a szintén ismétlődő „méh”-képpel. S a sor „virág”-ához már kapcsolódnak a „vágyva visszajáróak” — újabb v-i, s a belső á-k az „ártatlan árvák-ban hullámoznak tovább, s lenyugosznak a „létsovár”-ban, hogy föléledjenek most már az o-k és l-ek létsóvár, bolyongó *lelkek*. A anélkül, hogy pontrólpontra továbbkövetnénk ezt a bűvópatakot, — az óriás-mondatban kimagasló és felszínre bukkanó kristályát emeljük ki:

És mint a méz a méheszárnyn,
Már csak az ingó játszik árnyon,
Szállongó illatár beszél
Az isteni gyönyörrel, melybe
Erdő-mező alél pihege.

A mikroszkopikus képecskéket (méheszárnyn — méz; árnyon szállongó illatár — sőt játszi, ingó árnyon szállongó illatár) gazdag szinesztéziák szövik át, miközben a rejtett, hullámzó hanghatások zsongó zenéjén hullámoznak a sorok — mindez a Nyugat mestereit előlegezi. (Vajda néhány kiemelkedő darabját, a nagy Gina-verseken kívül, köztük a *Nádas-tavon-t*, *Ősz tájék-ot*, idézik). Szinesztéziát említettünk: a játszi árny ingással együtt vibráló látványa, az illat-képzetekkel társul, míg a „méz a méheszárnyn” látást, tapintást bizsergető, s a pihegeve alélás lehetetnyi hangélményt közvetít. De a zeneiség fő együttes hordozója, egyben a sorokat közös zsongással átható, összekapcsoló hatása, a hangzásbeli pompa, a nazálisok külső-belső alliterációi, az ingó-szállongó hintázása, az l-ek, sz-ek, ák-dalolása, mind a kellem, lebegés, önfeledtség varázsát sugalmazzák. Mindez az előbbiekkel szemben éppen a szavak fokozott helyértékét, többszörös funkcióját jelzi.

Ezt a korszerűségi, minőségi kétarcúságot tapasztaljuk a kötőszavaknál is. Régies, Csokonait, Berzsenyit idéző az, hogy sok kötőszót alkalmaz, egy tőről fakad az ódon körmondatosságba, retorikába bonyolódással. „Kit, ha a, mert, a csak, ha, és mint, gyönyörrel, melybe, ha attól, ami, a, mit honnan feléd, s a vágytól, mert, azt; ha vagy, ki,” „im, ládd mi” — olvashatjuk az összesen tizenöt belső kapcsolást, köztük több kötőszó halmozást. Mindez a leíró részletezés gondolatmenetére, komótoságára vall. De ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy éppen nem a célbavett jelenség ráérős kifejtéséről van szó, hanem az idézett fordulatok egy-egy döccenőt jelentenek, hirtelen irányváltoztatást, — még inkább az irány bizonytalan keresgélését. Erre mutat a formájukban halmozásukban régies kötőszavak funkciójában mutatkozó „modernség”. Modernnek nevezem a kötőszavak alkalmazásának logikai többértelműségét, pl. a négyszer előforduló „ha” általában „amikor” értelemben is kapcsol, de az eredeti feltételező-megengedő árnyalat is fontos szerepet játszik. Összevethetjük ezeket a „ha” kötőszavakat a „minthá”-val is, a „mint amikor”-ral; csupa vibráló, hasonlatszerű képet, helyet, légkört idéz, vezet be. Jelzi ezeknek az általános közismert jellegét (ha valaki, amikor valami, bárki, ha (amikor) ragyog a nap), de festi a szigorú személyességet is, ha (amikor az a bizonyos) ragyogó napot, sóhajtó szeptet élelem át, ha amikor te, ill. én emlékeim villámlását érzem át stb. Hasonló módon egy-egy esetben, pl. a „honnan feléd” fordultnál — többértelmű, többfelé utalást is rejt a homályos mondatnani szerkesztés. (Mert mire v. kire vonatkozik ez a „honnan”? A „tünde lény” felől mosolyog az örök üdv, — de mind afelől, amit ifjúságod elveszített, magát az örök üdv

csodáját, titkát, annak nyitottságát vesztetted el, a tünde lény mindennek csak egyik példája, elszalasztott alkalmá és jelképe is.)

Más oldalról is végigpillanthatunk ezen a kétarcúságon. Tapaszthatjuk Vajda sajátos vers-elemeinek feltűnését, ugyanis ezek sajátos verssé-szerveződése csak részben történik meg. Az említett ellentmondások útját állják annak, hogy sajátos egésszé, egységessé kerekedjenek. Így sorra felbukkannak azok a motívumok, amelyek számtalan más művében is szerepelnek, s visszatéréseik éppen egyedi képzetkapcsolásaival függnek össze, egyben mondanivalója, lírai világa személyes megteremtésével. Ilyen az „isteni gyönyörtől pihegve aléló erdő-mező,” nagyot villámló emlék, egyszerre feltűnő veszteségek, az örök üdv csodája, titka; el nem ért vágy, örökké forró vér, porló röggé váló csillag, menekvést nem ismerő tűz stb. Rávall maga a túlzás, felnagyítás deformálása, ennek romantikus fogantatása, az ugyanakkor önkényes alakítás útján, az Én középponti szerepe révén modern költészet felé mutató távlatai. „Vajdai” az, hogy nem annyira a szavakban, mint inkább a szókapcsolatokban, halmozott jelzőkben tapasztalható az egyénítés. S az is lírai világának egészéből fakad, sajátosságát hordozza, hogy az egész életművében hasonló „díszletek” pl. természeti képek, hasonló módon lelkesülnek át, dagadnak szenvedélytől, mert hasonló gondolati, érzelmi hátteret fednek. Így pl. az „isteni gyönyörtől pihegve” aléló „erdő-mező” már a korai és későbbi életképek, szerelmes versek visszatérő színterei, a *Szerelem áika*-ciklusban is megtalálhatóak, s külön kedvvel ecsetelt részletként sorra fel-lelhetők a Gina-dalokban, *A jáborfa regéjé*-ben, *A kiállhatatlan szépről*, *Találkozások*, *Alfréd regényé*-ben.

Ugyanakkor ennek a szubjektivitásnak kedvező kerete a versforma. A Vajdánál szintén visszatérő, speciális szerepre találó Byron és a szabadvers között álló jambikus sorok; a különös, szabálytalan, kötetlenségig alig-tagolt zilálódó mamut vers fajtája. Itt is, mint társainál a már kiemelt sajátos hibák és erények foglalatá. Kiindulópontja lehet itt is az Alfréd regényének H. Taine mottója. Jellemző erre a darabra is az, hogy az egyéni telítettséghez, szenvedélydiktálta lélegzetvételhez igazodó tagolás szárnyakat ad Vajdának, a korlátlan kiáramlás, s vele formateremtés útját nyitja meg. Lehetősége ez a szabad forma kép-áradásainak, körülírásainak, differenciált szimultán élményeinek. Ugyanakkor viszont elősegíti a hibák előtérbe toldulását is: az epikusság, leírás, — egyben anakronizmusok, epigonizmusok irányába való eltolódást, a lazításokat, az elereszkedést, a saját hang pongyolább változatait, dagályt, formátlanságokat. A szertelenre rugaszkodás, megeresztett gyeplő így sajátos ön-portré. Mutatója a forma-teremtő, ill. forma-ismétlő Vajda-kettősségének, nagyságainak és elmaradásainak. Tisztán tükröződik, mintegy kicsapódik ez a szerkezettelen szerkezetekben, a kötetlen és kötött találatok arányában Vajdánál. Éppen ezek a kötetlen példák bizonyítják, hogy mi a siker, illetve kudarc titka, s hogy lappang a kettő lehetőség egy helyen: A vállalkozás sikeréhez, az egységes, új sajátos egységhez, új formateremtéshez csupán és főleg a szenvedély, az érzelmi fedezet van meg nála, a romantikus fűtőanyag, — hiányzik a gondolati gerinc, a modern személyiségként megélt, teljes koncepció. Indulat helyettesíti a gondolatritmust. Ebből ered a kötetlen forma kétfélesége, a gyakori sikertelenség, amikor túllép a csupán érzelmi töltés felvevőkészségén. A túlméretezésnél elveszti a kormányt, a szavak viszik már őt, s az indulat antik tirádák, eposzi, barokkos kelléktárak vidékére ragadja vissza, — szerkezetlen szerkezeteket szül, egyenetlen vegyületet, nem ötvözetet, hanem pusztán elegyet. Ennek fokozatait jól mutatják pl. a *Találkozások*, *Alfréd regénye* egyes részei, és a filozófiai, természeti költemények sok, hosszúúra nyúlt, fellazult szószaporító prózaiságokkal kevert darabja is. S máskor, ritkábban, az önkéntelen megtalált arány, az indulat felvevőkészségéhez igazodás egy-egy remekét szül. Erre lesz példa a *Mintha örvény fölött járnék*... Végül így történik az ellent-

mondásos szabálytalanság, hogy a legsikerültebb Vajda művek mégis a kötöttebb nemekben találhatók, (pl. *Virrasztók, Nádas-tavon Húsz év múlva* stb.).

Vajda költői kudarcai mintegy körvonalazzák a remek formálásának lehetőségeit is, annak határait. Ezek egyike — s éppen ez kapcsolódik a *Kísértetek*-ben látott példához, — a kiemelt, XXXI. Gina-dal.

Mintha örvény fölött járnék

Mintha örvény fölött járnék,
Vagy elfödne sötét árnyék,
Egem végig beborulva;
Haragosan villámolna,
Virágok és falevelek,
Ijedtökben reszketnének,
Rám fekete felhők közül
Üzve gonosz sejtelemtől,
Integetve, esdekelve,
Rémült angyalarc meredne;
Én azonban ember, állat,
Szédelegve futosnának,
Kézkulcsolva, nyöszörögve;
Távol orkán már hörögne;
Iszonyu nagyot csattanva,
Az égbolt ketté hasadna,
S hullana a kénközárpor,
Ah, pokolkin-kéjes mámor!
És én ezt mind, mind átérzem,
Valahányszor rád emlékszem...

Mégis mindig rád emlékszem!

Ez, a kiemelt Gina-vers sűrít és reprezentál. Összegzi e korszak szerelmi ciklusainak érényeit, általában Vajda szerelmi lírájának jellemző vonásait, — de a felsorolt, taglalt sajátosságok alapján egyúttal a kibontakozó Vajda-költészet vonásait, természetét is. Így azokat a jegyeket szintén, amelyekkel Vajda hozzájárul, beilleszkedik a magyar irodalomtörténetbe (pontosabban líra-történetbe) — s ezzel annak európai folyamatába is.

Első pillantásra, első hatásában szuggesztív, eleven erejű költemény — ereje egységében, töretlenségében rejlik. Ennek — a Vajdánál oly ritka — egységességnek forrásairól, s megnyilvánulási formáiról is vall. Ez a kilenc alárendelt mellékmondat, s ezek áradatát lezáró, betetőző négy rövid felkiáltás, illetve kijelentés, egyetlen lélegzetű felszabadulás, pontosabban kitörés. Innen ered telített feszessége, a fölösleges, laza, hordalékosrok, sőt szavak kiszorulása. Az, hogy a magas hőfokú, mélyről-fakadó vallomás csak fokozódik, heves átélés elementáris erővel pattantja szét a vers-konvenciók és nyelvi kötöttségek burkait, — Vajda kedvenc hasonlatával élve — valóban tűhányóként lobban lángra, — sistereg, sugárzik, pompázik, tündököl.

A vers közepét keresve rábukkanhatunk „logikus” (egyben nyelvi-logikus) és „illogikus” magjára is. — Mondhatnám egyben a tudatos és fél-tudatos centrumára, indítékára.

„... én ezt mind, mind átérzem,
Valahányszor rád emlékszem.”

bukkan fel a vers végén, — utolsó előtti mondatában a kijelentés, s voltaképp ezzel kezdődhetne a vers a logika szabályai (és a nyelvtaniak) szerint: Valahányszor rád emlékszem, ... úgy érzem: „Mintha örvény fölött járnék” ... stb. Hiszen a költemény zömét, testét alkotó sorok abból állnak össze, hogy különböző módon, képekkel, hasonlatokkal egy lelkiállapotot festenek, pontosabban körülírnak, közelítenek. Úgy érzem, mintha „... örvény fölött járnék, elfődne sötét árnyék, villámolna” stb. — Az „illogikus” középpont viszont ez, — akár az első sor:

„Mintha örvény fölött járnék...”

különös, talányos érzés-komplexum megnevezése, találta — s felszabadító, kulcsszerű jellegét, hatalmát irányítja a nyomában kitóduló hasonlat-árnyalat, a „szinonímák” ... „virágok és falevelek reszketnének, ... fekete felhők közül ... Rémült angyalarc meredne: ... Távol orkán már hörögne” stb. Mindez önmagában nem más módhatározónál, mondattanilag mellékmondatnál. — Amely különös, s csak később feltűnő szabálytalansággal meg is marad főmondat nélkül, hiányosan. Három pont pótolja a hallgatólag jelenlévő kiegészítést: „úgy érzem magam”, vagy: „olyan érzések járnak át”. Nyelvtanilag is merészen csonka ez, az egymást variáló, halmozó, fokozó, tódító — egyetlen körülírás részeként tekinthető — mellékmondat-sorozat. Ezzel is árulkodik arról, amit versbeli sorrendje, „előredobása” versben elfoglalt helye, túltengése hordoz. — A „rád emlékezem” alaphelyzete háttérbe szorul, elhalványul mind e mögött az ellentmondó, bonyolult érzés-szövevény mögött, amihez az emlékezés kiindulópontul szolgál. Mintegy ürügye, „ugródeszkája”.

Közelebbről vizsgálva a sorok, képek felépítését — ismét megerősödhet az a tapasztalat, hogy a költemény súlyát, lényegét, — egyben költői erejét, fő erőnyeit: ez — az indító kilenc mellékmondat (hiányos mondat) hordozza. Úgy viszonyul a lezáró három mondathoz, mint vallomás az azt megerősítő utóhangokhoz, egy eleven bemutatás az „íme” kísérszóhoz. A 9 mellékmondat 17 sor, (mert a mellékmondatoknak is mellékmondatai, belső kapcsolódásai vannak). Például a: „Rám fekete felhők közül... angyalarc meredne” a négysoros módhatározónak több módhatározója, több jelzője. Hány kép, hány hasonlat ez? Különössége az, hogy egyrészt, — mint mondattanilag megsokszorozódik, új és új árnyalatokkal bővül, úgy képként, látomássorként is összefűződik, de miniatűrakká is szétfőrdeszik. Minden esetben a többértelműség — és egyidejűség — miatt történik ez a szemfényvesztéshez káprázáshoz hasonló jelenség.

Szemléletileg — költői vízióként — tekinthető egyetlen nagy képnek. Örvény fölött jár a költő, fölötte az ég beborul, villámlik, virágok, falevelek, rémült angyalarc rémlik föl előtte a felhők közül, — miközben ember, állat rettegve, fejvesztetten futkos, orkán hörög, az égbolt kettéhasadása után kénközáró hullik. Így, egyetlen képként is kettős természetűnek tűnhet ez a látomás. Romantikusak az elemek, (örvény, vihar, végítélet, kénközáró), — romantikus maga a halmozás, az, hogy a külön-külön is végletes helyzetek, látványok, egymásratornyosulnak, egymást tódítják, addig fokozva a borzadályt, míg szinte már elveszti borzadály-jellegét, elevenességét, — mesterkéltnak hat. Ugyanakkor viszont több, más az egész, az egyes összetevői romantikájánál. Az elemek — egyes darabjaik, —

és éppen halmozásuk is a romantikusan vadregényes táj képzeteiben, összeállításában — egymásradobáltságot, bizarr társításokat is sugall. Mindezt — s a kettősséget — aláhúzza a vízió törvényszerűségének, érzékelhetőségének „realitásának” (a romantikus túlzásokkal kitágított realizálásának) átjátszása egy tárgyszerűtlenségbe, közvetlen érzékelhetetlenségbe. Ezt követhetjük bizonyos részletekben — és követhetjük az alapvetően romantikus képek „jellem-változásában”: több értelmet sűrítésében is. Ilyen kiugró kép (egyben a leg-hosszabb, összefüggő szókapcsolat) a „rémült angyalarc” — pontosabban:

(Mintha) „Rám fekete felhők közül
 Űzve gonosz sejtelemtől
 Integtetve, esdekelve
 Rémült angyalarc meredne”

Mi, ki? — ez a „rémült angyalarc”? — Gina arca? Önmagáé? Az istenítélet, — vagy a tőle reszkető embereké? — Magáé az „égé”: a szó természeti és „isten” értelmében? Sejtelem, baljóslatú előérzet kivetítése — vagy a haragos, fenyegető „idő” önmagától, következményeitől megrendülő „arca”? ... A találgatások végtelenre szaporíthatóak, mégsem meríthetők ki teljesen — s főként nem azonosíthatóak, helyettesíthetők be maradéktalanul. Nem tagadhatjuk el jogosultságukat, — de csonkítás és önkény lenne bármelyiket kiemelni, egyedülállónak vagy akár dominálónak megtenni, értelmezni. Rezzenések, árnyalatok, felhangok gyanánt éppen ez a vibrálás lényege ennek a képnek; költői teljessége, hitelessége éppen ebben a szorongó többféleségben, talányosságban is rejlik. Mindezt alátámasztja a sok: árnyaló, meghatározó — ugyanakkor bizonytalanra tevő — ellenállhatatlanul halmozódó határozó, jelző, amely szorosan hozzátapad, s növeli a jogos asszociációk udvarát. — Ez a „rémült angyalarc”

rám mered	— képes helyhatározó
fekete felhők közül (mered)	— valódi helyhatározó — Az-e?
gonosz sejtelemtől űzve (mered)	— módhatározó
integtetve (mered)	— újabb módhatározó
esdekelve (mered)	— újabb módhatározó

A „mered” önmagában is igen gazdag. Pillanatnyiságot hordoz mozzanatossága, de nem zárja ki a hosszantartó állapot feltételezését sem, sőt, felvillantja. (1. mereven, merősen, állhatatosan, elhessegethetetlenül stb. asszociációkat): együttesen: bizonytalan-idejűségét közvetíti. Ugyanakkor szemléleti elemeket is tartalmaz, a valakire rámeredés megtorpanását és megtorpanását — hangfestő jellege is van, — elősorítható „jelenetek” az előzmény, illetve utójáték feszültségi többleteivel. A valakire rámeredés — ellentétes társításai lehetségesek: megpillantás, vagy utoljára-látás; — mindenképpen rá-, felismerés, jelentős pillantás, — nézés, amely „meglátás”, észlelés, sőt töprengés is. Megrovás — és figyelmeztetés —, kérdőre vonás illetve kérdésre, (vagy feleletre?) várás; — felelet ígérés, vagy megtagadás, megdöbbenés, vagy meghökkenés stb. mindegyik esetben érzelmi telítettség, időbeli sokarcúsága, mélysége van. — Természetesen nem a kiemelt szó az, amelyik mindezeket a rejtőző, látens energiákat funkcionálja, mágneses térben rezgésbe hozza. — Az alapvetően romantikus képek jellemváltására pedig példa lehet akár a kezdő sor is:

Mintha örvény fölött járnék...

Akár pallón, akár kifeszített kötélén, kidöntött fán ... stb. csónakon; lélekvesztőn, avagy bibliai módon „gyalog” járva a vizen: — maga ez a helyzet, „az örvény fölött járás” első-

nek az életveszély, elemi feszültség hordozója. Felidézhet hatásos képeket, fuldoklást, mélységbe zuhanást — konkrét élethelyzeteket. De — adott előfordulásában (mondattani formájában, szövegkörnyezetében), erősebb hangsúlyt kap a látvány — nem konkrét tartalma. Csak azt tudjuk, „örvény fölött” — „járnék”, s a továbbiakban is homályban marad, háttérbe szorul, elmosódik, mit jelent ez az örvény akár mint látomás. (Folyó örvényéről van-e szó, vagy hídon áll, fuldokolva kapaszkodik valaki stb.) a lényeg, a kiemelkedő mozzanat maga a *bizonytalanság* állapota, az az egyetlen, fő — s egyben absztrakt jegy — hogy az örvény leselkedő veszedelem, beszippanthatja, elboríthatja, lehúzhatja stb.: hatalmában van.

Valamennyi képet hasonlóan végigkövethetnénk. De ennek a sorraevésnek egy más módja, — egyúttal más aspektus bekapcsolása is az, ha megfigyeljük mindezeknek az időbeli viszonyait, — amelyek egyben térbeliek is. Egy kép — mondtuk, illetve: kis képek sorozata. — Aitól függ, hogy egymás utáni mozzanatokként fogjuk-e fel ezt az örvény fölött járást, beborulást, villámlást, stb. kénközápport, vagy pedig egyidejűnek. Mindkét elképzelés jogos. Hiszen követi a képsor a konkrét, kitörő zivatar egymás utáni lépéseit is: (árnyék, borulás, levelek megreszketése, emberek — állatok menekülése, villámlás, mennydörgés, eleredő zuhatag), mégha nem is közönséges záporról van is szó, hanem — talán — világvégét jelző istenítélet dühöngéséről. Ebben az esetben némi „történés” is lehet a sorok egymás-utánjának, élmény-visszaadás jellege; egy folyamat rögzítése, mely bizonyos időn belül zajlik le. De maga a szerkesztés, a mondattani megoldás, az írásjelek használata (vessző, pontosvessző) felsorolás-jelleg — maga a fokozódás — mely már a hangütnél bizonyos feszültségként — adott: az egyidejűség mellett szól. Valamennyi mozzanat szimultán zajlik: ezt sugallja. Nem „hossza” van ennek az időnek, hanem „mélysége”, „tartama” — Bergson híva segítségül. — S világossá válhat, hogy az élére állított vagy-vagy mesterkélt — itt éppúgy nincs szó: vagy egymásutánról, vagy egyidejűségről, — mint ahogy (térben) erőltetett lenne a konkrét helyszínnek egymásutánját keresni. Fölfedezni vélni (pl. egy híd, erdő, pusztaság, falu stb. körvonalát odaképzeln), — illetve egyetlen színre helyezni a képet (képeket). — Annyiban egymásutáni történés, helyszíneket váltó több képből álló, (mozaikos) stb. a vers képsora, — amennyiben „konkrét-tárgyszerű” — sőt, — amennyiben „romantikus”. Viszont annyiban egyidejű, egyetlen állapotrajz, egyetlen kép — amennyiben „nem konkrét” (absztrakt). — „Nem tárgyszerű” alanyi egységű és modern — a vers egészétől nem tagadhatjuk el egyik jelleget sem. Sőt, éppen eldönthetetlen kettőssége, „vibrálása” az, amely távlat-voltának is kulcsa, s amelyik a költemény ezer más vonatkozásában is föltalálható, — s amely szemszögből egyre többfelől esik rá fény és bizonyul egyre egységesebbnek, egyre kevésbé véletlennek az éppen ilyen elemekből, éppen így való megteremtése.

Nézhetjük pl. a motívumok és motiválódásuk oldaláról — és ezek háttérét forrásait kutatva. E költemény összetevőinek, szókincsének, nagyrésze „természeti” (örvény, árnyék, ég, borulás, villámlás, virág, falevelek, felhők, orkán, égbolt, zápor). — Változatlan alakban, (a köznyelvhez képest változatlanul) szerepelnek, — mindegyiket megtaláljuk a korabeli lírikusok valamennyijénél, s a világirodalmi kortársaknál, — elődöknél, utódoknál is. Úgy tűnhet, nincs „kor”-jegyük. Mégis — kötődnek a népköltészethez, romantikához, a korabeli lírához, — erre gyakorisági mutatók utalhatnak pontosan. Szintén a pusztaság, statisztikai gyakoriság emeli ki ezek közül is pl. az „örvény”-t, „orkánt”, — még inkább a „kénközápor”-t, mint Vajdánál különösen kedvelt, az átlagosnál többször szereplő szót. — Azért nem tartjuk mégsem elengedhetetlennek ezt a számszerű kimutatást, mert — ha ez nem állna fönn, akkor is megkülönböztetésükre utalnának adott jelzőik, határozóik, — egymásutániságuk, együttesük. Az, hogy a pusztaság felsorolása is elkomorodó, bal-

jóslatú összképbe rendezi őket, — társításuk egyben halmozás, színezés, fokozás is. Konk-rét szövegkörnyezetüknek is részei már ezek a csatlakozó jelzők, határozók, az, hogy több, pusztá vesszővel elválasztott jelző csatlakozik egy-egy szóhoz. S mindez az egyszerű természet jelenségeknél szintén a több mint általános, köznyelvi sőt, több mint általános lírai, romantikus használatát húzza alá. Ez az elfödő sötét árnyék, „beborult, haragosan vilámló ég”, „jiedtőkben reszkető virágok, levelek” stb. — mint a „kettéhasadt égboltból hulló kénközapor” — szubjektív jelentőséggel, vajdai jellemmel felruházott kellékek, szó szerinti értelmük megtartásával, egyidejűleg — átvitt értelmeket is tartalmaznak. Ezek a jelentések részint érintkeznek, táplálkoznak a már kialakult, általános költői romantikus hagyományokból, — ezekre apellálnak — részint pedig hozzáadnak ehhez még valamit: a vers egészének szuggesztíójából fakadót. (S ez a szuggesztíó mélyében a Vajda lírából, Vajda erejéből, költőiségéből fakad.) Hasonló jelenségekre bukkanunk, ha a szókincs többi rétegét nézzük, például a lelki életből (reszketés, úzótság, gonosz sejtelen, esdeklés, „meredés”, szédelegve futás, kézkulcsolva, nyöszörögve) vagy a mitológiából (itt Bibliából) eredőket (csattanva, kettéhasadt égbolt, kénközapor). — Ugyanakkor feltűnhetnek az „átfedések”; például a kénközapor éppúgy vajdai, mint ahogy bibliai. — A reszketés tekinthető természeti elemek igéjének is éppúgy, mint belső történet jelzőnek, kísérőnek. Voltaképp jelen van mindegyik réteg lehelle. A „reszketés” épp a többarcúság révén hordoz expresszív tartalmakat, — sőt, enged meg szürrealista árnyalatú értelmezést is: az emberek, állatok reszketésének közvetítését. A költemény egészében: az egymással „párhuzamos”; „időjárás”, „egyetlen ember lelki, fizikai állapotára vonatkozó”, „emberek sokaságának, — világának? — fizikai, lelkiállapotára utaló” — stb. értelmezések átszövik egymást: a konkrét vihar, a fizikai-lelki létbizonytalanság, — annak apokaliptikus méreteknövelése, — nem párhuzamosan, hanem egyidejűleg folyik, — illetve testet ölt magában a vibrálásban.

Ez az a tengely, ahol egybevágást tapasztalhatunk a vers legkisebb részecskéje és egésze, legtávolabbi sugallata és legszószerintűbb értelmezése között egyaránt. Romantika és modernség kettősségéről van szó, amelyet már a képek, az idő-, térvizonyok kapcsán említettünk. Ha a legprózaibb, legprofánabb módon, pusztán a nyelvi elemeket vesszük szemügyre, szorosan grammatikai, számszerű alakulásukban, újabb bizonyítékokat kapunk. A vers specialitását keresve, s annak nyelvi hordozóját kiemelve — szembetűnhet, hogy szófajuk szerint — legtöbb az ige —, s minden ige (három kivételével a végén: átérzem, emlékszem,) feltételes módban van. (Járnék, elfödne, villámolna, reszketnének, meredne, futásnak, villámolna, hörögne, hasadna, hullana.) Ezen belül — s eltekintve az ígére általában jellemző mozgékonyaságról, akciót, energiát hordozásáról — vagy közvetlenül mozgást jelentenek (jár, fut, hasad, hull, reszket: a csoportosítás jelzi, hogy más-más értelemben,) — vagy rejtve tartalmazzák a mozgást, — mozzanatosságként, a mozgás egy vagy több pillanatra, ismétlődése felidézéseként — képződik, igenkötők révén (elföd, villámol, reszket, mered, fut, hörög, hasad). A mellékmondatokon kívül levő három ige s osztozik ebben a dinamikusságban — jellege, igeekötője, illetve szókapcsolatai révén (mind, mint átérzem, valahányszor, ... mindig ... emlékezem). Ezt az eleveniséget, dinamizmust húzza alá az igenevek nagy száma, ezek, — két kategória-közöttségükkel egyébként is kettős jelleműek, s ennyiben „vibrálóak”, itt határozói igenevekként játszanak nagy szerepet: beborulva, úzve, integetve, esdekelve, szédelegve, kézkulcsolva, nyöszörögve, csattanva. Adott esetben mindegyik szerepelhetne közvetlen igeeként is, — mint ahogy az igék is válhatnak határozói igenevekké, — s mindkettő melléknévekké. — Ez e három sőt négy jelleg (igei, határozói igenévi, melléknévi — sőt határozói) — egybefonódik, egymásra sugározzák ezeket a viszonylatokat. S valóban: a felsoroltakon kívül legtöbb —

mondattanilag — a jelző és határozó (sötét árnyék, végig beborult, haragosan villámló ég, ijedten reszkő virágok és falevelek, fekete felhők közül úzva gonosz sejtelemtől, integetős, esdeklő, rémült (meredő) angyalarc, stb.). A felsorolás módjával ezt a fajta átváltoztatás, variálás lehetőségét emeljük ki.

Míndegyiknél a mozgékonytágot hangsúlyozzuk, a kettős jellemnek, a két állapot közöttségnek kitűnő, alkalmas hordozóit, — éppen a vers töménységét, szerkezeti egységét, — segíti elő és fejezi ki funkció-gazdagságuk. — Rajtuk kívül a kevés kötőszó (Mintha, vagy, és, de, azonban, s) — egyetlen módosító szó (már) közül különös szerepet kap a „mintha”, — úgyis, mint a vers kezdőszava, amely ugyanakkor nemcsak elindítja, — de a feltételes módokkal végig fenn is tartja hatását, kisugárzását. S az elsősorban ismét a már kiemelt: valóságosság és valótlanág csupán *valószínűség* közegét közvetíti.

Tán nem tévedünk, ha az eddigi elemzések alapján — a „mintha” szócskának Vajdánál sajátos szerepet tulajdonítunk. Helyesebben, — egyik tárgyi bizonyítékként idézzük Vajda líratörténeti helye, szerepe, elemzett kettősségére, — és sajátosságaiban való testetöltöttségére. Megfigyelhetjük, hogy kezdettől fogva kedvelt szó, s egyben szerkesztésmód is Vajdánál, a „mintha”-val történő kifejezés. Egyben látás — látásmódjának is kísérője. Nem szakad el a tárgyi, reális jelenségektől, azok közvetlen ábrázolásától — teljesen, — (mint Arany), — de Aranyánál már nagyobb mértékben és merészséggel lazítja fel ezeket a szálakat, — s a „mintha”, ill. az azt gyakran követő, előző, — ... ezt vonzó: „rémlik” — „látnám, hallanám” stb. (általában a feltételes mód) alkalmazása ennek, a szubjektív, belső élmény erejének, a szuggesztív, az alanyiség, s köre fokozódásának jelzői. Távolabbra merészkedve: a valóság megkettőzésének, közvetett ábrázolásának: a folyamat előrehaladásának tanúi vagyunk a látszólag jelentéktelen „mintha” szó gyakori és elszaporodó felbukkanása tükrébe nézve is.

A költemény verselése, felező nyolcas, — következetes módon — és trochaikus lejtésű, — kevésbé következetesen:

Mintha örvény fölött járnék,	4/4
Vagy elfődne sötét árnyék;	4/4
Egem végig beborulva	4/4
Haragosan villámlna	4/4

Érdekes módon — éppen a más vonatkozásban kiemelt „rémült angyalarc-sorok” mutatják legtisztábban a trochaikus lejtést is. Ez, a többé-kevésbé önkéntelenül, — s nem teljes következetességgel érvényesülő, alakuló kettős ritmus (melyből a magyaros hibátlan, az időmértékes változóan érvényesül), — kétércűségével, — éppúgy, mint az egész vers formája egyedi módon megoldott — mégis klasszikus zártságával (a Shakespeare-sonettformát idézi) — már a Nyugatosok formái bravúrait előlegezi. (Ami Vajdánál kivételes jelenség).

Még mindig sokat lehetne elmondani erről az egyetlen versről. Példája annak, hogy az egységes, a jólsikerült költemény — a remek, szinte kifogyhatatlan a belőle fakadó értelmezések, közelítések, kapcsolódásuk fölkinálásában. — Így szó nélkül hagyunk a már kiemelt „Ah, pokolkín-kéjes mámor” sort, mondatot, — amelyen belül pusztán a „pokolkín-kéjes-mámor” — jelzős összetétel. A többszörösen összetett jelző ismét egyszerre péld a mozgalmasságra, a romantikából szabadasszociációs, végleteket összekapcsoló modern merészségre való áttörésre, átrendülésre, — és Vajda személyes, költői karakterjegyre. Szubjektív jellemzője — és korszakos jellegzetességeinek is hordozója. „Maradiságának” — és újdonságának, sőt művészi radikalizmusának is — tanúja.

Megjegyzés (jegyzet helyett)

A Vajda-irodalom legелеmibb, jólismert köteteire hivatkozom csupán (Bóka László: Vajda János, Franklin-Társulat, 1942; illetve: Komlós Aladár: Vajda János, Akadémiai Kiadó, 1954.). Ennek oka az, hogy egyetlen, kiemelt szempont szerint vizsgálom a Gina-verseket. A „mintha” költőszóra vonatkozó utalást előbb, nyelvészeti vonatkozásaival is foglalkozó, részletes tanulmányban is feldolgoztam. („Mintha erdőn járnék éj-jel...” — Egy költőszó Vajdánál — Magyar Nyelvőr, 1971/1.)

Klára Széles:

ZUSAMMENHANGEN

Im Aufsatz werden die Gedichte an Gina von János Vajda aus der Sicht der literarischen Struktur und Komposition ausgelegt. Der bedeutende ungarische Lyriker hat Gedichte von ungleichem Niveau verfasst, in seinen sg. reifen Jahren hat er sogar Texte niedrigen Ranges geschrieben. Im Spiegel der Gina-Sammlung wird dieses Phänomen jetzt in den Vordergrund der Analyse gestellt.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„KÉK, TÜNDE FÉNNYEL ...”

(József Attila vonzásában)

„Az élet derékba törik, a mű felszárnyal” — így jellemezhető a József Attila-kutatás története, a költő örökségének jellegzetessége.¹ Közeli, nekünk szánt örökség ez, értelmezése, értékelése nem szakmai „belügy” csupán, ezért is rendkívüli fontosságú, hogy az irodalomtörténet mind gazdagabban, mind finomabb árnyalatokkal megrajzolva mutassa azt föl. Ezt az igényt egyre növekvő emlékezés-irodalom, levelezés- és dokumentum-kiadványok, textológiai munkálatok, stilisztikai és poétikai elemzések, versértelmezések, tipológiai tanulmányok, életútértelmezések jelzik. A kutatás, láthatóan, azzal együtt, hogy mind árnyaltabb képet ad az életműről, annak homályban maradt pontjait is bevilágítva, affelé irányul, hogy az adott szinten a teljes portrét is megformálja. E dolgozat arra tesz kísérletet, hogy nyomon követi az elmúlt évtizedek József Attilára vonatkozó szakirodalmát azzal a szándékkal, hogy kijelölheti a kutatás érzékelhető irányait, figyelve a fontosabb eredményekre és hibákra is, az értelmezés értelmezését is adva mintegy.

(Fórumok és műhelyek)

M. Pásztor József József Attila műhelyei című könyve már címével is új szempontú vizsgálódást: József Attila életútjának és életművének az eddigiektől eltérő feldolgozását sejtető munka.² Az alcím — „Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások” — tovább tárgítja, mintegy magyarázza a címet. A feladat, amelyet már e cím és alcím kettős meghatározottsága körvonalaz — nem könnyű. Hogy mennyire nem az, érezhető abból is, hogy könyve elé két bevezetőt is írt a szerző. Mindkettőben a kötet alkotói módszerét, szerkesztését igyekszik indokolni — a címben szereplő fogalom további tisztázásával.

A műhely fogalma benne él az irodalmi és szellemi köztudatban, de jelentése nem egyértelmű. A szerző meg is jegyzi munkája indításakor, hogy „... az alkotóműhely fogalmát lexikonaink, kézikönyveink nem magyarázzák.” Ezért a Magyar Irodalmi Lexikon „irodalmi társaságok” és a Világirodalmi Lexikon „alkotás” címszavából kiindulva adja meg a könyve vezérfonalát jelentő „műhely” meghatározását: „... az író számára az alkotóműhely jelenti a neki eszméket, művészi-írói koncepciókat közvetítő személyekkel és csoportokkal való kapcsolatot, továbbá az irodalmi intézményrendszeren belüli helyfoglalását.”

Az így értelmezett műhelyeknek a tükrében kíséri végig a költő életútját M. Pásztor József. Monográfiája megírásához nemcsak a gazdag dokumentumanyagra, a József Attila-kutatások eddigi eredményeire, de a költő levelezésének kiadás előtt álló válogatott kötetére is támaszkodhatott. Idéz olyan korábban megjelent emlékezésgyűjteményekből is, amelyek hovatovább már hozzáférhetetlenné lesznek. Segítségére voltak saját korábbi kutatásai is. Éppen az elmúlt években jelent meg több publikációja is József Attila és nemzedéktársainak kapcsolatáról.

A József Attila műhelyei azonban nem ezeknek a cikkeknek a továbbgondolása és kötetbe illesztése csupán, hanem az anyagnak egy jóval tágabb értelmű, teljességre törekvő, koncepciózusabb feldolgozása. A József Attila számára életében alkotói közösséget jelentő valamennyi lapot, folyóiratot, csoportot, azaz műhelyt számba veszi. Az elsőtől, a maki iskolai önképzőköről egészen a Szép Szóig megismerteti olvasóit szerkesztői koncepciójukkal is, az irodalmi és szellemi csoportosulások társadalmi-irodalmi szerepével és jelentőségével.

A kötet szerkesztése — sajnos — nem tükrözi következetesen e koncepciót. A célok azt a megoldást kínálják, hogy a kötet vázát együttesen-egyszerre alkossa az időrendi bontás és az alkotócsoporthoz-közösség-műhely-fórum egymást kölcsönösen kiegészítő dialektikája. M. Pásztor ezzel szemben: míg a Makó-Szeged-Bécs-Párizs önmaguk diktálta sort időrendben követi, addig a továbbiakban: a hirdetett platform és program szerint is ismerteti a nemzedéktársak műhelyeit. Ez az utóbbi — bizonyos értelemben jogosnak látszó — eszmei-tematikai csoportosítás azonban szükségszerűen időrendi átfedésekhez és ismétlésekhez vezet. Ezek néhol zavarják az egységességet és áttekinthetőséget, holott éppen az eszmei-tematikai csoportosítású fejezetek alkotják a kötet gerincét.

Ez a rész időben „a fiatalokkal közös műhelymunkától” az 1923-ban megjelent *Kék Madártól* — a lapalapítási kísérleteken keresztül — a *Szép Szóig* kalauzolja az olvasót. Itt jegyezzük meg, hogy a *Szép Szónak* önálló nagyfejezetet szentel a szerző. Önálló fejezetben — „A munkásmozgalom fórumain” — vizsgálja József Attila és a szervezett munkásság kapcsolatát, azokat a szellemi és irodalmi csoportosulásokat, amelyek fórumot teremtettek a költő számára. Külön szól József Attila és a polgári lapok — ezen belül a költő és Babits — viszonyáról is.

Könyvének szinte minden fejezetében „költőnk és kora” irodalomértéséről is tudósít a szerző, amikor számba véve egy-egy lap anyagát, a József Attila által írott és a József Attila-kötetekre vonatkozó kritikákat is megidézi.

A kritikák, cikkek mellett lapszemléi és vizsgálódásai során találóan mutat rá olyan példákra, melyeken keresztül valóban jogunkban állhat általános következtetéseket is levonni. Sokszor csak egy-egy dedikáció vagy levél felidézésével ad hangot annak, milyen nehézségekbe ütköztek a baloldaliak fórumteremtési kísérletei. Veres Péter József Attilához intézett, 1934-es keltezésű levelén keresztül sikerült igen tömören jellemeznie a kor társadalmi-politikai állapotait. A levelet idézve és kommentálva rámutat arra a paradox helyzetre, hogy „... a Balmazújvárosban lakó szocialista a fővárosi szocialista költővel Kolozsváron keresztül találja meg az eszmei kapcsolatot.” Az ilyen jól kiválasztott példa esetén jogos az általánosítás, mert Veres Péternek és József Attilának *A Századunk* és a *Nép-szava* nem lehetett, nem vált közös műhelyévé. Az ellenforradalmi Magyarországon élő osztályszempontú költők, a szocialista irodalom képviselői számára igazi műhellyé — nem véletlenül — Gaál Gábor marxista folyóirata, a romániai *Korunk* válhatott. Ezért jogos, hogy M. Pásztor külön fejezetben — „Az országhatáron túl” — is szól a szlovákiai és erdélyi mozgalmakról, illetve lapokról.

Az esszéisztikus zárófejezet — „Béklyóba vert gondolat” — érdekes adalékokkal járul hozzá mind a József Attila-irodalomhoz, mind pedig az ellenforradalmi Magyarország kultúrtörténetéhez. Rendőrségi, ügyészégi jelentéseket — „Aktába írják, miről álmodoztam” — sorakoztat fel a szerző. Itt nem fölösleges, hogy József Attila mellett több költő, író — Illyés Gyula, Nagy Lajos, Lakatos Péter Pál, Veres Péter — „bűnlajstromát” is számba veszi. Ezeknek a dokumentumoknak az együtt szerepeltetése is azt a célt szolgálja, hogy mind teljesebbé tegye költőnk koráról s a benne élő-alkotó írók harcáról alkotott

képtünket. Ezt hivatott segíteni az igen jól válogatott — eddig ismeretlen dokumentumokat is tartalmazó — fotó- és képanyag is.

Aligha vonható kétségbe, hogy értékes munka a *József Attila műhelyei*. Mi okozza akkor a mégis feltámadó hiányérzetünket? Egyik oka az, hogy sokszor a levelek, dedikációk, periratok, jelentések sokaságában túlzottan háttérben marad az, ami a leglényegesebb mind a költő, mind olvasója számára: a mű, a József Attila-i vers. A másik ok a feladat nehézségéből fakad: olyan könyvet kívánt olvasója kezébe adni a szerző, amely dokumentumokra támaszkodva hiteles képét rajzolja meg annak a szellemi-politikai milliőnek, melyben a költő élt, s amelyet maga is igyekezett formálni, alakítani. M. Pásztor József megkísérelte számba venni mindazokat a dokumentumokat, melyeknek egy része eddig teljesen ismeretlen volt, más részük pedig a folyóiratok „dzsungelében” létezett csupán. Ez komoly értéke a könyvnek. Amit azonban őszintén sajnálunk, az az, hogy sok esetben megelégszik a szerző a számbavétellel, s nem jut el az értékelésig, az elemzésig.

A szerző — amint ezt a kötetet záró, fejezetek szerint csoportosított „Irodalom és forrásjegyzék”-ből kiderül — jól ismeri és gondosan fel is használta a költő műhelyeiről és fórumairól írott cikkeket, tanulmányokat. Általunk lényegesnek vélt problémák feldolgozása során is előfordul, hogy nem tünteti fel az eredeti szakirodalmat, melyből értesülései származnak. „Az emlékezők szerint...” vagy „a dokumentumok szerint...” — írja nem egy esetben, de az emlékezőket, a dokumentumok lelőhelyét és szerzőiket meg nem nevezi, s ilyenkor hiábavaló a kötetzáró mégoly pontos és szabatos forrásjegyzék is.

A szép kiállítású könyvet „okosabb” tipográfiával talán áttekinthetőbbé lehetett volna tenni. A dokumentumokat nem teszi idézőjelek közé a szerző, csupán sorkihagyással jelöli a szöveghatárokat. Tekintettel arra, hogy a kötet nagyobb részét éppen az eredeti szövegek teszik ki, azokat szélesebb margóval vagy kurzivált szedéssel is érdemes lett volna jelölni.

A *József Attila műhelyei* említett hiányosságai ellenére is — példamutató, mert a költő alkotói útjának sajtótörténeti és irodalomszociológiai — új — szempontú megközelítésével gazdagította a szakirodalmat.

(*Hírmagyarázatok és kommentárok*) A költői szövegrészeket a mindennapi nyelvi jelentéshez méri Török Gábor³, s a leggyakoribb figyelmeztetése, tanácsa ez: „Üssük fel az Értelmező Szótárt!” Megfogadtuk a tanácsát: „József Attila-kommentárok” — hangzik a műfaji meghatározást adó főcím. A „kommentár” szó alatt pedig a következőket olvashatjuk a szótárban: „Valamihez szóban vagy írásban fűzött magyarázó, közelebből megvilágosító kifejtő megjegyzés(ek), fejtegetés(ek), magyarázó jegyzet, magyarázat, értelmezés”⁴ De megadja a szótár a sajtóban használatos jelentést is: „hírmagyarázat”. A tágabb jelentés mellett inkább ez utóbbira gondolhatott a címadáskor a szerző, hiszen már régóta vallja, hogy a műalkotás, a vers nem más, mint *hír*, üzenet”.

Egy korábbi Török Gábor-könyv bírálójának, Tamás Attilának a véleményével egybehangzóan valljuk: az is!⁵ Török Gábor azonban még a saját gondolatrendszerén belül is szegényíti a verset, még „üzenet”-voltától is megfosztja, amikor műértelmezései (hírmagyarázatai) során nem tesz mást, mint a költemény gazdag asszociációs tartományából, jelentéseinek sokaságából kiemel egyet-egyet (esetleg néhányat!), „racionalizálja”, „lefordítja” a verset. Holott, ha pusztán csak üzenetnek fognánk fel a műalkotást, még akkor is azt kell mondanunk, hogy maga az üzenet a vers bonyolult áttételei között oscillálva, minden áttétellel együtt-egyszerre hat, hiszen a műalkotást a köznyelvi gondolkodástól éppen e bonyolultsága, ha tetszik: nagyfokú sűrítettsége, intenzitása különbözteti meg! Török Gábor többször is idézi József Attila tételét („a versnek minden pontja archimedesi pont”), de míg értelmezni értelmezi a tételt, hallgatni már nem hallgat rá, mert nemegyszer szinte „átírja” a verseket, máskor pedig úgy „oldja föl” őket, hogy „betold” egy-egy szót,

vagy írásjelet. Idézi például A város peremén sorait: „Ki inti le? — talán a földesúr? / a juhász vad ebét?”, majd azt mondja az idézett részből, hogy az „logikailag tulajdonképpen egy kérdő alakú kijelentés: a földesúr nem tudja „leinteni a juhász vad ebét”. Vagy másutt: idézi a *Számvetés* című verset: „Engem sunyiságra oktat / az erkölcs, (...) (Rólad is ezt hiszem).”, s a zárójel szerepét vizsgálva a következőképpen „kommentálja”: „Ha téged, társ, aki bárki lehetsz, sunyivá tett az erkölcs, mit érek vele, ha szólok hozzád? Nem bízom benned, gyanakodva nézlek.” Vitatkozni vagyunk kénytelenek az ilyen értelmezésekkel s a vita annál is inkább jogos, mert Török Gábor tudatosan provokálja olvasóját.

„Hogy közös alapról induljunk el...” — hirdeti már a méltánylandó tudósi alapállást jelző alcím a könyv elején. A jószándékú olvasó kíváncsian várja, mi lehet ez a „közös alap”. E várakozást kezdetben kielégíti a szerző, mert valóban az egyik leglényegesebb kérdésből indul ki, abból, mi a műalkotás, mi a költemény s korábbi elméletek tucatját utasítja el. Az olvasó azonban csalódik, ugyanis az elutasítottak helyébe egyetlen szempont szerint létrehozott elmélet kerül, a „lírai materializmus”, amely nem más, mint a műalkotásnak művészi hírként való felfogása s ez lenne a „közös alap”. Csakhogy néha bántóan „erőszakos” a szerző, mert a vele egyet nem értőt hol „szépléleknek”, hol „dogmatikusnak”, hol pedig „makacs tévelygő”-nek nevezi, s az olvasó némi keserűséggel vállalja csak, hogy továbbhaladjon a Török Gábor kijelölte úton.

Pedig egészében izgalmas olvasmányok Török Gábor „eszköztanulmányozó” kommentárjai, „jelenségtanulmányai”. A fejezetek élén egy-egy József Attila-sor áll, mintegy mottóként is, s ezekből választ, emel ki egy-egy szót a szerző s ismerteti meg az olvasót József Attila lírájának (s általában a lírának) egyes jelenségeivel, „Versrészek mikroszkóp alatt” — olvashatjuk az összefoglaló címet, amellyel kommentárjait bevezeti, indítja. S valóban a legapróbb nyelvi jelenségeket — a tolsztoji művészi icipicit — ragadja meg, József Attila-i egyediségükben is. Sor kerül a metaforikus főnévi összetételek egy-egy típusának („malacvilágosság”), a többjelentésű képzők és származékszók („ügyeletes”), az alaki hasonlóságon alapuló jelentésátvitel („elhibban”) vizsgálatára is. Még a költő szerkesztőtanát: zárójeleit, központosítását, versen belüli idézeteit is vizsgálat tárgyává teszi.

Mi az oka a mégis föltámadó hiányérzetünknek?

Az egész tanulmánykötet vitairat-jellegű, nem csak lényegét, de stílusát, szerkezetét illetően is, csak azt nehéz néha eldönteni, hogy mivel, illetve kivel vitatkozik tulajdonképpen Török Gábor. Ellentmondásokat érez ott is, ahol az olvasó szerint nincs. A Flóra-ciklusról szólva mondja: „Az egymás utáni felhívások kölcsönhatása révén a szerelem maga testesül Flórává, és Flóra a szerelem istennőjévé válik. Ősi eszköz — a szocialista realizmus egyik mintaalkotásában...” A három ponttal még föl is erősíti a versből — szerinte — kiolvasható ellentmondást. De vajon miért ne férhetne meg egy „ősi eszköz” a szocialista realizmussal, mint módszerrel vagy akár mint stílussal?!

„A tanulmányíró tisztázza a témájának koordinátáit megadó kategóriahálózatot!” — írja egyik kommentárjában. Hiányérzetünket az fokozza, hogy a gyakorlatban nem ilyen következetes a szerző. Műfaji behatárolásai ugyanis homályosak, pontatlanok. Nem világos például, mit ért „lírai tanítás”-on s még kevésbé látszik tisztázottnak, mit ért „személyes líra” alatt? Úgy tűnik, műfaji kategóriaként használja, de akkor vajon azonos lenne ez azzal, amit másutt „személyes-lírai vers”-nek nevez?

Amint már utaltunk is rá, a beszélt nyelv és a költészet különbségéből kiindulva próbálja a lírai műalkotás mibenlétét meghatározni, de az olvasónak ismét hiányérzete támad; mert nem kap elfogadható magyarázatot a legégetőbb kérdésre: mi a költészet nyelve?

Az irodalomtudományban gyakran merül föl egy igen lényeges elméleti probléma: mit elemzünk, a műalkotást, mint ideális létezőt, vagy annak konkretizációit? S mind-

annyiunkban fölvetődik, hogy az egyes stilisztikai eszközök hatásánál vajon a mai vagy a mű keletkezésekor érvényesülő hangulati értéket kell-e figyelembe vennünk, azaz „kortársává” kell-e lennünk az elemzés pillanatában: Török Gábor a lehetetlenre vállalkozott, amikor hatásvizsgálataiban e kettőt megpróbálta egyszerre érvényesíteni. Egzaktságra törekszik, statisztikákkal dolgozik — e hatásvizsgálatoknál is —, de ő maga is bevallja, hogy a statisztikai táblázatokba „némi szubjektív értékelés” is belecsúszhatott. S valóban, mint itt is, a szempont megválasztása erősen szubjektív, s jelentősen módosítja e statisztikák egzaktitását. E választás esetlegességének hátrányát bizonyítja — akaratlanul is — egy másik táblázata, amellyel a lírai kicsinyítés gyakoriságát, korszakonkénti, évenkénti változását mutatja ki. Tájékoztatódsz József Attilát egy költőtárral hasonlíttja össze e szempontból. De miért éppen Dsida Jenővel? Mert „szintén gyengéd lírikus” — mondja Török Gábor. Ismét csak szubjektív prekonceptió tehát a statisztikai összehasonlítás alapja! Hiszen ugyanez elmondható lenne (s talán hasznosabb, érvényesebb is az összehasonlítás!) akár a korai Illyés Gyuláról is. Statisztikai vizsgálatai során — nem minden logika nélkül, de — önkényesen önálló versként kezeli hosszabb művek egy-egy versszakát, részletes magyarázatot, indoklást nem fűz hozzá. Félreértés ne essék, a kritikus nem tiltakozik eredendően a statisztikai stilisztika ellen, de mindaddig, míg az adatfelvétel ilyen, tehát a szokottnál is szubjektívebb szempontok szerint történik, nem hisszük, hogy eredményesebb lenne más (akár a „hagyományos”) megközelítési módoknál! Mert Török Gábor is, amikor valóban az egész életművet érintő lényeges megjegyzéseket tesz, ítéletet mond ki, akkor — mint kénytelen bevallani is — ő sem a statisztikai módszer segítségével jut eredményre!

Mindezek ellenére vitathatatlan, hogy komoly erényei is vannak Török Gábor könyvének. Van néhány kitűnő ráérzése, amikor egy-egy nem világos, nem érthető költői metaforát más szépirodalmi anyaggal világít, magyaráz meg (például a „pipacsbúborral” értelmezésében). Hatalmas ismeretanyaggal dolgozik: a „harsány” melléknévből szőfajt nem váltó elvonással keletkezett „hars” szóról írt kommentárjában Ady, Szabó Lőrinc, Déry, Juhász Ferenc műveit is segítségül hívja, bevonja az elemzésbe. Az idézőjel, idéző mondat nélküli úgynevezett rejtett idézetek felismeréséről írott fejezete érdekes, tanulságos a nem nyelvész számára is! Fontos, továbbgondolandó, amit az alliterációról ír. Örömmel üdvözlendő, hogy — bár csak egyetlen nyelvészeti szempontból, de — vizsgálja az eddig sajnos „elhanyagolt” bírálatot: József Attila Babits-kritikáját. Feltétlenül nívómot jelentenek az önrímek poliszémiájáról írott fejtegetései! Szimpatikus vonás, hogy bepillantást enged a kutatói munka műhelytiukaiba is, hogy nem szégyelli bevallani, ha még megoldatlannak látszó problémákkal áll szemben.

De még e valóban komoly erényeket felvonultató részekhez is kénytelenek vagyunk kritikai megjegyzéseket fűzni. A tudósi tervszerűség és rendszeresség méltánylandó. E tekintetben csak tanulhatunk Török Gábertól. Tiszteljük a szerzői igényességért, hogy saját korábbi ítéleteit is újragondolja, felülbírálja (például a *Nyár* című vers értelmezésében). De zavarja az olvasót, hogy a szerző korábbi könyveinek egy-egy hosszabb fejtegetésére hivatkozik s legfeljebb egy mondatnyi utalással kelti azokat életre. Azt a törekvését, hogy „ne csak a „tisztá” jelenségeket írjuk le és elemezzük, hanem azokat is, amelyek a kategória határán, vagy már kívül esnek” — méltányoljuk. De, hadd tegyük hozzá, azt már kötelessége megállapítani a tanulmányírónak, hogy mit kell a kutatás melléktermékének (és egyúttal nem közlendőnek!) tekinteni!

Néha elmarad a szerző az ígértetől. „a nyelvtani első és második személy a lírában” című nagyfejtet bevezetésében például olyan kérdéskör (Mit értünk a „személyesség”, a „lírai én” fogalmán?) megválaszolását ígéri, amely — ha eredménnyel zárulna — jelentő-

sen megváltoztatná az eddigi álláspontokat. De végül is Németh G. Béla idevonatkozó jelentős tanulmányához (József Attila önmegszólító verstípusáról)⁵ nem tett érdemben hozzá.

S végül, a kötet egyik legnagyobb hibájáról! Karinthy Adyparódiáját idézve, majd kommentálva, ezt írja Török Gábor: „Valóban: fogalmi oldalról minden ismétlés, ha nem is bolondság, de szöszaporítás”. Török Gábor is többszöri — helyenként tudatos — önis-métléssel igyekszik okfejtéseit mintegy az „olvasó szájába rágni” — teszi tehát pontosan azt, amit helytelenít. Értelmezései amúgy is bőbeszédűek. Tételesebb fogalmazással egyértelműbb hatásuk lenne!

Nem kétséges, hogy a József Attila-kommentárok értékes szempontokat is ad a József Attila-kutatóknak és a költőt szerető olvasóknak. Kár, hogy az említett hibák, ellentmondások és hiányosságok rontják az értékes szempontok hitelét is!

(„Kék, tünde fénnel”) József Attila összes műveinek kritikai kiadása (Akadémiai, 1953-1955)⁶ után, nagyobb példányszámban 1977-ben jelent meg az egész életmű a nagyközönségnek is hozzáférhetően a Magyar Remekírók sorozatában.⁷ A Szabolcsi Miklós szerkesztésében (Fehér Erzsébet és Tverdota György jelgызeteivel) készült könyvről Benjámin László írt elismerő recenziót,⁸ amelyben ugyanakkor nem hagyta szó nélkül, hogy az *Őt szegény szól* című vers kimaradt, s helyét — „évekkel korábbi változata” — az *Áradat* vette át. Válaszában Szabolcsi Miklós azt írta: valóban vitakérdés, melyiket kellene főszöveggént közölni, s jöllehet, hajlott arra, hogy az utóbb — feltehetően nem elsősorban politikai, hanem esztétikai szempontok szerint — továbbfejlesztett változat a végleges, mégis az *Áradat* mellett döntött, de egyúttal felhívta arra is a figyelmet, hogy készülöben van az új kritikai kiadás, s a munkálatokat vállaló Stoll Béla „feladata lesz ebben a kényes (s sok más ilyen) kérdésben dönten”.⁹ Nos, Stoll Béla azóta döntött is, a fenti esetben mindkét szöveget közölte, főszöveggént az utolsó változatot, tehát az *Őt szegény szól* címűt tüntette föl, mégpedig a mű keletkezésének legkorábbi dátumával, a változatok közé pedig a korábbi szöveget vette föl.¹⁰

Stoll Béla, akit eddig a régi magyar irodalmi — elsősorban XVII. századi — szövegek kutatójaként s kitűnő textológusként ismertek, öt évvel ezelőtt vállalta magára József Attila versei kiritikai kidásának elkészítését. A nehéz munkát befejezte, s a kritikai kiadás 1980 eleje óta megjelenésre vár. Szerencsés fordulat, hogy a szövegkritikai munka gyümölcseként máris kiadta a Szépirodalmi Könyvkiadó a nagyközönségnek szánt új kötetet. Már ez a könyv is bizonyítja, hogy Stoll Béla igen komoly munkát végzett. Számtalan fontos eredményéből most csak néhányra tudjuk felhívni a figyelmet. Hogy világosan láthassuk, mi az, ami új, az eddigiektől eltérő a kötetben, az összehasonlítás alapjául József Attila verseinek már említett legutóbbi, a Magyar Remekírók sorozatban megjelent kiadását használtuk.

Az első, amire felfigyelhetünk, az, hogy míg a korábbi kiadások az 1921-ben írt versekkel kezdődtek, s az ezt megelőzően születettek a *Zsengék* között szerepeltek, addig a Stoll szerkesztette kötet az 1916-18-as *Kedves Joci!* s az 1920-as *A szolnoki hídon* című verssel kezdődik, majd az 1921-ben írt 21 teljes értékű műnek tartott verssel folytatódik. Érdekes újítás az is, hogy a töredékeket sem a megszokott helyükön: a főszövegek után, a kötet végén találjuk, hanem keletkezésük événél, pontosabban az adott esztendő termését jelentő versek után együtt-egyszerre olvashatók, egymástól csak egy-egy csillaggal elválasztva. E megoldás nemcsak annak a szempontnak az erősítését jelenti, hogy nem szerencsés a „töredékek” számát szaporítani, hanem üdvös és hasznos is, mert az olvasó így képet alkothat egy-egy esztendő teljes versanyagáról, s az így könnyebben is kezelhető kötet egyúttal lehetőséget teremt az alkotói folyamat közvetlenebb megfigyelésére is. (Sőt, ér-

zésem szerint még „játékra” is buzdít bennünket Stoll, amikor a töredékek általa megválasztott sorrendjével szinte biztat, hogy fogadjuk el izgalmas olvasatait, s akár egybe is olvashatunk, egy versnek is tekinthetünk több hasonló tartalmú, vagy motivikusan egymásra utaló töredékeket. A textológus kínálta olvasatok érdekes, új értelmezésre is inspirálhatják az olvasót.)

A kötet leglényegesebb újítása az, amire ismertetésünk elején már utaltunk: harmincegy, önálló versként olvasható változatot is feltüntet Stoll Béla. Változatként — következetesen — a korábban írt szöveget közli, s az utóbb írt vagy átalakított verset tekinti főszövegnek. Ez egyúttal azt jelenti, hogy végső szövegnek azt a változatot tekinti, amelyet József Attila — válogatott kötetébe, a Medvetáncba vett föl. A széles olvasóközönség így tulajdonképpen több esetben, számára eddig ismeretlen versekkel találkozhat. Megkönnyíti az olvasást, hogy a kritikai kiadás eddigi gyakorlatától eltérően nemcsak a megváltoztatott részeket, hanem az egész textust együtt olvashatjuk — élvezhető módon — mind a főszövegek, mind a változatok esetében. Lássunk csak egy példát: 1929-ben írta a költő *Nyár* című versét, melynek utolsó két sorát a nagyközönségnek szánt kötetek és a tankönyvek eddig csak így közölték: „csattan a menny és megvillan./elvtársaim: a kasza-él.” Ezt a versbefejezést most a változatként feltüntetett szövegben olvashatjuk a 495. oldalon, de ugyanott a szöveg alatt ezt az utalást is megtaláljuk: „változatát lásd a 278. lapon.” Azaz, két változatról van itt szó, s a megadott lapszámon található a textológus szerint főszövegnek tekintendő. Annak a befejezése pedig így hangzik: „csattan a menny és megvillan /kék, tünde fénnel fönn a tél.” A szöveg alatt itt az olvasható: „1929 nyara / 1934.” A medvetáncba fölvevett versek (*Rög a röghöz, Isten, Fagy, Őt szegény szől*) és változataik mellett helyet kaptak olyanok is, amelyeken különböző más okokból változtatott a költő. Így például a *Simon Jolán* és a *Németh Andor*, a változatok között olvashatók, főszöveggként *Két vázlat* cím alatt szerepelnek. Hasonló megoldással élt Stoll más esetekben is: a *Két dal* első darabja *Néhány éjjelre, padra, kőre*, második darabja pedig *Dal* címen olvasható a változatok között. Az eddig *Kirakom röggel* címen ismert verset e címmel a változatok között, főszöveggként pedig, mint a *Két vers kertről* második részét találjuk meg. Az *A fán a levelek változata Ősz* címen, a *Haszoné A tőkések hasznáról* címen, a *Majd...* változata pedig (*Kiknek adtam a boldogot...*) címen, a *Zuzmaráé Kínos, szögletes mülásom* címen, a *Harmatocskáé (Lágy tájék...)*, a *Piros hold körül* változata pedig *Meggy a kórón* címmel olvasható. A példák további sorolása nélkül is megállapítható, hogy az új kötetben gyarapodott a József Attila-versek száma, még akkor is, ha Stoll hagyott is ki olyan műveket, melyeket eddig József Attilának tulajdonítottak. Mint azt a kötet sajnálatosan rövid — mindössze 24 sornyi — jegyzet részében elmondja, kihagyta azokat „a kétes hitelű verseket, amelyeknek a szövegét csak a bizonytalan emlékezet őrizte meg: *Nézi kedves..., Elűtötte már... Leánykérés, Mócsi Ferencet lelőtték..., Mint a szív az első szerelemnek...*”. A *Felfelé törés* és a *Kurucok beszélnek* című verseket azért nem közölte, mert bizonyos, hogy azokat nem József Attila írta, s kihagyta Stoll a kétes hitelű versfordításokat is. (S az eddigi szerkesztőkéhez hasonlóan Stoll könyve sem tartalmazza a *Nem! Nem! Soha!* című zsenget, „mert — talán — sértené a szomszéd népek nemzeti érzését.”) Hiába keresnénk A raktár címen ismert rövid töredéket is, mert az, mint a (*Tehervonatok tolatnak...*) utolsó szakasza 1955-ös javított változata is, de a „népszerűsítő” kiadások mindeddig nem így közölték.) Itt jegyezzük meg, hogy azok számára, akik hozzászórtak már az eddigi kiadások felépítéséhez, címrendszeréhez, hasznos lenne, ha Stoll kötetének egy újabb kiadásában bő(vebb) jegyzetanyag hívná fel a figyelmet az ilyen és hasonló esetekre-különbségekre. Az igényes olvasó számára komoly munkát jelent azoknak a verseknek a kikeresése, amelyeket eddig más címen, vagy csak kezdősoruknak megfelelően is-

mert. Ezért sajnálatos, hogy Stoll könyve nem tartalmazza a kezdősorok mutatóját. Ugyanakkor legalább akkora öröm is, hogy a szövegponosítás, címmódosítás következetességéről tesz tanúbizonyságot Stoll Béla. A sok példa közül csak néhány érdekesebbet, fontosabbat említünk, mégpedig úgy, hogy a felsorolásban előre kerül az újabb cím: s ezt követi az eddigi gyakorlatnak megfelelő „megszokott”: *A bőr alatt halovány árnyék* = *Egy átlátó oroszlán*, *Ady Endre helyett mondom* = *A sírás nekem nem kenyerem*, *Munkáshalál* = *A gép elkapta*, *Világ megokolt útálata* = *A világ megokolt utálata*, *Költőszerelem teremő ereje* = *Az erdőben elülnek*, *Az új honőrhőz!* = *Egy új honőrhőz!*, *Boldog hazug* = *Őh, boldog az...*, *(Borultatok csak össze bennem)* = *Istentelen, bús sarkvidéken...*, *Egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* = *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból*, *Furcsa fohász a sínek között* = *Te a lelkek összessége...*, *Májusi ének* = *Örök reménység, istenajka, Templom; hulla; rózsa* = *Komoly, komor, magányos*, *(Szél csapta...)*, *Szél, Ember is; magyar is; magam is* = *Mert ismeretlenünknek tetszik*, *(És ámulok...)* = *Én ámulok...stb.* Az eddigi *Négykézláb másztam* címen ismert verset is hiába keressük így, s hogy kezdősora alapján találjuk meg, ez egyúttal azt jelenti, hogy a mű új első szakasszal bővült, mely bár csonka, mégis fontos részét képezi az Isten-, illetve apaversek „sorozatának”. A csonka első versszak így szól: „Az isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot...” A példák között több olyat is találunk, ahol Stoll Béla a lehetséges címváltozatok közül az archaikusabbat-szokatlanabbat választja: *Drága barátim* = *Drága barátaim*, *Hymnus a borhoz* = *Himnusz a borhoz*, *Hymnus az Élethez* = *Himnusz az élethez*, vagy ahol az ajánlást fogadja el címnek: *Herz Henrik Őméltóságának* = *A költő olyan, mint a kisgyerek*. De találunk érdekes példát ennek fordítottjára is. A Szabolcsi Miklós szerkesztette kötetben szerepel a *Virág Mártinak*, Stoll könyvében ilyen verset nem találunk, de fellelhetjük végül is e címmel: *Virág*. S ha föllapozzuk a kötetet, a cím alatt — apróbb betűkkel — ajánlást olvashatunk: „Mártinak”. Hasonlóképp rövidül meg az eddigi *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* ismert cím is, a címzett neve az ajánlás helyére kerül. A címfelvételnek ez a módja logikusan illeszkedik a Stoll következetességét igazoló megoldáshoz, bízva abban, hogy ez is érdekelheti az olvasót, más verseknél is feltüntetni az ajánlást. Így a *Kukoricaföld* (Osvát Ernőnek), a *Szeged alatt* (Fogadja Espersit János dr. szeretettel), az *Őszi alkonyat* (Kedves tanáromnak, Tettamanti Bélának), az *Ősapám* (Sz. Szigethy Vilmosnak), a *Lányszépség dicsőrete* (Espersit Cacának), az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* (Hirsch Albertné asszonynak sok szeretettel), az *Ars poetica* (Németh Andornak), a *Könnyű, fehér ruhában* (Ignotus Pálnak), és a „*Költőnk és kora*” (Hatvany Bertalannak) című verseknél.

Néhány jól ismert vers esetében Stoll Béla gondolt az olvasókra azzal is, hogy megadta a címek eddigi ismert és szerinte jogos formáját is. Így tett József Attila első versével is: kikereshetjük a *(De szeretnék gazdag lenni...)* és a *Kedves Jócó!* cím alapján is, de ha föllapozzuk, akkor már természetesen csak az utóbbi címmel találkozunk. Mindkét címmel kikereshető a *Herz Henrik Őméltóságának* is. E szempontból a legérdekesebb példa az eddigi *Juhász Gyulának* címen ismert vers „sorsa”: kikereshetjük a korábban ismert címen, de a megadott oldalon a *Kozmosz éneke* című szonettkoszorút találjuk e néhány soros bevezetővel: „A melegszívű Költőnek, / a nagyszívű Emberek, / JUHÁSZ GYULÁNAK / aki örök Atyám és Bátyám, / nagy szeretettel és ezzel az ajánlásfélével”, s az itt következő ajánlásvers nem más, mint a *Juhász Gyulának*.

A szövegűsége törekvés mellett a kötet másik legfontosabb eredménye a versek pontosabb datálása. Ahol több változat is ismert, két dátumot — a keletkezés és a végső megformálás időpontját — ad meg, egymástól ürtjellel elválasztva; ahol bizonytalan a keletkezés ideje, ott szögletes zárójelbe tett kérdőjellel találkozunk. Több vers keletkezési

időpontjának meghatározásában látunk változást a korábbi kiadásokhoz képest, s ez lényeges, mert a versek keletkezési körülményeinek, idejének pontosabb ismerete jelentősen hozzájárul az életmű mind teljesebb feltáráshoz-értelmezéséhez. Az újradatált versek nagy részénél egy évnyi eltérést látunk. A korábbra datált versek a következők: 1924 helyett 1923-ra: (*A lovak*); 1925 helyett 1924-re: *Esti felhőkön, Keserű, Én dobtam, Néha szigetek, Riának hívom, Kilóméterekkel, Ekrazittömeg, Most fehér a tűz*; 1926 helyett 1925-re: *Ifjúmunkás, Fiatal asszonyok éneke, Munkás, Kovács*; 1927 helyett 1926-ra *Kultúra*; 1928-ról 1927-re: *Dúdoló, Simon Jolán*; 1930-ról 1929-re: *Nyár*; 1931-ről 1930-ra: *Kispolgár, Farsangi lakodalom*; 1932-ről 1931-re: *Fagy, Bánat* ((*Hát kijöttem...*), *Sárga fűvek*; 1933-ról 1932-re: (*Tehervonatok tolatnak...*), (*Hová forduljon az ember...*) 1934-ről 1933-ra: (*Magad emésztő...*); 1936-ról 1935-re *Bíztató, (Csomagodat ne bontsd ki...)* (*Indiában, hol éjjel a vadak...*). Későbbre darált versek: 1923-ról 1924-re; *Lányszépség dicsérete* (Dicsérlek hát...), *Gyémánt*; 1924-ről 1925-re; (*Bibliai*), *Isten* (Hogyha golyónak...), *Istenem, Kertész leszek*; 1925-ről 1926-ra; *Kopogtatás nélkül, Beteg vagyok, Erdősödök, Anyám meghalt...*, *Négyen ugrottunk vízbe, Hajad az ujjamé*; 1927-ről 1928-ra: *József Attila* (Vidám és jó volt...); 1933-ról 1934-re: *Bérmunkásballada*; 1936-ról 1937-re: (*Szállj költemény...*). Külön ki kell emelnünk azokat a verseket, amelyeknek Stoll szerint keletkezési ideje több évvel eltér az eddig ismert dátumoktól, így például a *Gyász és patyolatot* 1923-ról 1928-ra; *A hajón megyek Pestre* címűt 1926-ról 1924-re, a *Reggelit és a Tüzek énekét* 1928-ról 1925-re, a (*Mi emberek...*)-et és (*A kövezeten...*)-t 1935-ről 1933-ra teszi Stoll. A kötet megjelenése után javasolta Stoll Béla az *Arany* című vers újradatálását is, mégpedig 1937-ről 1929-re.¹¹

A József Attila minden verse és versfordítása után fontos lenne, ha mihamarabb napvilágot látna egy olyan könyv is, amely a költő eredeti köteteinek sorrendjében közölné a verseket. Egy korábbi híradás¹² szerint: ha a kiadó igent mondana, Stoll Béla ezt a munkát is vállalná.

(„*Vasárnapi nép vagyunk*”). „Emlékem egyre merevebb lesz” — írta le a költő, félve a halhatatlanság hideg magasától, a bármilyen értelmű kanonizálástól. Születésének 75. évfordulója előtt magam is féltettem, mint annak idején Petőfit és Adyt is. De, hadd tegyem hozzá: magunkat is féltettem, mert talán túlzottan is szeretünk ünnepelni, mert — Petőfi szavaival — „vasárnapi nép vagyunk”. Joggal fogalmazta meg 1973-ban, a Petőfi-évfordulón Illyés Gyula: „Az ünneplés nemcsak az ünnepeltre vet fényt, hanem az ünnepelőre is. Minden korszak a saját képességéből tesz vizsgát azzal, hogy egy-egy nagy alkotó művéből mit tud hasznosítani.”¹³ Nos, a József Attila-évforduló megünneplése nem volt „hangos”, a kiadványok megjelentetése nem volt kampányszerű, s ha minden vonatkozásban nem is, útkeresésében, szándékában már a költő útmutatását látszott követni. Ezt igazolják az évfordulóra megjelent könyvek, köztük az a három kötet is, amelyekről szólni szeretnénk.¹⁴

József Attila maga írta le költőelődjéről: „Ady lelke lebeg a vizek felett, Ady lelke lebeg a feketék fölött, nem elemelik Adyt, hanem halmozzák ... soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végigelemeztessék...”¹⁵ Nos, ez ma József Attilára vonatkozóan is érvényes. Ennek a törekvésnek a bizonyítéka Magyar Helikon Kéziratár sorozatának új kötete a „*Költőnk és kora*” című versről.¹⁶ A verset, amelynek hasonmása is ott lapul a kötet „zsebében”, Tverdota György és Vas István mutatja be. A „*Költőnk és kora*” nem sokkal József Attila halála előtt jelent meg a Szép Szóban, olyan vers tehát, amelyet még olvashatott a költő nyomtatásban.

Tverdota György értelmezése a kéziratból indul ki, abból, hogy az tisztázat, a vers nyomdai példánya. Nemcsak a filológusok, irodalmárok érdeklődésére tarthat számot az,

ahogy a kézirat alapján Tverdota eljut saját „végső” értelmezéséig. Stoll Béla kutatásaira támaszkodva megállapítja, hogy „a javítások nagy részét idegen kéz végezte el” (11), sőt az ajánlást — „Hatvány Bertalannak” — is más, mégpedig Ignótus keze írásával olvashatjuk (38). A kéziratból, korabeli híradásokból és visszaemlékezésekből „nyomozza ki”, hogy a vers 1937. augusztus legvégén-szeptember elején íródott (19), a „megidézett” orvosok, barátok szavaiból pedig arra következtet, hogy a költő elfogadta a tanácsokat: ha ír, a gyulladását is segíti. Az, hogy a költő ekkori verseit bizonyos értelemben „megrendelésre” írta — mi több, „adósságokat fizetett” velük (39) — Tverdota szerint nem pusztán lélektani-életrajzi magyarázatul szolgál, „hanem a vers formateremtő elveként működik” (25). S ebből következik Tverdota elemzésének lényege: a „*Költőnk és kora*” a „vers a versről” műfaji előírásait követi. A csupán „önmaga létrejöttének stádiumairól” szóló, s mégis tökéletes vers mintájaként — bizonyítja meggyőzően Tverdota — a Szonett a szonettől című Lope de Vega-vers szolgált, amely már 1921-ben megjelent a Nyugatban, Kosztolányi fordításában. A mikro- és makrokozmosz egymáshoz való viszonyának, a tárgul világegyetem József Attila-i képének értelmezése mellett Tverdota írásának — véleményem szerint — éppen az a méltánylandó erénye, ahogy a vers „műfaji” megvalósulását kibontja: szerinte a „*Költőnk és kora*” — különösen az első egység — „a belső készítés hiánya és az erőteljes külső motíváció közötti kompromisszumból nyeri formáját”. (28).

Vas István (Giusto-rubato) a vers hetykeségére hívja fel a figyelmet, s jöllehet, meggyőzőnek tartja Tverdota érvelését, vitája is van vele: szerinte a vers „erősebb a költőnél, a szándékánál meg az érzéseinél” (48). Ezt igazolandó, Tverdotához hasonlóan ő is utal Németh Andor visszaemlékezésére, amely szerint a Siesta szanatóriumban a költő paplanán ütemjelekkel teli papír hevert. Vas István föltételezi, hogy a költő „ritmikailag a trocheus szándékával vágott neki a versnek” (49), majd megállapítja, hogy a trocheusok megmerevszkedésével a vers dallamát meg nem döccentő olyan ritmikai folyamat zajlik le, amely „arra, a zenei jelenségre emlékeztet, amikor a tempó változatlan marad, csak éppen a feszes giusto-ból a szeszélyesebb rubato felé hajlik.” Ezt a ritmikai váltást egy személyes élményével magyarázza: szerinte a „Bor, bor, bor / Jaj, de furcsa bor / Ez a mádi bor” kezdetű, feltehetően sárospataki diáknótára emlékeztetett a költő, s nem a „*Költőnk és kora*” című versre hat először a nóta. Vörösmarty Mihály Haj, száj, szem című verse tanúskodik a 120 éven át ható inspirációról. A ritmikai párhuzamon túl más, például a „benne” rímbe csapott, hangsúlyos nyomatékának azonosságát is felfedezi Vas István a három szövegben. Az érdekes ritmuselemzés mellett figyelemre méltó az is, ahogy a forma (dallam) és tartalom ellentmondásából levezeti Vas István azt, hogy a vers, Sartre könyvét hat évvel megelőzve, szintén a Létezés és Semmi küzdelméről szól. A „*Költőnk és kora*” semmi-jét más szempontból József Attila két évvel korábbi Kosztolányi-bírálatának azonos motívumához vezeti vissza (56), mint ahogy a „részvét”-et is Kosztolányi-rímnek tekinti, azaz: ezek szerint — Vas István gondolatmenetét folytatva — a „*Költőnk és kora*” éppen azt az értelmezést járja körül, melyért József Attila nem sokkal előbb Kosztolányit még kárhóztatta (64).

Ez az elemzés helyet kapott egy másik kötetben, a Kossuth könyvkiadó gondozásában megjelent *József Attila útjain* címűben is.¹⁷ A Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit szerkesztette gyűjtemény tizenhét dolgozatot tartalmaz. Jöllehet, a tanulmányok nagyobb része az életmű egy-egy hosszabb időszakáról íródott, mégis szinte természetesnek hat, hogy hosszabb értelmezéseket, elemzéseket olvashatunk több versről, így a *Kései siratóról* (Sárközy Péter), a *Kozmosz énekéről* (Danyi Magdolna), a *Kirakják a fát* (Szabolcsi Miklós), a *Bukj föl az árból*, a *Nem emel föl* (Beney Zsuzsa), az *Erdőnek* (Rónay György) címűről is. A kötetbe gyűjtött tanulmányok eredetileg különböző folyóiratokban (többségük a *Kor-*

társban és az *ItK*-ban) jelentek meg 1967 és 1979 között, azaz: a hetvenes évek József Attila-képét reprezentálják, igazolva egyúttal Szabolcsi Miklósnak a kötet előszavában a válogatás céljáról és szempontjairól írt sorait „Minden időszaknak, minden nemzedéknek van róla (József Attiláról) mondanivalója: így a hetvenes évek végének embere, a ma olvasója is szembesül vele.” Nem hagyhatjuk szó nélkül ugyanakkor, hogy a vidéki folyóiratok által megjelentetett tanulmányok közül mindössze hármat (Rónay György: Jelenkor, Danyi Magdolna: Új symposion, Lengyel András: Életünk), a vidéki tudományos műhelyek által publikáltak közül egyet sem közül a kötet.

A tanulmányok nagy részének újraközlését nemcsak az indokolja, hogy a József Attila költészetére vonatkozó legújabb tárgyi ismeretek tára lehet a kötet, hanem az is, hogy módszertani, irodalomelméleti tanulságokkal is szolgál. Olvashatunk a költő jellegzetes motívumairól, képzeteiről, különböző verstípusairól (Bokor László, Beney Zsuzsa, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Szőke György, Sárközy Péter), tanúi lehetünk annak, milyen fontos szerepe van az életmű megismerésében a textológiának (Stoll Béla), a tágabb értelemben vett filológiának (Lengyel András, Rónay György, Tasi József, Tamás Attila). Megismerkedhetünk a költő világképének, természettudományos műveltségének, filozófiai érdeklődésének kérdéseivel (Tverdota György, ifj. Gazda István, Gyertyán Ervin). Részletesen foglalkozik egy-egy dolgozat a társadalmi-politikai környezet problémáival, a költő korabeli értékelésével, kritikai fogadtatásával és utóéletével (Tasi József, Agárdi Péter, Gyertyán Ervin, Stark András-Bókay Antal). És nagyon fontosak azok a tanulmányok, amelyek az életrajz-életút és mű viszonyáról szólnak, megvilágítva, hogy sors és mű feltűnően szoros kapcsolatban áll egymással József Attila esetében (Rónay György, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin).

A *József Attila útjain* című kötet meggyőző bizonyítéka annak, hogy a költő életműve ma is aktuális, továbbra is fontos része az irodalomtörténeti kutatásnak. Ugyanezt jelzi az is, hogy a Magvető Gyorsuló idő sorozatában Bóka László Essay és vallomása után most újabb József Attilára vonatkozó kötet jelent meg, mégpedig Széles Klára tollából.¹⁸

A „... minden szervem óra” című kötet — mint maga a szerző írja — „nem életrajz, nem portré, nem korrajz, nem verselemzés, de mindegyikből ad valamit” (35). Az alcímet — *József Attila költői motívumrendszeréről* — úgy kell értelmeznünk, hogy nem az életmű egészének teljes motívum-hálózatával ismerkedhetünk meg, hanem egyetlen „önkéntesen kiválasztott szemponthoz igazodva”, a „csillag” motívum kapcsán, a képzettársítások egymáshoz fűződését kísérhetjük figyelemmel. A „speciális költői minőséget” hordozó (14) motívumok értelmezése segítségével azonban végső soron mégis megsejthetjük a motívumok adta rendszer egészének jellemzőit is. Széles Klára József Attila költészetének belső okhálózatát igyekszik megfejteni, s hogy miért épp a csillagköreit, Göncöleit, Tejútjait követve? József Attilára hivatkozik — nem alaptalanul —, aki a *Majd emlékezni jó lesz* című versben ezt írta: „minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”. A könyv fontos elméleti problémákkal is foglalkozik: így például kísérletet tesz — bőséges szakirodalmi anyag segítségével — a költői motívum „pontos” meghatározására. Egyetérthetünk vele abban, hogy a költői motívum ismétlődése különböző egységeken — egy versen, de egy életműszakason avagy egy egész életművön — belül is, és különböző módokon történhet (16). Fölveti azt a látszólag egyszerűnek tűnő, valójában alapvető fontosságú kérdést, hogy „mikor, hol, miért, hogyan kezdődik (és végződik, ha végződik) egy vers?” Továbbgondolásra készíti az olvasót az is, amikor Széles Klára József Attila levelei és tanulmányai alapján megállapítja: ha az ihletről ír a költő, „mindig megtalálhatjuk nála a mozgás, a cselekvőség, illetve a teljesség, a totalitás lényeges mozzanatait” (40). A kiválasztott motívum értelmezése során tett megfigyelések közül kiemelkedőnek tartom azt a költői ma-

gatartásforma jellemzésére is alkalmas megállapítást, amely szerint „akkor ragyognak fel a versbéli csillagok, amikor éppen tanácstalannak érzi magát” a költő. Ha Széles Klára minden motívum- és versértelmezésével nem érthetünk egyet, azokat, amelyekben sikerül az egyszerű és mélyen rejtőző élményt kifejeznie, tanulságosnak tartjuk. Ilyen példaadó értelmezés az, melynek során a *Hűségben* felfedezi ugyanazt a mélyélményt — a „rettegésekkel teli kisgyermek titkos, szorongó éjszakai kirándulásának közegét” —, amely az 1936-ban született *Ha a hold süt...* című versnek is alapja volt (74). Az ilyen elemzésekkel valóban hozzájárult Széles Klára az *Esztétikai töredékekben* megfogalmazott „törvényes véletlen törvényének” megértéséhez és megértetéséhez.

A bemutatott kötetek az említettekén kívül más tanulságokkal is szolgálnak. Érdemes például arra is figyelni, hogy több párhuzamossággal találkozhatunk. Többek között ezek is jelzik, hogy a hetvenes évek József Attila-kutatása hol, mely pontokon, milyen, többek által is megerősített új eredménnyel, felismeréssel, vagy kérdésselvetéssel járult hozzá az életmű mind teljesebb megismeréséhez. A köteteket így, együtt olvasva azt is láthatjuk, milyen kérdések és problémák állnak az érdeklődés előterében és megsejthetjük azt is, hol várható továbblépés, illetve, milyen irányban halad(hat) tovább a József Attila-kutatás. Egy jól látható közös sajátosságra a tanulmány-gyűjteményhez írt előszóban Szabolcsi Miklós is utal: „Nem véletlen az sem, hogy általános fejtegetések és verselemzések kapcsán is elsősorban a kései időszak, az érett, nagy, átfogó József Attila-i költészet versei kerülnek szóba — talán ezek hordozzák a ma embere számára a legfőbb és legmélyebb tanulságot, a mához szóló költői-emberi üzenetet” (6). Szabolcsi Miklós felismerése és magyarázata egyértelmű, azonban az aktualitás csak egyik oka annak, hogy több szerző foglalkozik a kései versekkel. A másik ok — véleményem szerint — abban rejlik, hogy József Attila utolsó költői korszaka hosszú ideig mostohagyermeké volt a kutatásnak. S tegyük hozzá: ha kevésbé is, de érvényes ez a korai versekre is. Pedig — meggyőződésemm — e két korszak sok szempontból „rímel” egymásra. Nekem tehát éppen az tűnt izgalmasnak és újnak, hogy a szerzők egy része (néha szándékosan, néha pedig az adott művek természetéből fakadó módon) rámutat a korai és kései versek összecsengésére. Ezt teszi Szabolcsi Miklós is („Az ésszel fölfogott emberiség világossága”), amikor az utolsó évek költészetének tónusváltását, a képteknika egyszerűsödését a fiatalkori mesterekhez — Babits, Kosztolányi — való visszatéréssel magyarázza (147). Rónay György pedig (*József Attila útjain*) a kései idők ártatlan bűnvádjának távoli előhangjait fedezi fel például *A csoda* című korai műben (79). Danyi Magdolna a kezdeti önmegvalósítás sajátos jegyei alapján — az 1923-ban írt *A kozmosz énekét* az érett költőt előlegező versnek tekinti (173). Több hasonló példára utal Bokor László (*József Attila művészetéhez*) is, Széles Klára pedig a csillagfénynek a korai és kései versekben hasonlóképpen történő megjelenését veszi észre (175-8). Beney Zsuzsa (*József Attila két késői versének Isten-képe*) és Szőke György (*József Attila apaképe*) is hangsúlyozza, hogy „a két egymástól időben eléggé távol eső verscsoport között szerves összefüggés van” (279). Sőt, Szőke György, a jóság motívumát vizsgálva párhuzamot talál nemcsak a kései *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a korai *Tanítások*, de egy 1923-ban, Galamb Ödönhöz írott levél között is (280-81).

Az utóbbi néhány évben élénkebbé vált az érdeklődés József Attila betegsége iránt is, tükrözi ezt a dolgozatok jelentős része. A kései versek értelmezésekor József Attila betegségéről és gyógykezeléséről ímí elkerülhetetlen; szükséges is, éppen azért, hogy lássuk: milyen küzdelmet vívott önmagával is. És nincs is okunk tagadni betegségét, „erre — írja Szabolcsi — annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében” (141). Ugyanezt igazolja Tverdota, amikor a „*Költőnk és kora*” című versről ezt írja: „tündökletes szellemi teljesítmény pokoli szituációban” (19). Hogy a ver-

nek formája nem követi a tudat bomlási folyamatát, azt Sárközy Péter (*Kései sirató*) „az ekkorra már klasszikusra fejlesztett” jambikus ritmusnak tulajdonítja (240). Elgondolkodtató Rónay György véleménye is, amely szerint a költő azért nem tér „az automatizmusokat gáttalanul felszabadító” szürrealizmus útjára, mert „neki, éppen fordítva, az élete múlt azon, ami a lélek homályos alvilágából tör felszínre, s hogy mennyire bírja renddél, énekké formálni, logikává szervezni őket” (80). Feltűnő, hogy éppen Rónay György és Beney Zsuzsa figyelnek föl József Attila betegségének egészen korai jeleire. A költőnek a nőkhöz (előbb nővéréhez, Jolánhoz, később Vágó Mártához és Szántó Judithoz) való viszonyáról, „komiszságáról” azt írja Rónay, hogy nem gonoszság, hanem egyszerűen tünet: „a lappangó skizofrénia egyik jellemző, de sajnos csak utólag azonosítható tünete” (35). Beney Zsuzsa pedig feltételezi, hogy „a harmincas évek eleje óta jelentkező gyomorpanaszok már a fejlődő skizofrénia kóros szervérzékelései lehettek” (271). A merészen új szókapcsolatokat, hasonlatokat, metaforákat, asszociációkat Bokor László a skizofrénia művészi „hasznaként” értékeli (321).

Természetesen, nemcsak betegsége, hanem kezelése és kezelőorvosai is többször szóba kerülnek. Széles Klára (43–48) és Beney Zsuzsa (256–57) részletesen ír például a költő és orvosa, Gyömrői Edit viszonyáról: arról, hogy ez költészetének „milyen gazdag kibontakozásához vezetett”. Arról beszélni, hogy az orvoshözöz fűződő kapcsolat „hogyan befolyásolta — befolyásolta-e egyáltalán — a költő betegségét”, „felelőtlenség lenne” — hangsúlyozza Beney Zsuzsa (256). Stark András és Bókay Antal azonban éppen az utóbbira tesznek kísérletet („*Köztetek lettem bolond*”) Bak Róbert patográfiájának értelmezésével. Nem az érdekli őket, hogy organikus-orvosi szempontból beteg volt-e a költő, avagy sem, hanem az, hogy „szociális szempontból biztos az volt. Azaz elmebetegnek tartották” (350). Ezt nevezik a szerzők — Ervin Goffmann könyve alapján — stigmatizálásnak („minősítésnek”). S jóllehet, világosan látják a patográfia újraértelmezésének veszélyeit-bukatóit, s nem azt kívánják megmutatni: „ki volt a hibás”, néha mégis ugyanabba a hibába esnek, amit Bak Róbertnek is felrónak: egy prekonceptióval állítják szembe a sajátjukat. Előbb a stigmatizáció folyamatát írják le, majd azt, hogyan próbál megküzdeni az elkülönült a stigmával, végül azt fejtik ki, hogyan adja meg magának a környezetet (ezen belül Bak Róbert, az orvos) az önfelmentést. Különsösen az utóbbi folyamatok felrajzolásokor végsősoron mégiscsak „hibáztatják” a szerzők Bak Róbertet s a költő szűkebb-tágabb környezetét. (A tanulmány mellett érdemes elolvasni a vitapartnerek — Antal Gábor, Garai László, Gerevich József — eddig csak folyóiratban publikált véleményét is.)

József Attila freudizmusára is többen utalnak. Beney Zsuzsa szerint a költő, amikor „a freudi szemléletet magáévá téve, felismeri bűnösségét ... közvetetten valószínűleg a 20. század egyik legfontosabb, s mind fontosabbá váló életérzésére rezonált” (263). Agárdi Péter (*Mozaikok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéből*) Fejtő Ferenc korabeli felismerései közül épp azt emeli ki, amely szerint „az ún. pszichoanalitikai versekben József Attila saját árnyait és a freudi tézist is legyőzi művészileg” (450). Gyertyán Ervin (*Marx, Freud, József Attila*), a költő marxizmusa és freudizmusa körüli vitákra utalva meggyőzően bizonyítja, hogy „a marxi és a freudi nem két eklektikusan összepasszított szempont József Attila költészetében, hanem ugyanannak a valóságélménynek és valóságlátásnak két, egymástól elválaszthatatlan dimenziója, paramétere”, bármelyik megcsonkítását a másik érvényessége is megsínyli (123).

Több tanulmány előrevetíti a feladatot: a kutatásnak fel kell tárnia József Attilának a különböző filozófiai tanításokhoz fűződő viszonyát. Néhány ilyen kísérletnek már most tanúi lehetünk. Tverdota György (*József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*) például Bergson filozófiai inspirációjára hívja fel a figyelmet; arra, ahogy József Attila a

„Költőnk és kora” soraiban mintha a Teremtő fejlődésben Bergson által, a metafizikus számára kijelölt feladatot vállalta volna magára (420). Einstein inspirációjával kapcsolatban Tverdotát az érdekli, hogyan használta fel a költő esztétikai fejtegetéseiben az einsteini és newtoni, dinamikus és statikus világmodellt (415). Ifj. Gazda István, felsorolva azokat a természettudományos gondolatokat-problémákat, amelyek József Atilát foglalkoztatták — arra keres választ, hol találkozhatott ezekkel a költő (425–28). Megállapítja, hogy a relativitáselmélettel a Magyar Írás körében, a kvantumelmélet alapelemeivel Szegeden ismerkedett meg (429). Bizonyítja, hogy Fényes Samu volt az, aki a költőt e témakörben „kímélte” (430–34), sőt tudatosítja, hogy József Attila 1925 végén, 1926 elején „tényleg természettudományos és geometriai problémákon töprengett” (434).

A fenti könyvek számos értékes és érdekes textológiai-filológiai megfigyeléssel, javaslatokkal is szolgálnak. Közülük elsőként az új kritikai kiadás szerkesztőjének, Stoll Bélának két rövid közleményét emelném ki. Az egyikből megtudjuk, hogyan derült fény az „örök barát”, a Bóka Őszi naplóban emlegetett B. Pista kilétére, azaz Barta István személyére, akiről több verset is írt a költő (*Harag, Egy ifjú párra*), s akivel a *Szerkesztői üzenet*ben vitázik a költő. Fontos adalék ez, hiszen a Bartával folytatott viták is hozzájárulhattak József Attilának az eredendő bűnről, a rend és a szabadság viszonyáról írott fejtegetéséhez és verseihez. A másik közlemény egy javaslatot tartalmaz, amelyet azóta az évfordulóra megjelent verseskötetben már meg is valósított Stoll: azt, hogy a befejezett versek között az ediginél jóval több „töredék” kapjon helyet s ne a töredékek számát szaporítsuk (299). Bizonyára élni fog Stoll Béla azzal a megoldással is, amit Szőke György javasol, hogy a Babitsról írt kritikában József Attila által átalakított versrészletnek is ott lenne a helye a József Attila-kötetekben (281). Érdekes adalék, amit Tasi József tanulmányából (*József Attila a Bartha Miklós Társaságban — másodszor*) tudunk meg: *Lebukott* című versét a költő, mozgalmi barátja: Füredi József kérésére írta meg a Vörös Segély részére. Lengyel András József Attila Brichta Cézár Egyszerű énekek című kötetéről írt kritikájából indul ki, nem tett „mást”, „csak” elolvasta a kritika tárgyát képező kötetet s egyrészt hangsúlyozza a költő bírálatának jogosságát, másrészt felfedezi az Én őseim... című Brichta-verset, *A Dunánál*, „nyersanyagát” (309). A két vers rokonsága alapján nem a „hatást”, hanem József Attila „klasszicizmusának” tényét bizonyítja. Figyelemre méltók Rónay Györgynek József Attila átdolgozásairól (57), valamint a Schiller-hatásról írt fejtegetései is. Tamás Attila arról győzi meg az olvasót alapos tanulmányában (*Miért épp a „Medvetánc” lett kötetcímadóvá?*), hogy az életműben nincs még egy vers, amelyben a korai és a legkésőbbi korszak természetének jellemzői olyan mértékben elegyednének egymással, mint a *Medvetáncban* (210).

A költői magatartásforma különböző változatairól és változásairól is többen szólnak: Sárközy Péter a tudatosság és ösztönösség egységéről (9240), Tamás Attila az önmegteremtés lehetőségéről (202-05), Beney Zsuzsa pedig az intelligencia és érzékenység összefonódott kettősségéből született magatartásformáról, mely az én mikrokozmoszában a sors makrokozmoszában analógiáját látja (261). Helyet kap a dolgozatokban József Attila aránytalanság-érzete és hiánytudata (Rónay: 14, Széles: 163, Szőke: 287) és a „végtelen”, az „Űr” motívuma-gondolata is (Bokor: 323, Danyi: 184, Széles: 80., 159, Szőke: 295).

József Attila korabeli értékelése és „utóélete” is lényeges kérdésnek mutatkozik több szerzőnél is. Tasi József — különböző dokumentumok alapján — arról értekezik, hogyan, milyen körülmények között tér vissza a költő 1932-ben a Bartha Miklós Társaságba, s hogy ez a lépés végső soron miért nem meglepő: tulajdonképpen a kommunista közösséget igyekszik maga körül megteremteni, s ehhez „jó terep kínálkozik a megváltozott” társaságban (369). A József Attila-kép alakulását elemző kutató az ún. „Fejítő-problémát” sem

kerülheti meg. Agárdi Péter a József Attilára vonatkozó Fejtő-kritikákat értékeli, mint olyan modellt, amely tanulságos „marxista esztétikai igényességében, realizmus-orientációjában csakúgy, mint fokozatos- főleg politikai, világnézeti háttérű — átépülésében, megrendülésében” (453). A költő utóéletére vonatkozó tanulmányok közül Gyertyán Erviné a legizgalmasabb s a legtöbb tanulsággal szolgáló. Gyertyán Erviné a legizgalmasabb s a legtöbb tanulsággal szolgáló. Gyertyán látszólag csak két könyv — Vágó Márta és Révai József könyvének — tanulságait igyekszik megfogalmazni, valójában azonban a József Attila-kép — elsősorban felszabadulásunk utáni — „történetének” differenciált felrajzolását végzi el, tényekkel bizonyítva, milyenek voltak „József Attila megítélésének a hullámsái kultúrpolitikánkban” (89).

S végül még egy közös sajátosság: több dolgozat is tanúskodik arról, hogy szerzőinek nem szándéka már merev példává magasztosítani a költőt. „Mi sem áll távolabb József Attilától, mint hogy mintává, kánonná tegyük” — fogalmazza meg Szabolcsi Miklós. S ebben a szellemben közelíti meg az életművet Bokor László is, amikor a költő újításainak túlhajtásaiból idéz példákat (330), és Danyi Magdolna József Attila iránti tisztelete is éppen abban nyilvánul meg, hogy „le meri” írni: *A kozmosz éneke* „költői-esztétikai eredménynek nem teljes értékű” (197).

Remélhető, hogy ez lesz a József Attila-kutatás iránya a jövőben: felmutatni az életmű minden fontos értékét és nyíltan bevallani a hiányokat és a tévedéseket is. Vonatkozzék ez ne csak József Attila, de kutatóinak tévedésére is!

(„Párizs is csak Makó!”) Egy Párizsból, 1927-ben Komor Andrásához írt József Attilával közös levélben így évődik, viccelődik Korda Vince: „Nem is értem, hogyan engedhették, hogy az annyira passzoló hagyomaiparból kikerüljön ez az Attila. Itt egész Párizsban olyan szaga van azóta, amióta itt van, mintha Makón volna az ember.” A levél folytatásában a költő így válaszol hasonlóan játékos és a tőle megszokott „hencegő” modorban: „Én nem tiltakozom, hiszen vannak emberek, akik Párizsban is maguk köré tudják varázsolni a mezei életet s csak a bölcsesség érteti meg velük, hogy a nagy szellemek útja Makóról vezet Párizsba, ahol olyan hatással vannak a Közéletre, hogy valahová oda vágyik tovább az általa fejlődöttebb ember, amihez képest Párizs is csak Makó!!!”¹⁹ Mint minden hasonló megfogalmazásban, ebben is fontos tartalmak, vágyak és ars poeticát előlegező hitvallások is meghúzódnak, hiszen egy-egy városnak, helységnek nemcsak fölnevelő szerepe lehet a költő életében, de az életmű egészét meghatározó, a költő magatartást, s a tapasztalatokon alapuló gondolkodást-értelmezést intencionáló szellemi környezete is maradandó. Éppen ezért volt öröm számomra, hogy ezt a folyamatot az utóbbi években három kötet is igazolta. A József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára megjelent két fontos „helyi” kiadvány: a Szegedi Somogyi Könyvtár gondozásában Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)*²⁰ és a Hatvany Lajos Múzeum füzetei sorozatban Kovács Ákos: *Bécs után — Páris előtt (József Attila Hatvanban)* című könyve után,²¹ — akaratlanul pontosan követve a költő életút logikáját és időrendjét — megjelent a párizsi évet bemutató önálló kötet is, Szabolcsi Miklós szerkesztésében.²²

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent második kötetében a hatodik nagyfejezet (571-713) ugyanazt a címet viseli, mint az önálló könyv: *József Attila Párizsban*²³, ezért óhatatlanul kísért a két munka összevetésének kényszere, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik legnehezebb feladat a tudományos kutatások eredményeinek népszerűsítése. E feladat sikeres megoldását Szabolcsi Miklós esetében nem a tűntetően szerény, mindössze öt oldalnyi terjedelmű bevezető, hanem a kötet egésze igazolja. Szabolcsi Miklós tulajdonképpen egy albumot ad most az olvasók kezébe, az album kézírathasonmásokat, Párizsban írt versek szövegét, leveleket, levélrész-

leteket, a városról készült korabeli fotókat, korabeli képzőművészeti alkotások reprodukcióit, Hont Ferenc, Vághidi Ferenc, Sándor Kálmán visszaemlékezéseinek részleteit, József Attila Carte d'identitétének hasonmását (az ezen található fényképről nagyították ki a kötet fedőlapján szereplő József Attila-portrét is), a L'Esprit Nouveau első (és egyetlen) számának címlap-fotóját, Korda Vince József Attiláról festett akvarelljét, Janovics András rajzát József Attiláról a *Biztató* szövegével s más hasonló dokumentumokat tartalmaz, s végül, az albumot — Szabolcsi bevezetőjének párjaként, mintegy keretet alkotva — egy szöveg zárja: *Találkozásaim József Attilával* címmel (103–127)²⁴ részletet olvashatunk Cserépfalvi Imre „Egy könyvkiadó feljegyzései” című, a Gondolat kiadónál megjelenő művéből. E felsorolást azért nem nélkülözhattük, mert már ennek segítségével tesz föl a bevezetőben: „Mit adott neki (József Attilának) a párizsi év?” A válasz többféle, mint ahogy József Attilával kapcsolatban maga Párizs is többféle lehet.

Az egyik József Attilára vonatkozó Párizs-kép az irodalomtörténész Szabolcsi Miklósé, a másik a szerkesztőé s a kötet vállalt egészéé, a harmadik a visszaemlékezőké, közöttük a leghosszabban idézett Cserépfalvi Imréé. És találkozunk még a Lucien Hervé fényképezőgéppel látott Párizssal is. Az irodalomtörténész számára nemcsak az fontos, amit Párizsban írt a költő, hiszen az tulajdonképpen elég kevés volt, hanem a később érvényesülő hatás is, hiszen — mint Szabolcsi Miklós írja — „ha kevés verset írt is, a Párizsban magába szívott hatás még évekig elkíséri. Még élete utolsó napjaiban is francia költőket forgat” (9). A visszaemlékezők azt a Párizst őrizték meg, amelyben hozzájuk hasonlóan eligazodni akart, amelyet meg akart ismerni. De József Attilának magának is több Párizs-képe volt: egy elvárás-Párizsa, mely tulajdonképpen egy mítosz, egy megélt Párizsa, mely más volt, mint amit várt, végül volt egy emlék-Párizsa, mely ismét más arcot mutatott. Egy november 24-én nővérehez, Jolánhoz írt levelében már meg is ütközik az elvárás a valósággal: „Párizsról le kell beszéljelek, azt hiszem, ha most kijönnél, még jobban csalódnál abban a buta összezavart Mah-Jong partiban, amelyet a Beadeckerek Paris néven neveztek. Hogy Ady, ez az iszákos hülye mit látott a pálinkában, az más lapra tartozik. Itt egyáltalában nem lehet ámulni, hacsak azon nem, hogy miként lehet annyi piszkos krejzleráj egyrakáson, mint itt. Legszívesebben fölrobbantanám: állandóan és hiába keresem mindazt, amit beleképzeltem” (14). Csalódottsága mögött — indirekt módon bár, de — ott rejlik az is, hogy Párizs mítoszáat Adyra figyelve alakította ki. S hogy később is mennyire figyel Adyra, az abból is érezhető, hogy Vághidi emlékezése szerint (38) József Attila azért járt éppen — az egyébként ekkorra már divatjamúlt — Closerie des Lilas-ba, mert „Ady is benne ütötte fel tanyáját valaha, s Attila gondos megfontoltsággal kedvenc kávéházának megválasztásában Ady nyomában haladt.” József Attila harmadik Párizsa, az emlék-Párizs pedig — érthető módon — csak a bevezetőből és Cserépfalvi visszaemlékezéséből olvasható ki inkább.

A *József Attila Párizsban* nemcsak a fenti szempontból látszik jól szerkesztettnek: a versek, levelek, fényképek, dokumentumok valóban megformált egészet alkotnak. Az albumrészt jól indítja és zárja a szerkesztő: két olyan verset választ, amelyek keretét jelentik a párizsi évnek. Az indító vers a *Viszem a földem*, melynek már első sora is pontosan érzékelteti a Makóról Párizsba tartó fiatalember terveit, elképzeléseit, horizontját: „Magyar vagyok, de európai.” Az utolsó két sorban pedig az elvárások is megfogalmazódnak: „Párizs, szerez, én földemet hozom / és csókjaidat néki viszem el.” Az albumot záró vers már közvetlenül Európához szóló mint — nemcsak Párizs és Cagnes-sur-Mer hatása, de a békés lebegésnek kísérteties, fenyegető, halálos — a pusztuláson túli ember nélküliséget idéző konnotációja is ott van (vö. *Érik a fény*, 710.) Az *Ó Európa* című verset a 99. oldalon

találjuk, mégpedig úgy, hogy a szemközti oldal üres. Ezt sajnáljuk, mert érzésünk szerint itt helyet kaphatott volna Magritte ugyanekkor festett *A fenyegető idő* (*Le temps menaçant*) című képe, melyről épp Szabolcsi Miklós állapította meg monográfiájában, hogy feltűnően hasonlít József Attila versének befejező részéhez. Ezt azért jegyezzük meg, mert a kötet egésze kívánta volna meg a megoldást, hiszen majd minden vers mellett szerepel egy-egy kép, s majd minden fotó alatt József Attila tollából származó képaláírást olvashatunk. Pontosabban: József Attila soraihoz választott fotókat a szerkesztő. Ez a megoldás azért jó, mert homogénné teszi a könyvet. Hadd idézzünk csak néhány példát: a 12. oldalon egy Szajna-parti képet látunk, alatta a következő idézettel: „felül öt frankért rám lenézhetsz”. Egyet lapozva az olvasó megtalálja a „teljes” szöveget: A *Párizsi anizs* című verset, s mellette a Boulevard Saint-Michelről készült fotót. A képek és a szövegek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, pontosan a helyükön vannak. Amikor azt olvassuk József Attilától, hogy „elköltöztem a Vaticanból...”, majd megadja új címét, akkor a másik oldalon már az Hotel de la Huchette fotóját találjuk. Még arra is ügyelt a szerkesztő, hogy a *Párizsi anizs*-ban felemlegetett Notre Dame is olyan fotón szerepeljen, amely a rue de la Huchette-ből, tehát József Attila szemével láttatja az épületet. Lucien Hervé kitűnő fotóművész, József Attila e soraihoz is volt fényképe, egy pissoirról készült fotója: „ha lány vagy, megcsókol a rendőr / s az illemhelyen nincs ülőke”. E sorok a *Párizsi anizs* harmadik versszakából valók, mint ahogy az *Eiffel torony* című Robert Delauney kubista indítatású festményének reprodukciója alá írt két sor is: „Az Eiffel-torony éjjel eldől, / bebúvik paplanos ködökbe”. A *Párizsi anizs* idézett soraival kapcsolatban két megjegyzésünk lenne: az egyik, hogy a vers kubista technikájáról a monográfiájában írtakat itt — a kötet jellegéből fakadóan — nem tudja megismételni Szabolcsi, de érzékelteti a hasonlóságot a szövegrészlet s a kép egymáshoz illesztésével, ugyanakkor az olvasó nem tudja, honnan származik a képaláírást szövege, a 16. oldalon a *Párizsi anizs*-nak csak két szakasza szerepel, a harmadik — két képaláíráshoz felhasznált — versszak lemaradt. Néhány, a fentiekhez hasonló apróbb megjegyzés: ismétlésekre, átfedésekre is sor kerül a könyvben: így pl. az 56. oldalon teljes terjedelmében olvashatjuk a költő 1927. március 14-én kelt levelét, melyben büszkén utal arra, hogy meghívást kapott Claude Sévarachoz és Marcel Sauvage-hoz. A 67. oldalon szerepel Sauvage fényképe, ezért a túloldalon megismétlődik a levél rá vonatkozó részlete. Ugyanakkor, másutt nem él a kötet az ismétlés adta értelmezői segítséggel: Korda Vince József Attila-akvarelje a 47. oldalon található, a túloldalon Vághidi Ferenc visszaemlékezésének egy részletével, de nem szerepel, pedig itt különösen érdekes lehetett volna a „szembesítés”, az, amit az 56. oldalon idézett levélben olvashatunk, hogy József Attila hogyan értékelte a róla készülő festményt: „Korda Vince fest most különben, a kép gyönyörűnek ígérkezik, de nem én (érzésem szerint), hanem egy megdöbbentően szuggesztív félhülye van a vásznon eddig. S az a rémes, hogy nagyon hasonlít hozzám.”

Néhány szövegközléssel kapcsolatos megjegyzésem: a szerkesztői bevezetőben idézi Szabolcsi Miklós az 1927. június 10-i levélben szereplő két szakaszt, melynek eleje később a *Medáliák*-ba került. Az idézet eredetileg így szólt: „Baráttal egy ágyban lakom, / nem is lesz hervadó liliumom”. A bevezetőben a második sor végéről lemaradt a birtokos személyrag. Hasonló apróbb elírást találunk a *Chant de prolétaire* második szakaszában: a „L'on a des pots et des chouc ronds” sor a könyvben (82) így szerepel: „L'non a des...” A 68. oldalon a folyóiracím hibásan, így szerepel: „L'Esprit Nouveau”, a francia levél magyar fordításában pedig hiányzik a cím, amikor azt olvassuk: „megjelent”, nem szerepel mellette az, hogy mi jelent meg. Bár ez nem zavaró, hiszen a túloldalon ott a folyóirat első számának címlapjáról készült fotó. A 62. oldalon található francia nyelvű levél alatt a fordítás el mellőzi a kiemelt és a kurziválást, pedig ezek itt fontosak; mert érzékeltetik Jó-

zsef Attila jogos büszkeségét: „Én magam írtam egy új költeményt — *franciául*”. Ez azért fontos, mert a levél egészéből kiderül, hogy szemben azzal az öt költeménnyel, melyeket ugyan ő fordított, de Seuphor „tökéletesített”, van már önállóan írt francia verse is. Ugyanitt, a fordításban lemaradt az eredeti francia szöveg utolsó sora, a „Je l’envoie ci-joint a toi” a fordításban nem szerepel.

Nem szoltunk még a Cagnes-sur-Merben töltött nyaralását láttató részről, pedig — mint Szabolcsi Miklós írja — „élete utolsó gondtalan időszak” volt ez, s a kötetnek ez a része a „legbeszédesebb” annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok száma szerényebb, mint a párizsiaké. Itt szerepel Makky György felvétele Korda Vince Cagnes-sur-Mer című korabeli (1926) akvarelljéről, Lucien Hervé felvétele egy utcarészletről, és szerepel még Szabolcsi Hedvig felvétele József Attila emléktáblájáról, amely alig látszik a ház falára felfutó növény leveleitől.

A kötetben található felvételekről és a kötet kiállításáról: szép könyvet adott a kezünkbe a Kiadó és a Révai Nyomda. Talán csak annyit hadd jegyezzek meg: a fotók nagy része minden bizonnyal nem olyan barnás árnyalatú volt eredetileg, mint a kötetben. A szándékom értem s méltányolom: az időbeli távolság sugallása volt a cél. Intuicióm szerint azonban a barnás árnyalat korábbra viszi vissza az olvasót, kicsit „századvégesít” Párizs hangulatát. Megítélésem szerint az 1926-27-i Párizs világának érzékeltetéséhez talán jobban megfelelt volna a borító és fedőlap kitűnően megválasztott zöld színe. Ez a fotókon is jobban érzékeltette volna talán, hogy ezek az esztendők, mint Szabolcsi Miklós írta, „az illúziók évei” voltak Franciaországban. Ugyanezt mondhatom el a szintén barnás árnyalatú keretekről, amelyek minden képet, szöveget túlzottan lezárták tesznek (valamennyi nyitottságot csak az eredményez, hogy a lapszámok megszakítják a lap alján a keretvonalat). A képek is túlzottan lezártakká válnak így, olyanok, mintha üveges diakeretben látnánk őket, kimerevítve. Más megoldás talán több mozgást sugallhatott volna.

Befejezésül hadd idézzem Cserépfalvi Imrét, hiszen a szerkesztő is éppen őrá bízta az összefoglalást: „Ha összefoglalnám hosszúra nyúlt beszélgetésünk lényegét, a párizsi útjától várta Attila, hogy mélyebben megismerje a francia szellemet, irodalmat, művészetet és eljusson egy magasabb szintre, amelyből világosabban láthat. Attila Párizsban azt kereste, amit a középiskolai diákok kerestek ott” (106). Ha a kötetet, mint a „mit kapott József Attila Párizstól” kérdésre adott választ fogom fel, akkor megítélésem szerint a kötet fontos feladatot vállalt magára, s feladatát — apróbb hibái ellenére sikeresen töltötte be. Ha valamit sajnálhatunk (s ez sem mellékes szempont), akkor az az, hogy a kötet magas ára (157 forint) miatt nem válhat igazi népszerű munkává.

(„*Teremtő fejlődés*”) „Az *Eszmélet* valóban szép vers és bizonyos másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marxéhoz!” — idézi Tverdota György elemzése elején a költőnek saját költeményéről adott öntudatos nyilatkozatát, amely akkor s azóta sem bizonyult alaptalannak, ugyanis nemcsak a nyilatkozat megőrkítője — Nádass József — fogadta el, hanem mindazok, akik akkor s azóta szoltak a versről, márpedig az *Eszméletről* sokan írtak és — nem véletlenül — különösen az 1970-es évek elején, amikor — ma már tudjuk — ismét „aktuálisá” vált: önálló kötetek is megjelentek a jelentős műről, mint Szabolcsi Miklós és Szuromi Lajos elemzése az *Irodalomtörténeti Füzetek*²⁵ sorozatban, az *Irodalomtörténeti Közlemények* pedig külön „blokkot” szentelt a vers értelmezéseinek.²⁶ Tverdota György *Eszmélet* című, 1983-ban, a *Literatúrában*²⁷ megjelent tanulmányára mégis nemcsak a „szakma” figyelt, mert nem egyszerűen gazdagította csupán az *Eszmélet*-irodalmat, hanem megújította, egészen új szempontot nyújtva nem csak a vers lehetséges értelmezéseihez, de az egész életmű szükségesszerű újragondolásához is. Tverdótát ugyanis — az eddigi értelmezésektől eltérően — az érde-

kelte, mit értett, mit érthetett József Attila „eszmélet”-en s az alapötlet tulajdonképpen „kézenfekvő” volt: a József Attila-i mű címe egybeesik a Bergson-i filozófia egyik alapfogalmával, a conscience-szal. A bergsoni értelemben vett eszmélet két lélektani tevékenységet foglal magában: az értelmet és az intuíciót, mintegy ezek szintézisét is jelenti. Tverdota maga is fontosnak tarthatta e dolgozatát, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy most megjelent tanulmány-gyűjteményének éppen ezt a beszédes címet adta: *Ihlet és eszmélet*.²⁸ Ezek után szinte természetes kell legyen, hogy a könyv alcíme — *József Attila a teremű gondolkodás költője* — rímelni látszik Henri Bergson József Attila által is olvasott és nagyra tartott könyvének címére, a *Teremű fejlődésre*. S itt kell mindjárt megjegyeznünk, hogy Tverdota kitűnő érzékkel válaszotta meg könyvének kettős címét, egyrészt azért, mert már a címből érzékelhetővé válik gondolkodásának eszmetörténeti, mentalitástörténeti jellege, az tehát, miként is közelít az életmű felé, másrészt taktikai készségeiről is tanúbizonyságot tesz, amikor a címekben mellőzi annak tudatosítását, hogy itt nem egy kerek, egész munkáról van szó, hanem egy olyan gyűjteményes kötetről, amely tizennyolc József Attiláról szóló dolgozatot tartalmaz, melyek közül a legkorábbi 1976-ban, a legfrissebb pedig 1985-ben jelent meg. A cím sugallta „turpisságot” ugyanakkor szívesen elnézi az olvasó, mert menet közben — az olvasás folyamatában — észleli, hogy egy szisztematikusan, következetesen gondolkodó kutatóval áll „szemben”, aki képes meggyőzni bennünket arról, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában egy ilyen gyűjteményes kötet lehet monográfia-ígéret-értékű is!

Az utóbbi időben „divattá” vált a szűkebb és tágabb szaktudomány területén, hogy a kritika vagy csak nagyon belterjesen, a hozzáértők számára szól a megjelent munkáról vagy a tudomásulvétel szenvtelen hangján közelíti csak meg az eredményeket, jöllehet, a közvélemény, az oktatás széles rétegei éppen azt várják, hogy minél frissebb információkat kapjanak a tudományos kutatás irányairól, hogy az újabb és újabb értelmezések — a korábbiaktól eltérően — minél hamarabb eljussanak az érdekeltekhez, a jövő olvasóihoz, a jelen tanulórétegéhez. Ez a megfontolás indít arra, hogy Tverdota György könyvéről részletesen szóljak s egy-egy tanulmányból külön-külön kiemeljem azt, amit a fenti szempontból fontosnak látok, illetve ellentmondjak ott, ahol ezt fontosnak tartom. Teszem ezt azért is, mert úgy vélem, csak arról a könyvről szabad ítélni kritikát írni, amely a szó eredeti értelmében „megérdemli”, azaz arról a kötetről, amely azért is jó, mert vitára ingerel, mert vitát érdemel s úgy vélem az *Ihlet és eszmélet* ilyen könyv.

A könyv kompozíciója már eleve sugallja Tverdota kutatói irányultságát, s három nagyobb egység egyúttal szintezisigényét is bizonyítja: az első részben (*Párbeszéd a korral*) a kortársaknak a költőről akotott képéről, véleményéről kapunk képet, a másodikban (*Mesterek és pályatársak*) arról, hogyan és kik hatottak József Attilára, a harmadikban (*Hagyomány és értelmezés*) pedig megismerjük Tverdota elemző-készségét, példákat látunk arra, hogyan hasznosítja egy-egy vers elemzésében más irányú kutatásainak eredményeit.

Az első nagyobb szerkezeti egység címe egyúttal az első dolgozat címe is: *Párbeszéd a korral*. A tanulmány alcíme még közelebb visz Tverdota kérdésfelvetésének lényegéhez: *József Attila gondolkodói alkata*. Jól választotta meg a szerző, melyik legyen a kötet élén álló munka, ugyanis már itt alkalma nyílik arra, hogy szóljon az őt már régóta érdeklő kérdésekről, köztük a névmágia, az eszmélkedés, a szókratészi alkat kérdésköréről, azaz már itt alkalma nyílik szólni a „szép szavak alkímiájáról”, mintegy előlegezve saját ars poeticáját, mert miről is van szó e munkában? Tulajdonképpen egy eddig nélkülözött szempontot érvényesít Tverdota, amikor igyekszik megfogalmazni József Attila életprogramját, amely az alkotás-teoretizálás-közéleti tevékenység hármasságában telt el. A szerző — tudva, hogy a költőt az utókor nem elsősorban életprogramja alapján minősítette, ítélte

meg — megállapítja hogy a kutatás hiányai, árnyékai éppen a „másik szellemiség”: a gondolkodói magatartás vizsgálatában mutatkoztak meg, éppen ezért e dolgozat József Attilát teoretizáló szerepében mutatja meg, „nem elszigetelve az eszmélkedést emberi egyénisége egészétől, s főleg költői gyakorlatától.” Tudomásul kell vennie, hogy a gondolkodói arckép kialakításához a kortársakkal folytatott beszélgetések felidézésére szorítkozik, mondván, a versekben tetten érhető műveltségelemek csak a jéghegy csúcsát jelentik, a levelek és az értekezések pedig azért nyújtanak kevés támpontot, mert a költő „fogalmait nem definiálja”(10). Tverdota meggondolását elfogadjuk, azzal a fenntartással, hogy hozzátesszük: a „definíció” hiányának oka nem egyszer az, hogy a költő — mint az alkotás során is — a teoretizáláskor is metaforikusan gondolkodik. Ezzel együtt tanulságos, ahogy Tverdota felidézi a kortársak tükrében a költőt, aki vagy „okoskodó emberként” (Fejtő Ferenc) vagy „spekulatív beállítottsági” személyiségként áll előttünk, aki „nem lírai költő, képzett, művelt ember akart lenni” (Bányai László). A kortársak állításának fedezetét megtalálni véli Tverdota a költő leveleiben és írásaiban. Igazán érdekes segítségre akkor tesz szert Tverdota, amikor a korabeli beszélgetőtársakat „faggatja” a költő gondolkodói ambíciójáról. A szerző bizonyára jól tudta, milyen veszélyes talajon mozog, amikor József Attila költészetének gondolati mozzanatait is a párbeszéd — visszaemlékezések — kereteibe helyezve értelmezi, s „mint a folyamatosan gondolkodó és dialogizáló költő álláspontjának rögzített töredékeit” veszi számba. Tverdota e „veszély” tudatának megfelelően jár el s csak néha tulajdonít a feltételezhetőnél nagyobb jelentőséget egy-egy felidézett párbeszédnek. A hozzá közelálló kortársak mind rendkívül műveltnek tartották s a „gondolat melletti elkötelezettségét” hangsúlyozták. Felmerül a kérdés, vajon nem túloztak-e néha — tiszteletből, a költő halhatatlansága felé fordulva vagy mert a maguk bevallott vagy be nem vallott szerényebb intellektusukkal közelítették meg — a visszaemlékezők? A kérdés retorikai jellegű, hiszen Tverdota maga is látta ennek lehetőségét s ezért állította egymás mellé a „túlzó” és „lekicsinyló” nyilatkozatokat, mint például Mannheim Károlyét vagy Zsolt Béláét. Az okot a szélsőséges megítélésre József Attila vitaszövegében és az anekdoták tárgyává lett „skolasztikus hajlandóságában” (Ignotus), szokatlan „harcmodorában” kereshetjük („állíts valamit, és én majd megcáfollak”). Számos vers is tanúsítja a közte és vitapartnerei közötti szükségszerű nézeteltérést, feszültséget, így a Németh Andorhoz írt (*Hová forduljon az ember...*), az Ignotusnak címzett *Alkalmi vers* s a Barta Istvánhoz szóló *Harag* is. *Bánat* című verse kapcsán Tverdota összefüggésbe hozza a vitaszöveget azzal is, hogy a mozgálmában is fokozatosan nőtt vele szemben az ingerültség, az elégedetlenség. E tulajdonképpeni „felsorolás” után Tverdota megpróbálja megadni József Attila gondolkodói alkatának képletét, amelyhez — szerinte — Fejtő jutott a legközelebb, amikor egyik írásában megnevezte ennek a típusnak az ősmotívumát, prototípusát, a legnagyobb szofistát és a szofisták legnagyobb ellenfelét: Szókratész. A dolgozat szinte feladatkielölés s nem véletlen, hogy — a József Attilára is jellemző módon — kérdéssorozattal és a feladatot megjelölő imperatívussal zárul: „meg kell engednünk a korral folytonos, intenzív párbeszédet folytató, alkatilag talán szertelen, gondolatilag azonban mély szokrateszi típus létjogosultságát!”

Meglepő, hogy ez a kötet élén álló feladatkielölő munka a könyvben szereplők közül épp a legfrissebb (Literatura, 1985.1-2.), de kompozíciós szempontból nagyon szerencsés a sorrend megválasztása, így ugyanis mintegy előlegezi a szerző, hogy milyen kutatói eredményekre és irányokra figyelhet az olvasó, milyen kérdéseket fejt ki a könyv a későbbiekben. Ezt bizonyítja már az *Adalékok a Curriculum vitae*hez és a *József Attila magyarságélménye* című dolgozat is. Az előbbi azt vizsgálva, mennyiben felel meg a költő önéletrajza a „műfaji” követelményeknek, felfigyel arra, hogy a folyamatos és részletes önéletrajz

1929-ben megszakad s az a nyolc év, amely a kézirat születéséig eltelt, egyetlen rövid mondatban intéződik el: „Ezóta írásaimból élek.” A következő mondat: „szerkesztője vagyok a Szép Szó c. irodalmi és kritikai lapnak.” Tverdota arra keres választ, mi magyarázza az önéletrajz szerkezetének ezt az aránytalanságát s utal a névmágiára, a Horger-ügyre, hogy azután megfogalmazhassa: „A költői fejlődés első szakaszának bemutatása teszi a Curriculum vitae-t József Attila kóros, a költői hivatás és polgári foglalkozás ellentétét túlfeszítő, az élehetlenség és siker ellentétévé átértelmező önbizalom hiányának dokumentumává és... az egyensúlyát veszített költő életével való megrendítő számvetésévé” (50-51). A *József Attila magyarságélménye* abból indul ki, hogy a két világháború közötti időszak hivatalos ideológiája a marxista munkásmozgalom híveit „hazátlan bitangok”-nak nevezte s arra keres választ, vajon szocialista költészetünk halhatatlanjára is ráüthető volt-e a „hazátlanság” bélyege? Tverdota megengedi magának a mégoly történetietlen kérdést is: „Ha egészségben megéri, föltette volna-e a nemzetiszínű szalagot ama nevezetes tüntetésen?” (1942. március 15-én). A kérdések jogosak, hiszen József Attila szocialista költészetének magyar színeire több kortársa is felfigyelt. Tverdota nyomon követi a korabeli hivatalos nemzetfelfogást s azt, hogyan jut el költőnk a faji öntudat megfogalmazásaitól „egy bartókul és kalevalál zengő világig”, majd hogyan korszerűsödik világnézete, Ignotus metaforáját használva, hogyan öltözött át szocializmusa gatyából overallba, hogyan lett a költő a magyarság táltosából az „adott világ varázsainak mérnöke”, hogyan szembesítette nézeteit a népi mozgalom törekvéseivel. A magyarságélmény kapcsán Tverdota tulajdonképpen azt mutatja be, hogyan ismeri fel a költő, hogy a kor embere nem olvad föl teljesen sem nemzetében, sem bármely más közösségi formában: megőrzi autonómiáját. E viszony képletét jól érzékelteti egy korai József Attila-vers már címével is: *Ember is, magyar is, magam is*.

Az az olvasó, akit a könyv megkomponáltsága is érdekel s így olvassa Tverdota tanulmányait, az első három után már várja a névszemléletről szólót, hiszen már többször „ígértetett”, többször került szóba, milyen döntő hatást tulajdonított nevének sorsa alakulásában a költő kései visszatekintéseiben is. Az „Egy, kit a szó nevéén szólít” című dolgozat ezeket a példákat gyűjti egybe, tudatosítva, hogy a névcsere hogyan kíséri végig a költői életutat, hogyan kellett Attilából Pistává lennie, hogyan lett nővéréből, Jolánból Lucie, milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy folyóirata a Szép Szó nevet kapja, hogy a név nyelvi jelentéstartalmai és a szeretett lény emberi tartalmai hogyan fonódnak össze benne szétválaszthatatlanul a *Flóra-ciklus*ban, s hogyan szólal meg a „szókratesi törvényalkotó”, amikor az ihlet szinonimájaként a névvarázst nevezi meg s költészetfilozófiáját erre a megállapításra alapozza: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Így kap új értelmezési dimenziót A város peremén gondolatmenetében az a mozzanat, amikor így szól a gépről: „Mi tudjuk a nevét.” A tanulmány újabb feladatkielégeléssel zárul: „Mindez arra serkenti a kutatást, hogy komoly elemzésnek vessen alá a József Attila-i névvarázsselméletet és megvizsgálja azt a befolyást, amelyet ez a teória költői praxisára gyakorolt.”⁹

József Attila leveleihez is szokatlan módon közelít Tverdota: nem textológusként, biográfusként, filológusként, hanem úgy, mint akit a költő és levelező partnere intenzív szellemi tevékenységének, költői, gondolkodói műhelyének emlékei érdeklik. E szempontból valóban érdekesek a levelek, hiszen a költő gondolkodásmódját külön célkitűzés nem szabályozza. Tverdota szerint a levelek az elmélkedő, a cikkek az érkező József Attilát mutatják, a levelek és cikkek pedig mintegy „történetileg” váltják egymást, az első korszak levelei — nem egyszer — a későbbi teoretikus főpróbáját jelentik, azaz ilyen módon a szerző a gondolkodó József Attila folytonosságát képes meghosszabbítani — időben

visszafelé. A dolgozat érdekes annak ellenére, hogy talán túlságosan is hosszasan időz, túl részletesen, jelentőségén messze túlmutatva elemzi a költő 1923. december 8-án Galamb Ödönhöz írt levelét.

Fontos feladatot vállalt magára Tverdota akkor is, amikor József Attila 1945–1949 közötti fogadtatásáról szólva (107–127) felhívja a figyelmet mind a kommunista szerzők, mind a polgári radikális vagy liberális szerzők által kialakított képre. Külön kiemeli a kevésbé közismert Ignótus- emlékiratot, a *Csipkerózsát*, amelynek olvasása valóban máig igen sok tanulsággal jár és Németh Andor írásait, amelyekben a szerzőnek a hivatalos kultúrpolitikával szembeni óvatosságából fakadóan is — „József Attila pályaképe hozzá nem illő pasztell színárnyalatot kapott” (123). Ezt a képet látszik élesebbé tenni Tverdota József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára született rövid írásában (*József Attila klasszikus korszaka: 1927–1937*), amely szerint a „tízéves képlet” az igaz és egészséges, azaz az életmű egységes szemléletének fontosságát hangsúlyozza. A rövid gondolatmenetből egyetlen érdekességet emeljük ki: a költő szerint Ady gondolatokat „pusztít össze” s ennek az „összepszűtásnak” döntő jelentősége van József Attila gondolkodásában.

Politikai beszédekből ismert az a szociáldemokrata „fogás”, amely szerint a szónok feltesz egy kérdést önmagának, hogy a választ megadva meggyőzhesse hallgatóit saját igazáról, nos, Tverdota is gyakran él ezzel a megoldással, többek között a *Mesterek és pályatársak* című részben is. A kérdés így hangzik: „eddigi tudásunkat egészében véve gyökeresen nem módosítva, érdemes-e tovább szaporítani az adatok számát, nem terméketlen filologizálás-e az ilyen apró részletekbe menő hatáskutatás?” (135) A hosszú és meggyőző válasz azt bizonyítja, hogyan érvényesült József Attila költészetében a nyugatos hagyomány. Szabolcsi Miklós monográfiája, Tamás Attila idevonatkozó fontos tanulmánya után is tud újat mondani a szerző: figyelemre érdemes például, ahogy igazolja a művész tanuló tevékenységének hatását, a dezideologizáló transzformáció törvényének érvényesülését. Érdekes, ahogy *A vergődő diák* „eredetijét” megtalálja Ady *Elfogyini az ölelésben*, a *Külvárosi éj* „eredetijét” pedig Tóth Árpád *Egy lány a villamosban* című versében. Egri Péter idemutató tanulmánya után is tud újat mondani az álom motívum jelentőségéről is, összehasonlítva Ady *Álmodik a nyomor* és József Attila *Anyám* című versét, érvelését igen plasztikusan jeleníti meg. (A módszer emlékeztet arra, ahogy Lengyel András „fedezte fel” Brichta Cézár versét *A Dunánál* prototípusát.) Kassákkal kapcsolatban közvetlen párhuzamot, verbális egyezést kevesebbet talál, de elfogadható az az érvelés, mely szerint a költői nyelvhasználat sajátos módját („pszeudoszintaxis”) József Attila Kassáktól tanulta. Tverdota több példát hoz az erősen egyénített átvételekre (*Erőnének, Proletárok*). Ami kevésbé meggyőző, az a Szabó Lőrincet is jellemző „belőlem-bennem-belém” motívum elemzése. A döntő kérdés a Kassák-hatás és az avantgarde-hatás megítélésében az, mi szűrődött le belőlük a költő nagy verseiben? Erre a kérdésre Tverdota csak ígéri — egyelőre — a választ, megfogalmazott munkahipotézise azonban később hozhat eredményeket (175–181).

Van néhány József Attila-tanulmány, amelyet különösen „favorizál” Tverdota. Ilyen az *Ady-vízió* is, amely „egész életműve művészetbölcseletének és hogyan módosult később az a költői gyakorlat, amellyel a Nincsen apám se anyám kötetben mutatkozott be? Az „elemző” és „pontos” válasz megfogalmazásához Tverdota — alkatából fakadóan — szükségesnek látja megvizsgálni a költőnek az őt körülvevő szellemi közeggel való kapcsolatát, azaz a tulajdonképpeni kérdés az, milyen szerepet játszott Németh Andor József Attila huszas évek végi versteóriájának és költői gyakorlatának kialakításában? A *József Attila és Németh Andor* című tanulmány is szerényen „leszűkíti” a feladatot: „csupán a feltáró munka előkészítését szolgáló térképábrázlat felrajzolására vállalkozunk” (183), azaz

a tanulmányban is számos újabb dolgozat csírái bújnak meg. Mindenesetre Tverdota összehasonlíttja a Németh Andor által írtakat korabeli József Attila által írt kritikák szövegeivel s kiderül, mit vett át a költő barátjától, hogyan nyilatkozott a komprimált versről, hogyan vált a tiszta költészet hívévé. Tverdota nyomomonköveti e kapcsolatot 1925 ősztől történt megismerkedésüktől — amikor Németh még mestere volt a költőnek — egészen az 1935 utáni időszakig, amikor már két önálló egyéniség áll előttünk, akik kölcsönösen alakítják-formálják egymás gondolkodását, hiszen a *Külvárosi éj*ről írott kritika bizonyítja, hogy Németh Andor József Attila hatására felszámolta egyre több előítéletét a közvetlenül politizáló költészettel szemben, ezzel párhuzamosan József Attilában is oldódott a merevség munkásmozgalmi tevékenységének kezdete után (200). Tverdota azt az utat mutatja be plasztikusan, amely elvezet a *Németh Andor* című verstől a (*Hová forduljon az ember*) s végül a szintén a barátának szóló *Ars poetica* gondolatmenetéig, a közös Freud- és Kafka-élményig. Hasonlóan érdekes a *József Attila és Nagy Lajos* kapcsolattörténetéről szóló munka, amely nem csak életük külső körülményeinek és életformájuknak a párhuzamos-ságát láttatja s nem csak azt, hogy 1934 után az ellentáborba kerültek (Nagy Lajos a népi táborhoz, József Attila az urbánusokhoz került közelebb), a moszkvai írókongresszusra Nagy Lajost és Illyést hívták meg, személyes érintkezésük mégis mindvégig megmaradt, hanem a *Kiskunhalom*ról írott — érdemtelenül elfelejtett, fel nem dolgozott — levele s a *Lecke* című kötetről írt recenzió alapján Tverdota úgy véli, hogy a költő Nagy Lajos novelláiban találta meg művészeteszményének megvalósulását. Gyakori a kapcsolattörténeti munkákban, hogy anekdotákra, panelekre” épülnek, így volt ez *József Attila és Juhász Gyula* esetében is, Juhász felfedező gesztusa az utókor szemében — mert József Attila, halála után sokkal magasabb helyet kapott idősebb költőtársánál — „szolgáltatételnek” minősült. Tverdota nem az analógiák szálait keresi, hanem ismét a feladatkijelölés eljárásával él s arra hívja fel a figyelmet, hogy a költészetük közti összefüggésről sokkal kevesebbet írtak.

A kötet harmadik harmadában hat versértelmezést olvashatunk. Gondolatmenetük szorosan tapad az eszmetörténeti és kapcsolattörténeti dolgozatok szemléletéhez, így a *Kövek* című vers elemzése során Tverdota tulajdonképpen a fiatal József Attila történelem-szemléletét vizsgálja, megállapítva, hogy a történetiszemléletnek is meg van a maga története. A versben *A Dunánál*, *az Emberek*, *A város peremén* ősképet, „összejtjt” találja meg Tverdota s „lefordítja” a verset, mondván: amit a kövekről ír a költő, azt az emberekre kell értenünk: az individuális és a közösségi világállapot szavakkal leírt hullámvonala nem más, mint a világtörténelem monumentális lüktető mozgásának sémája. József Attila Nietzsche-élményének történetét, a párhuzamokat bemutatva kitűnő érzékkel tapint rá, hogyan játszott bele a versbe a Zarathustra: Nietzsche „déliabája” az Übermensch, József Attilaé a „mindannyiunknál szociálisabb ember”, azaz József Attila „kollektív Übermenschre” gondolt: egy csupa Übermenschből álló eszményi közösségi társadalmat tétel. A jelenre vonatkoztatva képi és gondolati párhuzamot láthatunk valóban a Nietzsche-i „az ember darabokra törve” és a József Attila-i „az ember millió darabra” kifejezései között. Tverdota gondolkodásának ezen a ponton is látható egy kézzelfogható hátránya: túlságosan eszmetörténeti, filozófiatörténeti s mindig — a maga kreálta keretek között mozogva — lehatárolt. Itt pl. csak Nietzsche koncentrált, megelégedve arról, hogy a szét-törtség, a fragmentáltság képzete ismert „motívuma” Iráknak Arany János kései költésze-té. Nem vitatjuk a Nietzsche-élmény jelentőségének Tverdota által adott értékelését, csupán azt hiányoljuk, miért nem helyezte bele a szerző e hatást egy nagyobb irodalomtörténeti folyamat egészébe. Valamiféle hiányt érez a szerző is s ezt kompenzálja a zárófejezetben, amikor ezt írja: „ez elsajátított történelemképet nem egyszeri szellemi ka-

land során szerzett zsákmányhoz kell hasonlítanunk ... József Attila ezer szállal kötődött a huszas évek és általában a századelő szellemi életéhez. Korai történelemszemléletének mintáját a korszak szellemi levegőjével lélegezte be" (269). Amit ebben az értelmezésben hiányoltunk, azt mint eljárást alkalmazza Tverdota a *Párizsi anzix* elemzésekor, itt ugyanis József Attila egy sajátos szerkesztési módjáról ír: a verstípus átalakulásának menetét látjuk — behelyezve a költő hagyományhoz való viszonyának folyamatába. Az anzix-szerkezet vizsgálata eleinte talán még „belemagyarázásnak” is tűnhet, de kiderül, hogy számos hasonló szerkezetű művel találkozhatunk az életműben: *Az oroszán idézése, Úlni, állni, őlni, halni, A Hetedik, Medáliák*. 4. Az anzix-szerkezetben a mozaikokat egységesítő elv lehet életösszegzés, létösszegzés, általános tanulság megfogalmazása. A verstípus első, a hagyománnyal még közvetlenül érintkező példányai közül a *Szép, nyári este van* címűt emeli ki, bizonyítva egyúttal, hogy mintájául Walt Whitmann költeményei szolgáltak, s ehhez hozzájárul a Kassák-i és a Villon-i hatás, azaz a verstípusban „a hagyománynak több rétege ülepedett egymásra”. Itt jegyezzük meg, hogy némi leegyszerűsítést látunk abban, ahogy *A Dunánál* híres soraiban („Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa — török, tatár, tót, román kavargó e szívben...”) is a korai versekre jellemző erkölcsi indifferentizmust is kiolvasni véli. Amit azonban az anzix-szerkezet leírása után konklúzióként megfogalmaz, érdemes a továbbgondolásra, egyúttal akár Tverdota ars poeticája is lehetne: „Költészetének megértése érdekében célszerű elmélyülten tanulmányozni a hagyomány elsajátításának és feldolgozásának bonyolult folyamatait, a szellemi világ és az alkotó szubjektum találkozásának eseményeit” (281).

A *Klárísokat* mint a korai szerelmi költészetre jellemző dekorativitás-kultusz elkésett példányát elemzi, nem egy értékes megfigyeléssel ajándékozva meg olvasóját: rámutat pl. hogy a szigorúan nominalis kifejezésmód a versnek tömörséget, egységet biztosít, hogy a varázsnak-szerű versében József Attila arra tett kísérletet, hogy megközelítse a magyar nyelv ősi, mágikus állapotát, hogy a vers mondattani gyakorlata összefüggésbe hozható Klemm Antal tanulmányával, „A finnugor mondat őstörténete” cíművel. Kissé meghökkenő ugyanakkor a vers „lefordítása”: túlságosan profánnak és szárazan „tudományosnak” hat s bár megjegyzi Tverdota, hogy a költő „nem tárgyilagos leltárt ad”, ő leltárt készít, amikor például így fogalmaz: „A költő a szeretett lény testének — fentről lefelé haladva — három testrészét írja le: nyakat, derekat, lábat”. Szó esik továbbá a „kedves öltözkének bizonyos tartozékáról”, „hordozott tárgy”-ról és „hordozó testrész”-ről.

Az *Eszmélet* elemzése viszont mindaadó: bizonyítja, hogy eszméletörténeti szempontból is lehet „teljes” értelmezést adni. Nem csak azt dolgozza fel, hogyan ismerkedett meg a költő Bergson filozófiájával, hogyan élt a bergsoni eszmélet-fogalommal, hiszen kettejük eszmélete nem esett teljesen egybe, József Attilát nem jellemezte a bergsoni egyoldalú intuicionizmus, hanem azt követi nyomon, hogyan törekedett a költő a bergsoni értelemben vett szintetikus, eszméletes szellemi tevékenységre, az *Eszmélet* ciklus darabjai így lesznek „a személyiség legnagyobb fokú koncentrációjának megrögzített pillanatai” (331). De Bergson segítségével értelmezi Tverdota azt a sajátos emlékező attitűdöt is, amely az utolsó évek költői termésében válik uralkodóvá. A feladat kijelölések pedig ismét újabb munkákat ígérnek: tisztázandó, hogyan függ össze egymással a bergsoni és a freudi inspiráció, amelyek az eszmélet-eszméletlen, illetve tudatos-tudatalan esetében egymást fedő terminológiának látszanak. A *Születésnapomra* című vers elemzésében is megmutatkozik Tverdota szinte minden erénye: előbb a keletkezés történetével foglalkozik, majd összehasonlítja a költő más rögtönzéseivel, hogy választ adhasson arra, mi adott súlyt a „játékos” versnek. A versen keresztül élénk állítja a poeta doctust, hiszen bár rögtönzésnek indult, remekművé sikeredett: belső idézetek egész sorát építette be a költő a szövegbe,

„üzen” vele Kassáknak, de ami a legizgalmasabb: Horger Antalnak is. Annak idején a nyelvvel bűnözött a költő, tehát most is nyelvi elégtételt vesz, „a vers nyelvi bravúrájának felsorakoztatásával is demonstrálja az alkotó fölényét a grammatizmus szemben, ezáltal igazolja nyelvi elsőszülöttségi jogát” (360).

A kötetet záró elemzés egy késői „megrendelésre” írt költeményről, a „*Költőnk és Kora*” címűről szól. Az elemzés már ismert, megjelent az Irodalomtörténeti Közleményekben és a Magyar Helikon Kézirattár sorozatában önállóan is. Most csak két dolgot hadd emeljünk ki Tverdota gondolatmenetéből: e pokoli szituációban született tündökletes szellemi teljesítményben az alkotó kedv hiánya és az azt kiegyensúlyozó erőteljes költői motíváció a vers formateremtő elveként működik, amely így nem más, mint — a Lope de Vega-mintát követő — „vers a versről”. Ami pedig igazán új az elemzésben, az az, ahogy Tverdota a „véges végtelen” (*A város peremén*), az „egy ölnyi végtelen” (*Téli éjszaka*) kifejezésekben a „táguló világegyetem” elméletét fedezi fel, bizonyítva, hogy József Attila életművében egyszerre volt jelen egy statikus és egy dinamikus világmodell képe, a newtoni és az einsteini s a költő kozmológiai ismereteit művészetbölcseleti gondolatmenetébe is átvette.

Az *Ihlet és eszmélet* című könyvből egyértelműen kiderül, hogy szerzője mindannyiszor József Attiláról, a gondolkodóról, a szókrateszi alkatról értekezik. Maga Tverdota is ilyen alkat, rendszerező, szisztematikusan gondolkodó kutató. A szintézis ugyan még várat magára, de kirajzolódni látszanak egy eszmetörténeti-mentalitástörténeti szempontú József Attila-monográfia körvonalai. A könyvet végigolvasva felfigyelhetünk arra, hogy bár ír Tverdota a kései versekről is, gondolkodásának alapját valójában mégis elsősorban a *Medáliák*-korszak, a kísérletezések, az avantgarde ideje, azaz a korai időszak adja, ami fontos azért is, mert igazából épp a korai és kései időszak feltáratlan (ha egyáltalán korszakolható ilyen módon a József Attila-i életmű). Tverdota értelmezései néha kissé túlírtak, túlméretezettek, nem egyszer nagyon messziről lendül neki a gondolatmenetnek, mintha a szerző előbb gazdag ismereteiről akarna meggyőzni s csak ha már ez sikerülni látszik, akkor fordul igazán az elemzendő mű felé. Több dolgozatnál az az érzésünk, hogy tulajdonképpen nem volt igazán türelme Tverdotának kifejezni és valóban végiggondolni mondandóját, ezért olvashatjuk gyakran: „a példákat lehetne sorolni...”, „az összefüggéseket tovább lehetne magyarázni”, „egy-egy szóhoz több tanulmány terjedelmű forrást lehetne megjelölni, egy mondathoz oldalakat lehetne idézni...”, „meg kell elégednünk annak kimutatásával...”, „megelégszem annak leszögezésével”, stb. Mindez, persze abból fakad, hogy valószínűségi leltárát adja mindannak, amit még elvégzendőnek lát. A könyv jellegéből fakad, hogy gyakran találkozunk ismétlésekkel: ugyanazt a szöveget újra és újra idézi több tanulmányában, mint például a budapesti avantgarde álláspontját képviselő Hevesy Iván tanulmányt (101, 256, 257) vagy azt a szövegrészt, amelyben Németh Andor ír a „komprimált vers”-ről (186, 303). Saját gondolatmenetei is vissza-visszaköszönnek, mint pl. a léghajó-hasonlatról szóló (325, 398) s — Tverdótát idézve — „a példákat lehetne sorolni”. Zavaróan azonban csak akkor hat az ismétlés ilyen formája, ha időközben változásokat szenved a szöveg: egy helyen így idézi József Attilát: „úgy szeretnék kinézni, mint Dózsa” (67), másutt pedig: „úgy akarok kinézni, mint Dózsa” (78). Szövegeit néha fölösleges súlyokkal terheli Tverdota, így nyelvezete kissé nehézkessé válik. Nem akarta viszont megterhelni az olvasót hivatkozásokkal, lábjegyzetekkel — s helyesen — a kötet végén adta meg az egyes írásokhoz kapcsolódó szakirodalmat úgy, hogy az a tanulmányok gondolatmenetét követi s valóban jól használható, csak néhol marad hiányérzetünk: a *József Attila és a nyugatos hagyomány* irodalomjegyzékében hiába keressük Lukács György és Király István hivatkozási adatait, a *József Attila és Németh Andor* című tanulmányt olvasva pedig nem

tudhatja az olvasó, Komlós Aladárnak és Pomogáts Bélának mely munkáira utalt a főszövegben a szerző.²⁹

Az említett hiányosságok azonban mit sem vonnak le a kötet egészének értékéből, talán gondolatmenetünknek is sikerült rámutatnia, hogy e könyv nyeresége nem csak a József Attila-irodalomnak, de új kutatási, vizsgálati szempontokra és módszerekre is felhívja a figyelmet. Az *Ihlet és eszmélet* haszonnal forgatható tanulmánykötet, eredményekkel és ígéretekkel teljes.

Jegyzetek

1. Monoki-Tverdota György: *A József Attila-kutatás napjainkban*. Látóhatár, 1976. 10. 169.
2. M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Kossuth, 1975.
3. Török Gábor: *József Attila-kommentárok*. Gondolat, 1976.
4. *Magyar Értelmező Kéziszótár*.
5. Vö. Tamás Attila: *Irodalom és emberi jelesség*.
- 5/a. Németh G. Béla: *József Attila önmegszólító verstípusáról. Mű és személyiség*. Magvető, 1970.
6. Vö. *József Attila Összes Művei I-II*. Sajtó alá rendezte: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Akadémiai, 1955.
7. József Attila: *Versek, műfordítások, széppróza*. Az összegyűjtés a szöveggondozás és a jegyzetek Szabolcsi Miklós munkája. Szépirodalmi, 1977.
8. Benjámin László: *József Attila verseinek új kiadásáról*. Új Tükör, 1978. 8. 2.
9. Szabolcsi Miklós: *Válasz Benjámin Lászlónak*. Új Tükör, 1978. 9. 2.
10. Vö. Stoll Béla munkájával: *József Attila minden verse és versfordítása*. A szöveggondozás Stoll Béla munkája. Szépirodalmi, 1980.
11. Vö. Stoll Béla: *József Attila Arany című versének keletkezéséről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5-6, 700-702.
12. Vö. Esti Hírlap. 1978. 14. sz.
13. Illyés Gyula: *Petőfi lángjánál*. Tiszatáj, 1973. 2. 24.
14. Itt jegyezzük meg, hogy nem szólunk minden évfordulós kötetről. Nem szólunk a *József Attila-versek elemzése* (Szerk.: Szabolcsi Miklós, Tankönyvkiadó, 1980.) c. könyvről, mert e kötetben helyet kapott egy saját elemzésünk is. Nem foglalkozunk a hasonmáskiadásokkal (*Szépség koldusa*. Péter László utószavával. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1980.; *Döntsd a tőkét*. Szabolcsi Miklós és Tasi József kísérő tanulmányával. Akadémiai, 1980.) és a dokumentum-kötetekkel sem (*József Attila kéziratai és levelezése*. Katalógus. Összeállította: M. Róna Judit. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980.; *Négyszemközt az utókorral*. Fototéka. *József Attila fényképeinek ikonográfiája*. Összeállította: Macht Ilona. Népművelési Propaganda, 1980.), valamint Péter László: *József Attila közöttünk* (Szeged, 1980.) című könyvével.
15. József Attila: *Ady-vízió*. *József Attila Összes Művei*. III. Akadémiai, 1958. 16, 22.
16. „*Költőnk és Kora*”. Bemutatja Tverdota György és Vas István. Helikon, 1980.
17. *József Attila útjain*. Tanulmányok. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Kossuth, 1980.
18. Széles Klára: „... minden szervem óra”. *József Attila költői motívumrendszeréről*. Magvető, 1980.
19. Vö. *József Attila válogatott levelezése*. Új Magyar Múzeum. 11. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Akadémiai, 1976.
20. Vö. Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)*. Szeged, 1980.
21. Kovács Ákos: *Bécs után — Párizs előtt (József Attila Hatvanban)*. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek, Hatvan, 1980.
22. *József Attila Párizsban*. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi, 1982.
23. Vö. Szabolcsi Miklós: *Érik a fény. József Attila élete és pályája. 1923-1927*. Akadémiai, 1977. 571-713.
24. Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Gondolat, 1983.

25. Vö. Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet)*. Akadémiai, 1969.; Szurómi Lajos: *József Attila: Eszmélet*. Akadémiai, 1977.
26. Vö. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975. 1.
27. Tverdota György: *József Attila: Eszmélet*. Literatura, 1983. 1–2.
28. Tverdota György: *Ihlet és eszmélet. József Attila a teremű gondolkodás költője*. Gondolat, 1987.
29. Tegyük hozzá, mivel tanulmány-gyűjteményről van szó, természetesen előkereshető az eredeti közlés — utóbbi esetben: Forrás, 1981. 4. 668–673.

Sándor Lajos Szigeti:

„DER HIMMEL GROLLT SCHON BLITZT ES TOLL“
IN DER ANZIEHUNGSKRAFT VON ATTILA JÓZSEF

„Das Leben wird zerbrochen und das Werk fliegt hinauf.“ Mit diesem Zitat kann die Geschichte der Attila József — Forschung und die Charakteristik des dichterischen Erben genau gekennzeichnet werden. Dieser Erbe ist uns nahe und für uns hinterlassen, seine Auslegung und Interpretation bleibt deshalb nicht in dem Bereich der Fachwissenschaft. Es kann für äusserst wichtig gehalten werden, dass die Literaturgeschichte die wichtigen Züge dieses Lebenswerk naunciert bestimme. Dieses Verlangen wird von verschiedenen Interpretationen wie zB. von Memoiren, Brief- und Dokumentenveröffentlichungen, textkritischen, stilistischen und poetischen Untersuchungen sowie von Gedichtauslegungen, topologischen Aufsätzen und biographischen Arbeiten zu befriedigen versucht. Die Forschung ist schon in der Lage, neben dem immer detaillierten Bild des Lebenswerk auch die früher im Schatten gebliebenen Portraitszüge aufzuzeigen.

Der Verfasser hat den Versuch, die Fachliteratur der letzten Jahrzehnte zu erklären und damit die aktuellen Forschungsrichtungen kritisch darzulegen.

IDŐFELBONTÁS ÉS MOTÍVUMOS SZERKESZTÉS A GYÁSZBAN

A tömörítés, jelképteremtés realizmusból kiinduló, de azon túlmutató változatára törekedve Németh László a *Gyász* írásakor is kamatoztatta mindazt, amire Proust olvasójaként fölfigyelt. „... a filmszerűen pergő képek nem a térben terpeszkednek ki, az időben lépnek inkább.” — olvashatjuk az életműkiadásban a regény elé írt bevezetőben. A kezdő író prózaeszményétől, a móríci novellától való elmozdulás nem független attól, hogy az esszék milyen európai művek körül forogtak. „Azt, hogy Proust megismerése mire szabaddított fel, az *Emberi Színjáték* bevezetőjében már megírtam (a *Gyász*-szal kapcsolatban parasztasszonyának, Françoise-nak az alakját kellene tán mint fölszabadító példát kiemel-nem), de foglalkozásom a nyugati írókkal, a *Kritikai Napló*-ban felvonultatott gazdag galéria mint szépíróit is a választás szélesebb, a mienktől elütő övébe vezetett, s ha magam meglehetősen konzervativizmussal óvtam is a megírni méltót és érdemest a merészebb formai sugallatoktól, amikor a *Gyász* írásába fogtam, mégiscsak idegeimbe ívódott a nyugati igény, amely a XIX. századtól inspirált társadalmi és lélektani regény után a nagyobb művészeti koncentrációban, kényesebb izlésben kereste a plebejus műfaj újdonságát.”¹

Az egyenesvonalúság, a realista részletek, betétek, leírások látszólag a 19. századi regényt idézik. Ám a külső ábrázolás, a szociológiai referencia — miként Dérczy Péter fejtegeti² — kizorul a regényből: „... a *Gyász* tulajdonképpen tudatábrázolások összessége, mégha e tudatok nem is tisztán közvetlenül, áttételek nélkül jelennek meg s objektiválódnak. A köztes leírások így igazából el is hanyagolhatók az értelmezésben és értékelésben. A regény szerkezete is e szerint alakul. A szerkezetben elenyészővé válik a kontinuált eseménysor, a fabula, s helyét átveszi a drámai szituációsorozat.” A részletek valószerűsége, dinamikája az egyik oldalon, a másikon a szerkezet statikussága. Ugyanilyen kettősség a kauzalitás és a mitologikus sorsmetafora. A hősnő jellemének alakulását a háttérből mindig ok-okozati magyarázatok kísérik, de Zsófiában egy sajátos alkatot ragad meg az író, miként „a mitologikus Kiszelánéban” is. Egészen nyilvánvaló, hogy itt már nem külső, szociológiai referenciákkal van dolgunk, hanem egy óriásivá növesztett mitológiával, ahol a fogalmak, megnevezések önmagukon túlmutatnak, szimbolikus erejűek. Hamvas Béla írja egy helyen: „Mi történik, ha valami művészivé válik? A művész meghagyja annak, ami — sőt, egészen pontosan annak, annyira pontosan annak és csak annak, semmi másnak, hogy az lesz és semmi más. Mit jelent az, hogy: az és semmi más? Hogy valamiféle rejtély megoldódik benne? Mintha azelőtt nem lett volna az, és csak most a művész kezében lett volna azzá. Ó tette azzá, ami? Igen, de mivé tette? Azzá, ami. Mintha azelőtt nem lett volna, s most egyszerre az lett. Léte lett. A művész áttemelte a létbe. Nem esetleges többé és nem életszerű. Több: — létszerű.”³ Németh a *Gyászban* a lét szintjére emeli, ami eredetileg esetleges és életszerű.

A modern regény felé közeledik Németh akkor is, amikor az idővel birkózik. Az ábrázolt időtartamról határozott elképzeléseink vannak, de ezen belül az olvasót tudatosan

elbizonytalanító, a tulajdonképpeni regényvilágot mintegy „lebegtető” időmeghatározó-sokkal találkozunk. Tehát az „idő másféle kezelésének” különféle módozatait vizsgáljuk, de óvakodva attól a túlzástól, mely a Németh-regényt en bloc az epikai modernség eme nagy alakjához hasonlítja. Ez a másféle időkezelés nem hatja át a mű egészét. Az időélmény szubjektív vizsgálása nem oly mértékű, mint Proust regényfolyamában. De a hősnő, Kurátor Zsófi emlékképei mégis valami rendszert alkotnak, s ez nem járulékos, nem másodlagos; igaz, a struktúra valamennyi elemét nem rendeli maga alá. Olykor teljesen elmarad, ám így is lehetőség van az anyag egyéni és újszerű alakítására. A regény cselekményvázát, a történet linearitását leggyakrabban a hősnő visszaemlékezései, a tudatán átszűrte emlékek törik meg. A kronologikus kibontakozás megszakítása azonban annyira észrevétlen, az olvasó számára alig észlelhető, hogy csak a szöveg rendkívül figyelmes olvasásával érhető tetten. Néhányszor csak utólag döbbenünk rá, hogy az író „átlopott” bennünket a jelenből Kurátor Zsófi emlékeinek, képzeletének világába. Ez a mozzanat a Gyász lényeges formateremtő elve. A több időszik, a különböző rétegekből eredő viszonyítási lehetőség mindenképpen nyereség. (Van, amikor a jelen kizárólag az emlékidézés mozzanataiból áll össze.) Az emlékidézés megsokszorozza az élményeket, bővíti az életanyag körét.

A Gyász regényformája így már semmiképpen sem köthető a hagyományos képletekhez. Az író gyakran fölfüggeszti az idő múlását, „megállítja” az időt, s a személyiség újabb és újabb oldalról válik ábrázolhatóvá. Ám a külső időt nem emészti föl a belső, s az író nem adja föl az idő folyamatbeli egységesítésének tervét. Itt kezdete és vége van az időfolyamatnak. Az persze más kérdés, hogy a hagyományos regényekben sem lehet mindent lineáris folyamatosságban elbeszélni. Bizonyos ugrások, átkötések kellenek, s ezek a szigorú kronológia merevségét, de nem magát az egyenesvonalúságot szüntetik meg.

A regény valójában egy alakra komponált monódia, melyben az író egy tudatvilág megteremtésére vállalkozott. (Azoknak adunk igazat, akik az író által elnevezett két regénytípus — monódia, körképregény — között nem látnak éles határt.) Míg az Iszonyban, Németh másik monódiájában a hősnő, a regényvilághoz tartozó fiktív alak beszél, addig itt auktoriális formával van dolgunk. A narráció újdonságát Dérczy a következőkben látja: „... megváltozik az elbeszélésmód, az elbeszélő viszonya a történethez, legalábbis a korábbi tendenciákhoz, különösen Móriczhoz képest. [...] A regény döntő hányadát az auktoriális és perszonális elbeszélés ötvözte adja... [...] Németh László a kétféle elbeszélésmódból létrejövő különös tudatábrázoló technikát alkalmazza. Különösnek azért nevezhető ez az eljárás, mert Németh László megtartja a múlt századi realista regénytípus különleges megjelenését, azaz a szerzői grammatikát. A szerzői pozíció azonban jelentősen módosult. Amit Kurátor Zsófiról megtudhatunk, az elsősorban ilyen leíró jellegű, szerzői elbeszéléstől származik; ezek a szövegek azonban mégis csak egy tudat idejét és terét állítják elélnk.”⁴ A főszereplő retrospektív narrációja helyett így az elbeszélőtől tudjuk meg, ami Kurátor Zsófi-val történik. De nemcsak az epikai alaprétégről, hanem magáról az emlékezésről is az elbeszélő informál. A fiktív elbeszélő belehelyezkedik a hősnő nézőpontjába, s a történet keretidejének síkján „azt gondolta”-típusú kopulák nélkül mondja el, hogy mi zajlik a hős tudatában. Így azután nemcsak az elbeszélő nézőpontja feszültebb, hanem a szöveg drámaisága is megnövekszik.

A külső és belső nézőpontok közötti vibrálás által lehetővé válik az író „ingázása” a különböző időszikok között. Legalább kétféle viszonylag könnyen meghatározható közülük. Az egyik a regény időkerete ill. a történet keretideje, ami valójában három év. A másik, az előbbi-től elhatárolható, egyértelműen viszont megnevezhetetlen. Ez talán nem is egyszerűen visszaemlékezés és múltidézés. Nem megelevenítés, hanem újraélés. Vagyis Kurátor Zsófi más és más időpontban lezajlott eseményeket él újra. Proust Marcelje képekben

emlékezik, s míg neki ez a tudatvékenység egyértelműen öröm, addig ugyanezt Zsófinál aligha mondhatjuk el. Ő egyik idődarabból zuhan a másikba. Proust viszont — miként Németh László mondja — emlékképeknek rendeli alá az időt. A Gyászban valójában ahány újraélés, annyi, a regény időkeretéhez elszakíthatatlanul kötődő idősík.

A jelenben itt alig van cselekmény, legalábbis a szó hagyományos értelmében. Ám cselekmény nemcsak események láncolata lehet, hanem egy hangulat, egy gondolat, egy érzelem is. Így a lélek eseményei plasztikus képet alakítanak ki Zsófi tudatállapotáról, a fiatal özvegyasszony érzelm- és gondolatvilágáról. Az epikai alaprétteg nem fejlődés, hanem állapotsor, s a változást pusztán az önredukció különféle fokozatai miatt érzékeljük. Zsófi élete a teljes egyedüllétbe fordul, s ez a magánytudatot, a céltalanságot erősíti. Ebben a situációban a jövő csaknem teljesen érdektelen. Ez a távollatlanság magyarázhatja, hogy a tudatban az emlék a jelen fölé nőhet, s a múlt kiszoríthatja a jelent. A személyiség csak a múltba fordulásban ismerhet teljesen önmagára.

A munkába, a tevékenységbe menekül eleinte Kurátor Zsófi. „Ha olykor mégis rászakadt az emlékezés, kínos érzése támadt, mintha megoldhatatlan feladat elé állították volna. Egész szeszélyesen törtek rá ezek a pillanatok... Ilyenkor egyszerre meghidegedett a szíve körül... mintha nem is akkor érte volna őt a veszteség, hanem most vesztene el mindjárt valami pótolhatatlant, talán az emlékét annak a veszteségnek.”⁵ Kezdetben az emlékezés pillanatai ritkán jönnek, a tevékenységgel mintha a személyiség védekezne az emlékekkel járó szorongás ellen. Úgy tűnik, a gyászév alatt szinte kötelességből próbálja elfűjni „a felejtés vastag hamuját”. De kitör anyósával a háborúság, s „a felejtés lassú hegesztő munkája” is elakad. Tanúi lehetünk annak, ahogy a jelen nyomban emlékké válik. Húga esküvőjén „a szó, amely alig ért a füléhez, már sérelmes emlékké változott, más emlékekbe kapaszkodott, a szenvedély elkapta, és kerékfogai közé darálta az eleven jelent...”⁶ Kiszeláné is az emlékeiben él. Másságát, különbözőségét bizonyítandó, sokáig vissza-visszatérnek azok a mozzanatok, melyek pesti életéhez, a tanárnék, igazgatónék világához fűzik. (Aztán nála is valamely jelenbeli dolog, düh, tehetetlenség stb. miatt hirtelen más színben tűnik föl minden.) Zsófi emlékidézéseiben kétségkívül szerepe van Kiszelánénak: ez az indukcióhoz hasonlítható, hiszen Kiszelánénak éppen az tetszik, ha a fiatal özvegy minél több alkalmat nyújt emlékeik kicserélésére. Az emlékezésnek ez a helyzete azután a regény több más szereplőjénél is megfigyelhető. Lakné például szüntelenül a hat hetes korában meghalt gyermekére gondol; sokan kétségbe vonják, volt-e egyáltalán gyereke. „Lakné azonban nyilván boldog volt, hogy azt a kis porontyot újra megszülhette, ringathatta és eltemethette, a messze múltbeli alakból csodálatos mélabú szaladt szét az ő egész sivár, kuporgatós életén... [...] Szegény Lakné nem gyanította, hogy valóban milyen jó példája ő a szapora beszédével, a sűrű orrfacsarintásaival minden fájdalom mulandóságának.”⁷

A jelenbeli önredukciót ellensúlyozandó az emlékek, álmok másik rétegeként megjelenik — a fantázia síkján — az egykori teljes vagy teljesnek hiú élet. Zsófi történeteket mesél az uráról (Sándor almával dobálja), majd maga is kitalál ilyeneket. „Sajnos, akár-hogy erőltette az esztét, hamar kifogyott az emlékeiből, alig egy-két ilyen meséje volt, azokat kellett ismételtetnie magában. Hamarosan a mesék is megkurtultak, csak néhány hangulatidéző szó maradt belőlük. [...] Gyönyörű érzés fakadt föl benne, amelyben elúszott, szétfolyt az ő ingerült, kemény öntudata. A gondolatai kikalandoztak, s rá-ráeszmélve fél-öntudatlanságukra, ijedten kapott a sztereotíppá vált búvuszavak után. [...] S a lélek megint szétfolyt valami édes, lágy emlékezésben.”⁸ Kiszelánénak boldogan meséli: „Már két éve, hogy szegény uramat eltemettem, s még ma is minden éjszaka vele álmodom.” Az álmok, ábrándozások jelentős része az elfojtott női ösztönökkel magyarázható. Amit a jelenben,

a valóságban elfojt, föltör a képzelődéseiben. Imrussal például, Kiszelné fiával ugyan csak egyszer találkozott, akkor sem szólt hozzá. De később visszatérő alak az álmaiban. (Imrussal a szalmakazalban stb.) „Nem is nézik már őt asszonynak. Mit ért a nagy büszkeségével, több becsülete van, ha ő is rosszakodik.” Valójában attól retteg legjobban, ha „rosszakodással” gyanúsítják. Ez a kemény, dacos jellem azonban sokkal gazdagabb annál, mintsem beszoríthatók a frigid nő kategóriájába. „... belefúrta a fejét a hideg ágyne-műbe... Ó, ha így fúrhatná bele a fejét a halálba, álomba, feledésbe. Egyszerre édes zsibbadást érzett, mintha lassan megfordulna, s mind gyorsabban pörögne körülötte a szoba, az egész teste elkeveredik valami kéjes omlásban, zuhanásban, ugyanígy, mint akkor ál-mában. Két csúfondáros, pimasz szem néz rá, s ő egyszer, kétszer, tízszer is elismétli: íme, ujjong benne az ördög. Mintha az egész özvegyisége leszakadt volna róla, s ő kurta szok-nyában henteregre a szalmában vagy meztelenül a habokban.”⁹ A vágnak, ösztönnek ez az elfojtása a platonai két őselvre, princípiumra, a test és lélek dualítására emlékeztet. A testet próbálja itt leépíteni a lélek, a testit kívánja háttérbe szorítani, de ezzel a lélek nem erősödik, legföljebb eltorzul a személyiség. Test és lélek csak együtt létezik, ha egyensú-lyuk fölbomlik, katasztrófa történhet. A deformáció, az ösztönök elfojtása Gide Alissájára, *A mennyország kapuja* hősnőjére emlékeztet. Kurátor Zsófi is fölvesz egy szerepet, de épp vállalásával tagadja azt a legjobban. Az adaptáció világít rá leginkább annak képtelenségére.

Olykor — minden erőfeszítés ellenére — semmi sem jön vissza „a padláson folytatott hancúrozásokból” és Zsófi képtelen visszaálmódni a szerelmüket. A különféle történetek kitalálásában megint csak Kiszelné a partner és inspiráló. Ha hízelegni akar Zsófinak, maga is kis történeteket kanyarít hozzá. „Úgy tett, mint aki halála előérzetével küzd, s éle-tének minden szép emléke a szívére tolul ezen a tavaszi délutánon.”¹⁰ Kiszelné éppen az-zal puhítja Zsófit, hogy mesél, emlékezik. Ilyenkor úgy érezte, „hogy eleget elért aznapra, s hagyta Zsófit hogy most már ő öntse ki a szívét.”¹¹

Az emlékidézés alkalom a történetek értelmezésére, rekonstruálására. (Igaz, az utóla-gos újraélés részben az eltávolodás, a felejtés tényére, némely mozzanat elhomályosulásá-ra döbrent rá.) Ugyanakkor a fölülről nézés, az átfogó látás a múltat a mai ítéletekkel, a fölidéző tudat jelenbeli nézőpontjával szembesíti. A múlt mindig egy adott látószögéből, Zsófi hangulatváltozásaiból, a gyászába, gőgjébe, büszkeségébe merevedő fiatalasszony helyzetéből következik. A visszatekintés így nemcsak újraélés, újraértelmezés, hanem át-értékelés és -értelmezés. „A mechanikus emlékezetből most lesz (prousti értelemben vett) terem-tő emlékezet...” — írja Grezsa Ferenc.¹² Ebben a folyamatban a szubjektív önkény-nek igen nagy szerepe van. A múlt átszínezése — a sértett indulatiság miatt — mindkét irányban megtörténhet a megszépítés vagy a valósnál előnytelenebb kép pólusai között. Az egykori élményekhez való utólagos viszony olykor a hősnő jellemével ellentétes lírai ellágyulást, az emlékezés nosztalgiaját hozza.

Az emlékidéző átértékelés egyik jele Zsófi fölismerése: úgy érzi, ha Sándor él, még boldogtalanabb volna, mint így, nélküle. „Talán nem is volt olyan jó ember a Sándor, ahogy a halála óta mondagatni szokták. ... különösen mostanában jobban emlékezett a vi-tákra, mint a csókokra.”¹³ De később jönnek a megszépítő mesék Sanyikának: „Apuka mindent lát a mennyországból...” „Anyuka akkor még lány volt, s apuka egy eleven nyu-szít küldött neki hűsvétra...” stb.¹⁴ Vagy: „Amikor Kiszelné végre kiment, órák hosszat fönn könyökölt az ágyán, s a halott urára gondolt. Mintha Kiszelné sötét meséi fényesí-tették, szépítették volna, napról napra szerelmesebb lett bele. Most már nem érte be a régi jelenetekkel, újakat talált ki. Hogy ő lány még, s az ura lecsalja a kazlak alá...”¹⁵ Máskor az előbb említett pólusok közötti ingadozást egy és ugyanazon szövegrészben figyelhetjük

meg: „Az én Sándorom nem volt olyan, mint ők. Lehet, hogy öregkorára ő is más lett volna, hamar odavágta, hogy most már betapaszd ám, de ő legalább kedves is tudott lenni, elfigurázott az emberrel. De legalább élt. Arra az időre ugyan nem panaszkodhatom — fűzte hozzá, de most, ahogy emlékezett, valami különös unalmas ízét érezte annak az időnek. Folyton a felfújtt képi vénasszony s a veszekedések, hogy az ura nem törődik a gazdasággal... [...] Jó volt (ti. Sándor), csak nagyon akaratos — folytatta eltűnődve...”¹⁶

Sanyika betegsége, agóniája, valamint a temetés időszakában nincsenek emlékképek — a drámai gyorsasággal pergő események nem kedveznek a múltidézésnek. Később Zsófinak a fiával való kapcsolatát is végig kell gondolnia. Lepergeti a régi jelenteket, s foltámad benne a lelkiismeretfurdalás. Háttha ő maga volt könnyelmű Sanyikával. Úgy érzi, rossz anyja volt: „De én láttam..., hogy nem úgy foglalkozok vele, ahogy kellene. Emlékszik, milyen jelenetek voltak, amikor a kávé betöltöttem... Nem volt türelmem hozzá. Volt egy gyermekem, s nem tudtam a szívéhez férni.”¹⁷

A regényszövegben az emlékezési folyamatra utaló megjegyzések, jelzések segítségével nyomon követhetjük az emlékezetmozgás folytonosságát. Ezekből az emlékező gondjaira, a retrospekció akadályaira is fény derül. Az egyik oldalon a felejtéssel való harc, az emlékek összemosódása. A másikon ennek ellentéte: váratlanul fölbukkan valami, éles fénybe kerül. Mindjárt a regény első mondata az emlékezés nehézségeire vall: „Alig néhány hónap telt el az ura halála óta, és Zsófinak erőltetnie kellett az esztét, hogy arra a napra, s ami azelőtt volt, vissza tudjon emlékezni.” Majd néhány mondattal odébb: „Félmémben ide-oda kapkodott, hogy elcsípjén valamit abból a szörnyű emlékből, amely most fog örökre elfutni az emlékezete elől, de mindig csak részletek villantak fel, sohasem az egész. [...] Az eszével el tudta ugyan sorolni, mi hogyan következett, de nem látta, csak azt a darabkát, amit az emlékezete föltálat; sokszor még az ura arcvonásait sem bírta visszaidézni.”¹⁸ Épp a tragédia földidézésekor — a körvanalazatlanság, az elhomályosodottság miatt — úgy érzi, mintha az nem is vele, hanem valaki mással történt volna. Jellemző epizód a fényképnagyítás esete. (Zsófi régi amatőr felvételtől nagyíttatja ki Sándort.) „Zsófi eleinte sehogy sem akarta elfogadni... de aztán megszokta. Idáig erőltetnie kellett az emlékezetét a százféle arc között tétovázva, ha az urára akart gondolni, most itt volt ez a kép a falon, minél többször nézett rá, annál inkább kinyomta az igazi urát az emlékezetéből.”¹⁹ A megszépítő álmodozások idején olykor — bármennyire is akarja — képtelen férje idillikus arcát „megfogni”, az emlékek elsikkadnak, nem tud mit kezdeni az idegen emberrel.

A prousti emlékezőtechnika tanulságai nélkül a *Gyászt* bizonyosan nem így írja meg Németh László. Ám Proustnál a belső idő a külsőt teljes mértékben feldolgozza és átformálja. A *Gyászról* ugyanez aligha mondható el. Mégis a *Gyász* igen sok mozzanata a prousti örökség részleges integrálására vall. Zsófi emlékképeinek szeszélyességére, a sorrend megbontására, a nem kronológia szerinti emlékezésre, valamint a múlt újragondolásának, átélésének és értelmezésének azilum-jellegére gondolunk. Zsófi számára az emlékezés nagyon gyakran ugyanolyan menedék, mint a kis Marcelnek az emléktömbök madárfészekre emlékeztető szerepe. A Németh László-i szöveg végülis más rendező elvek szerint építkezik, mint a hagyományos regény. Az emlékezet másfajta logikáját veszi alapul, s eszerint köti össze az elmondandókat. (A visszatérő motívumok, az emlékképeket inspiráló benyomások, de az alakfelfogás is Proustra emlékeztet Babits családregényében, a *Halálfiaiban*.) Beckett szellemes tanulmánya²⁰ szerint Proust „szomorú szívvel veszi kézbe az irodalmi geometria megszentelt vonalzóját és iránytűjét. De arra már nem hajlandó, hogy a tér mértékskálájának is alávesse magát, s nem hajlandó arra sem, hogy az ember magasságát és súlyát testének s ne éveinek mértékrendszerében fejezze ki.” S ő idézi a *Temps perdu* zá-

rőszavából Proust álláspontját: olyan embereket írni le, „akik nagyobb helyet foglalnak el az időben annál a helynél, mely oly szűkmarkúan megadatott nekik a Térben, s olyan helyet, mely valóban végtelen, mivel ezek az emberek, akárcsak az évek áramába vetett óriások, egyszerre érintik életüknek azokat a periódusait, melyeket oly sok-sok nap választ el egymástól, s oly messzi vannak az Időben.” Beckett a folyamatot „holmi intellektualizált animizmushoz” hasonlítja, s olyan „fétiseket” említ, mint a teába mártott madeleine, a Balbec környéki galagonyaösvény, vagy a Guermantes-palota egyenetlen macskakövei. Eddig elsősorban a Dosztojevszkij-Gide-rokonságot említettük. Arra, hogy Proust is kapcsolódik valamiképpen Dosztojevszkijhez, Beckett hívja föl a figyelmet: úgy rajzolja meg alakjaikat, hogy nem magyarázzák meg őket. „A szememre vethetik, hogy Proust mást se csinál, csak a szereplőit magyaráztatja. De magyarázatai kísérletiek, nem demonstratívák. Azért magyarázza meg őket, hogy olyannak lássanak, amilyenek — vagyis megmagyarázhatatlannak.”

A folyamat állapotba való átjátszásának — ugyancsak Proust-tól örökölt — módszere a motívumos szerkesztés. Grezsa Ferenc megfigyelése szerint ezek a halál képzetkörére utaló motívumok (koporsó, hulla, hidegség, merevség, hó, feketeség) a mű egészét átszövik.²¹ Ha Proust műve azért nem maradt — mint Ortega mondta — „váz nélküli pulpa”, mert a motívumok burjánzása és összeszővése mintegy pótolja a cselekményt, akkor azt mondhatjuk, Németh László regénycselekményét is a motívumok lendítik tovább. Ezek ismétlődései ciklikusságot, már-már ritmust biztosítanak a szövegnek, és egyúttal általánosabb szemantikai síkra emelik a történet értelmezhetőségét. Németh László a *Gyász* írásakor valójában hű marad az *Emberi színjáték* zenei motívumos szerkesztéséhez. Ezt a módszert a későbbiekben is követi, gondoljunk az *Égető Eszter* „mozarti dallamára”.

A *Gyász*ban furcsa módon még a párbeszédek is időszabdalási eszközök Németh számára. Annak ellenére, hogy ez a módszer — szigorú jelenidejűségével — alkalmatlannak látszik az időbontásra. A történet jelenének illetve Zsófi újraéléseinek síkján ez két beszéd-szituációt jelent: valódi dialógusokat és képzeletbeli „beszélgetéseket”. Az elsőben a beszélgetőtársak valamelyike (pl. Kiszlané) lép vissza a múltba és azt ily módon hívja elő, s a másikkban is könnyen átléphetők az időrétegek határai.

Fölmerülhet az a kérdés, hogy az idő folyamatosságának ez a megbontása, tudatképek révén történő megtörése, múlt és jelen transzparens játéka milyen funkciót kap Németh regényében. Mert nem egyszerűen a hagyományos kronológia száműzéséről, a jelennek az idődimenziók által történő hitelesítéséről van szó. Az író a köznapi életidőnek olyan koncentrált mását teremtette meg, amely alkalmas a Hamvas által emlegetett létszerűség, Kurátor Zsófi sorskompozíciójának hordozására. Itt már nem is annyira a folyamatosság megbontása, hanem a felbontott idő összerakása a lényeges mozzanat. Ez az összetömrített időszik — Heidegger szavaival — a „lét horizontjaként” jelenik meg. Vagyis „az eredendő időtől a lét értelméhez” vezet az út.²² Zsófi sorsának minden mozzanatában múlt és jelen keresztezi egymást. A történetnek nem múltja és jelene van, mert mindkettőt egyszerre sűríti magába. A hősnő életének ábrázolt három esztendejéből a mindenkori emberi lét tragikumuma is sugárzik.

Az időfelbontáson és a motívumos szerkesztésen túl a regényt — a hősnő karaktere miatt — egyéb szálak is kötik a Proust-műhöz. Kurátor Zsófi tartásában például joggal fedezik föl a „françoise-i paraszt arisztokrata” vonásait.²³ De amit a „görögös” Németh László jellemzéseként már oly sokan elmondtak — görög istennőkre és tragédiabeli hősnőkre asszociálva — valamiképpen az is kapcsolódik Proust regényremekéhez. Az *eltűnt időben* — ahogy Németh mondja — „egy zárt mítosz” hullámszik: „minden alak egy »istenség visszénye«”. Guermantes hercegtől az utolsó tejeslányig mindenkit hozzáköt válto-

zata istenségéhez, regényében semmi sem marad egyéni, minden egyetemes érvényűvé fokozódik.”²⁴ A 20. századi regényben, drámában ugyan nincsenek istenek, az alakok azonban „mítoszi csövát” kaphatnak.

Hogyan emelhető a jelenbe a múlt? Miként alakítja az idő az ember élményeit, illetve azok jellegét, értékét? Egyoldalúak volnánk, ha Németh érdeklődésének alakulásában csupán a francia inspirációkat vennénk figyelembe. Németh Virginia Woolf két regényéről is bírálatot írt (*Mrs. Dalloway*, *Orlando*), s így talán nem éreztelen arra is kitekinteniünk, hogy az angol íróknak újításaiból megjelenik-e valami Németh regényírásában. (Ha igen, a jelenséget akkor sem tarthatjuk számon közvetlen hatásként.) Ha a *Mrs. Dalloway*-t és a *Gyászt* hasonlítjuk, nemcsak az összevethetetlen tartalomra, hanem bizonyos formai megoldások hasonlóságára is fölfigyelünk. Németh regénymonódiájában és Woolf tudatregényében egyaránt kevés a szereplő, viszonylag rövid a történet ideje, s a cselekmény szegényes. A regények világát csupán néhány ember élményvilága alkotja.

A 20. századi regény egyik legjellemzőbb vonásaként tartjuk számon a tudatábrázoló funkciójú narrációt, amelyre az elbeszélés nézőpontjának az egyes szereplők tudatába való helyezés jellemző. A hagyományos, külső nézőpontból mesélő narrátor kiiktatása azt az illúziót kelti, hogy valójában nincs elbeszélő, a regényvilágot közvetítő nélkül ismerjük meg. Woolf Clarissája is egyszerre él a jelenben és a rekonstruált múltban. A *Mrs. Dalloway* egy napnyi jelenbeli történetébe úgy kapcsolódnak be a harminc évvel ezelőtiek, ahogy a *Gyász* három évébe a férj halála előtti események. Minden jelenbeli benyomás valamilyen asszociáció-sorozatot indít el Clarissa illetve Zsófi tudatában. Ez ugyan önkényesnek és szeszélyesnek tűnik, a kompozíció azonban rendkívül szigorú elvek szerint épül föl.

Woolf a külső eseményekre figyelő és általa „materialistának” nevezett klasszikus regénytől²⁵ elhatárolja ugyan magát, de — Németh-hez hasonlóan — némely kellékét meg is tartja. Mindketten elutasítják a lelki motiváció nélküli tiszta cselekményregényt, de a cselekmény nélküli pszichológiai regény végletétől is óvakodnak. Mert van cselekmény, van jellemalkotás, s az emlékezés olykor mégiscsak sorsok, életutak mozaikjait hozza fölszínre. A belső világ ábrázolása nem szorítja ki a külső valóságot, legföljebb átítélesen, internalizálva jelenik meg. A hagyományos regényelemek annyiban módosulnak, hogy az objektív eseményekben realizált történet eltűnik, s a világot úgy látjuk, ahogy azt a hősök megélik, érzékelik. Az elmondottakból a Woolf- és a Németh-regények nyelvi gazdagsága, stilizáltsága, költőisége is következik.

Németh regényének nem teljes, átfogó értelmezésére vállalkoztunk itt, részproblémát ragadtunk ki — kiegészítve az előtűnik járók elemzéseit.²⁶ Ezúttal B. Nagy László egyik igen fontos megállapítását emeljük ki: a *Gyász* „a bodazoltáni álom gyászszertartása, valóságos dimenziókba helyezett vizsgálata, elítélése. [...] Az önüdvözülésből mánia és kényszerképzet lett, az oly sok gonddal és szeretettel ápolgatott gondolat mögül egyszerre a lélek eríntései sívítottak elő.”²⁷

Jegyzetek

1. Németh László: *A Gyász elé*. In: *Negyven év — Horváthné meghal — Gyász*. Bp. 1969. 548–549. (A továbbiakban: *Gyász*.)
2. Dérczy Péter: *Hagyomány és újítás Németh László Gyász című regényében*. Jelenkor, 1987/4. 369–373.
3. Hamvas Béla: *Poetica metaphysica*. In: *Mitrovics Gyula emlékkönyv*, Bp. 1938. 370–384.

4. Dérczy Péter, i. m. 370.
5. Gyász, 553.
6. Gyász, 601.
7. Gyász, 698–699.
8. Gyász, 608.
9. Gyász, 632.
10. Gyász, 722–723.
11. Gyász, 725.
12. Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp. 1990. 133.
13. Gyász, 558.
14. Gyász, 607.
15. Gyász, 611.
16. Gyász, 726.
17. Gyász, 703–704.
18. Gyász, 553–554.
19. Gyász, 606–607.
20. Beckett, Samuel: *Proust*. In: *Írók írókról*. Bp. 1970. 586, 602. és 637.
21. Grezsa Ferenc, i. m. 134.
22. Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Bp. 1969. 690.
23. Grezsa Ferenc, i. m. 136.
24. Németh László: *Proust*. In: *Európai utas*, Bp. 1973. 324.
25. Ld. erről: H. Szász Annamária: *A modern regény mesterei*. Bp. 1985. 48–50.; Bécsy Ágnes: *Virginia Woolf világa*. Bp. 1980. 106–109.
26. Kovács Kálmán: *Németh László: Gyász*. In: *Eszmék és irodalom*. Bp. 1976. 285–304.; Kocsis Rózsa: *Minőségesezmény Németh László szépirodalmi műveiben*. Bp. 1982. 113–147.; Mészáros Sándor: *Az önmegváltás re-ménytelensége*. Németh László: *Gyász*. Alföld, 1983/1. 45–50.; Cs. Varga István: *Archetípus és regényforma: a Gyász*. In: *Tanújelek. Írások Németh Lászlóról*. Bp. 1987. 59–81.
27. B. Nagy László: *Egy katarzis története*. Kísérlet Németh Lászlóról. In: *A teremés kezdetén*. Bp. 1966. 222–223.

Sándor Olasz

DIE ZEITAUFLÖSUNG UND DER MOTIVISCHE AUFBAU IN DEM ROMAN GYÁSZ (TRAUER)

In diesem Roman von László Németh kann unter den westeuropäischen literarischen Vorlagen die Inspiration von Proust am deutlichsten hervorgehoben werden. Laut Verfasser ist es aus drei Sichten zu registrieren: Die Auflösung der Zeit, die mythische Sphäre der Personen, sowie die motivisch gestalten Zustandsschilderungen statt der handlungsorientierten Komposition zeigen das Vorbild des Schaffens von Proust auf. Im Aufsatz werden die neuartige Behandlungsweise der Zeit, die Subjektivisierung und die Kompositionelle Modifikation der objektiv aufgefassten Zeit ausführlich analysiert.

RADNÓTI MIKLÓS TEXTOLÓGIAI NÉZETEI

Radnóti Miklós nem csak *poeta doctus*, hanem *poeta filologus* is volt. Még egyetemi tanulmányai előtt, már első verseinek keltezése jelzi, hogy eredendően rendre, tisztaságra, pontosságra törekvő hajlama volt későbbi filológiai érzékének forrása, s ezt csak fokozhatták egyetemi tanulmányai. Filológiai készségét később finomította — mondhatni — textológiai fölismeréssé.

Első textológiai észrevételére francia szakdolgozatában (*Egzotizmus a háború utáni francia költészetben*, 1934) egy bibliográfiai helyesbítés adott alkalmat neki. Ivan Goll antológiájában — írta — csak Ady, Barta Sándor és Kassák Lajos szerepel. Téves tehát Juhász Géza Babits-könyvében (1928), mintha Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és Szép Ernő versei is benne volnának *Az öt világ rész lírai antológiájában*. „Egy téves hírlapi híradás vándorolhat itt jellemző módon, ellenőrzés nélkül, munkáról munkára” — ismerte föl a szövegtörténetben annyira gyakori hibaforrás törvényszerűségét. (*Radnóti Miklós Művei*, szerk. Réz Pál, 1976, 1020. A továbbiakban: M.)

Kafka Margitról írt doktori értekezésében szövegkritikai észrevételeket nem találunk. Itt is, mint későbbi bírálataiban főként az író, költő formaadó képességét, formaművészetét, kedvelt szavával a mű formatörténeti jelentőségét értékelte. Egyetlen esetben tulajdonított fontosságot a mű keletkezéstörténeti vonatkozásainak, motívumvándorlásának. Nikita Jánosnak a *Színek és években* (1911) csak röviden említett esetéről kimutatta, hogy változatát Kafka az 1930-ban előkerült kézirat tanúsága szerint már 1909-ben megírta, sőt újabb változatát a regénnyel egy időben önálló elbeszélésként is közreadta (M. 691.). Ezt a változatképzést Radnóti annyira fontosnak tartotta, hogy a Magyar Csillagban 1944-ben közölt Kafka-cikkében megismételte (M. 794.). A motívumegyezésekről a Gyöngyösi Istvánról szóló rádióelőadásában is szólt: ezek — mutatott rá — lehetnek véletlenek is (M. 944.). Ugyanitt kiterjedt figyelme a *Murányi Vénusz* szövegének kalandos sorsára és hitelességének kérdésére is, sőt nem volt rest rövid kiadástörténetét is ismertetni (M. 950–951.). Listius Lászlóról tartott rádióelőadásában pedig kiemelte a *Magyar Mársnak* Brodarits István krónikájával való szoros összefüggését (M. 1005.).

Berzsenyit méltatva 1936-ban megjegyezte, hogy Bánóczy József kiadása (1902), gyermekkorától gyakori és hetekre visszatérő olvasmánya, „jó szövegű” (M. 738.).

Érdekes az a szigorú véleménye, mellyel föltűnően gorombán utasította el Móricz Zsigmond kísérletét Kemény Zsigmond *Rajongók* c. regényének modernizálására (*Napló*, szerk. Radnóti Miklósné, 1989, 129. A továbbiakban: N.). Azóta ez a nemes szándékú leltmentés, portalanítás — mindig is ellenvéleményekkel kísérve ugyan, de — elfogadott gyakorlattá vált. (Illyés Gyula Katona József *Bánk bánját*, Keresztury Dezső Madách Imre *Mózesét* fiatalította meg. Eljárásuk nem rosszabb, mint Arany kozmetikája volt *Az ember tragédiáján*.)

Fontos megállapítása Kassák költészete kapcsán: „a műalkotás sohasem *volt* csupán, hanem mindig *van is*” (M. 622.). A Nyugatban rendre megjelenő apró könyvismertetéseinek egyikében, 1937-ben, foglalkoztatja az időrend kérdése. Mihály László verseskötete tíz év válogatott termését tartalmazta, s ebben az évtizedben sem formakultúrája, sem tárgyköre nem változott. „Mikor kötetét összeállította, nem a versek születési sorrendjét tartotta szem előtt, így az egymás után következő darabokat sokszor öt-hat éves időközök választják el egymástól, ezt azonban csupán a versek keletkezése árulja el, s nem maguk a versek.” (M. 885.)

Az alkotáslélektannak ugyancsak textológiai nyomokból látható tapasztalatát La Fontaine példájából 1943 nyarán szűrte le. A francia meseköltő látszólag hónapokon át semmit sem csinált, csak élt. „De sokszor meg hetekig, hónapokig *dolgozik* egy versszakon. Mert érdekli, mert fontos neki. Megtalálták egyik meséjének első vázlatát, s kiderült, hogy a könyvben megjelent kész mesébe az első vázlatból csak két sor került át. A művel szemben valóban alázatos volt, valóban *szolga* volt.” (M. 783.) Szintén La Fontaine ad alkalmat Radnótinak, hogy a Molière-től, Shakespeare-től már ismert elvet leszögezze: „*A hogyan-ra büszke, a mit semmiség.* Mindegy, honnan való. Aesopus vagy Phaedrus, egyremegy.” (M. 787.)

Az életmű: egész

Radnóti először a Bálint György gyűjteményes kötetéről (*Jégtáblák, könyvek, koldusok*, 1937) írva vetette papírra egyik rá jellemző, később sokszor újrafogalmazott tételét. Abból az élményéből fakadt általánosított fölismerése, amelyet a korábról már ismert, napról napra elolvasott cikkek egyszerre való újraolvasása adott neki: „Mert így, *együtt*, az egyes darabok új távlatot és új csillogást kaptak, művészi tulajdonságaik megsokszorozódtak. Ismert élmény ez, kiváló költők versgyűjteményének olvasásánál éli át az értő olvasó. Amiről az egyes darabok beszélnek, arról beszél az egész — hatalmasabban.” (M. 879.)

Megismételte e véleményét Bálint György újabb könyve (*Az állatok dicsérete*, 1939) kapcsán. „Bálint György könyveinek megjelenési sorrendje nem jelenti egyben megírásuk sorrendjét is. A könyvek egy állandó és folyton gyarapodó mű részei, s e részek az említett mű szerkezeti törvényei szerint lesznek külön könyvekké, összetartozó s természetesen az alapanyaggal is egynemű kisebb egységekké.” (M. 924.)

Ezt veszi észre Cs. Szabó Lászlónak egy évtized novellatermését nyújtó kötetében (1937) is. „S hogy összetartoznak benne az egyes darabok!” (M. 895.) „Támogatják, erősítik egymást a könyvek...” (M. 896.)

Hajnal Anna verseskötetéről szólva 1938-ban szintén ezt tartotta fontosnak: „A versek erősítik egymást, feleselnek, együtt zengenek, folytatják egymást, táncot lejtve forognak, és egymásra dobált fények felvillantják a részletek szépségét, de megvilágítják az *egészt is*” (M. 910.).

Megint Kaffka Margitról ismételtén szólva, 1938-ban vetette papírra az előbb sokféleképpen megfogalmazott tanulság tömör összegzését: az életmű „összetartozó, szerves egészet képez” (M. 765.). Fél év múlva folytatta ezt a gondolatot, amikor Kassák Lajos költészetének elemzése közben leszögezte: „A versek egymás folytatásai” (M. 769.). A maga életművére is érvényesnek tartotta e fölismerését, amikor 1941. augusztus 6-án ezt írta naplójába: „Az ember haláláig egy művön dolgozik. A megjelenő könyvek részei az oeuvre-nek, az életműnek” (N. 179.).

Az alkotói kényszert, amely a költőt a szöveg folytonos csiszolására, változatképzésre ösztönzi, Zolnai Béla *Szóhangulat és kifejező hangváltozás* (1940) c. könyvének ismertetésében fogalmazta meg: „a költő — írta — a kifejezés vágyában minden eszközt és minden alkalmat megragad elképzelésének leghűbb, legteljesebb és *egyetlennek* érzett megvalósítására” (M. 935.). Ennek az egyetlennek a hajszolása teszi a legigényesebb költőket örökké elégedetlenné már megírt műveikkel, s ösztökéli őket újra meg újra a változtatásra.

Szabó Lőrinc *Különbéke* (1936) c. verseskötetét ismertetve tette szóvá válogatott verseinek (1934) szövegváltoztatásait, a *Föld, erdő, Isten* (1922) hat darabjának „újraírt, »végleges«” szövegét: „a változtatás — figyelte meg — nem volt egyéb, mint néhány, a versek szempontjából alig jelentős simítás, melyet a költő kellő kegyelettel és tapintattal szükségesnek vélt” (M. 747.).

Kafka-textológia

Kafka Margit életműve teremtette meg a lehetőséget Radnóti egyetlen textológiai tevékenységére, a költő összes verseinek sajtó alá rendezésére és gondozására. A keltezetlenül megjelent kötetet Réz Pál 1940-re (M. 1045.), Nagy Marianna (*Radnóti Miklós, Bibliográfia*, 1989, 145.) 1943-ra, Kozocsa Sándor (*Kafka Margit összes versei*, 1961, 221.) 1944-re tette. De magától Radnótól tudjuk, hogy a Franklin Társulat Kafka Margit halálának (1918. dec. 1.) huszonötödik évfordulója alkalmából, 1943 decemberében adta ki (M. 795.). Első ismertetése, Szabó Zoltántól, már december 17-én meg is jelent a Magyar Nemzetben (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 1982, 6, 705.).

Radnóti ebben a költő életében megjelent öt verseskötvet egyszerű kumulációját adta. Az időrendi közléshez nyilván sok kutatómunkára lett volna szüksége, de erre munkaszolgálati közepett gondolnia sem lehetett. Az időrendi közlésre, egyszersmind a Kafka kötetében meg nem jelent, részben hagyatékából előkerült versek beiktatására csak Kozocsa Sándor későbbi kiadása vállalkozott.

A teljes életmű kiadását szintén a viszonyok gátolták meg. „Kafka Margit két költeményének közlése — írta Radnóti az utószóként megjelent jegyzeteiben — elháríthatatlan technikai akadályokba ütközött. (*Hajnali ritmusok* az *Utólszor a lyrán* című kötetből, *Záporos, folytonos levél* Az *Élet útján* című kötetből)” (170). A „technikai akadályok” — politikai akadályok voltak: az említett versek közül az első (akár Babits verse, a *Május huszonhárom Rákospalotán*) az 1912. évi „vérvörös csütörtök” költői visszhangja volt, a második pedig a háborúellenes költészet monumentális darabja. Doktori értekezésében Radnóti mindkettőből bőven idézett. Éppen a *Hajnali ritmusok* kapcsán állapította meg Kafka-káról: „Az asszonyország lázadása, másrészt a sivár igazságlátás új, határozott elgondolásához, a *szocializmushoz* viszi. Kafka Margitnál ez *természetes* fejlődés, nem úgy, mint nemzedéke sok tagjánál, kiknek ily irányú fejlődése nem volt szükségszerű” (M. 683.). A *Záporos, folytonos levél*ről pedig ezt írta: „Megdöbbenő és örök dokumentuma az egyén és a háború szembenállásának...” (M. 684.).

Radnóti megfigyelte: „Kafka Margit gyakran átvett verseket régi könyveiből az utóbb megjelentekbe. Ezeket az újabb megjelenés alkalmával kisebb változtatásokat eszközölt. E kötet a verseket végleges, vagyis legutolsó változatukban közli, s itt e jegyzetekben említi meg az eltéréseket. A csupán írásjelbeli eltérésekről nem számol be. Termé-

szetesen a verseket az időrendi áttekinthetőség kívánalma szerint utolsó formájukban, de első megjelenési helyükön közli" (*Kafka Margit összes versei*, 1943, 165.).

Radnóti rátapintott, bár nem vonta le Kafka művében esetleges következtetéseit, a textológia egyik antinómiájára: a fölöldhatatlan ellentmondásra, amely azzal jön létre, hogy a kritikai kiadások szabályai szerint az alkotásokat *első* időrendi helyükön, de *az utolsó kéztől* eredő formában közöljük; ezzel az életmű fejlődésképét akaratlanul eltorzítjuk, történetietlenné, anakronisztikussá, anticipálttá tesszük, holott éppen ennek a fejlődésnek a tükrözése elvben a kritikai kiadásnak talán legelső feladata.

E közlésmódból ered, hogy jegyzeteiben megadja az egykorú verseskötetek tartalomjegyzékét és — dőlt betűkkel — a kötetekben a verseket elválasztó cikluscímeket, valamint *Az Élet útján* (1918) c. kötetben alkalmazott motókat. Az időrend fontosságát még e korlátozott lehetőségek között is igyekszik érvényre juttatni: „Ahol Kafka Margit a költeményeket keltezte, ott a versek alatt e kiadványban is megtalálhatja az évszámot az olvasó” (uo. 167.).

Újdonsága a kötetnek a cím- és szövegváltozatok felsorakoztatása több mint két nyomtatott lapon (uo. 167–170.). Ezeket Kozocsa kiadása hasonló módszerrel még megszorította (*Kafka Margit összes versei*, 1961, 222–228.).

Ezzel a kiadással függ össze Radnóti egyetlen textológiai közleménye is (*Kafka Margit kallódó verse és három Dehmel műfordítása*, Irodalomtörténet, 1943. 4. sz. 177.). „A Franklin-Társulat kiadásában — írta a *Szerettelek* c. kiadatlan vers elé — most jelennek meg Kafka Margit Összes Versei. A könyv megjelent versesköteteinek teljes anyagát közli, s feldolgozza a költemények szövegváltozatait is. Nyomdai munkálatainak befejezése után került a Társulat birtokába egy huszonegy lapnyi Kafka-kézirat. A nagyformájú, egyvonalas iskolai füzetlapokra írt és keltezés nélküli kézirat 1906-ból való, s az ugyanez évben megjelent *Kafka Margit Könyve* (Bp., Athenaeum) című verseskötet egyik részlete, huszonegy vers nyomdai kézirata, a nyomda jelzéseiivel. A huszonegy versből húsz megjelent a fent említett kötetben, egy azonban nem, — s a költő későbbi könyveiben sem található. S mert nyomdai jelzések vannak e vers szövegében is, nyilvánvaló, hogy Kafka Margit a kefelevonattal javítása közben röstálta ki az előtte levő anyagból.” Radnótinak a szöveghez való törekvését bizonyítja, hogy közlése, mint írta, „követi a kézirat központosításának hanyagságait is”.

Az évforduló és a maga összeállította Kafka-kötet adott alkalmat Radnótinak, hogy a Magyar Csillag 1944. január 15-i számában ismét foglalkozzék Kafka Margit költészetével. Részben doktori értekezésének, részben a Kafka-versekhez írt jegyzeteinek szövegeit is átvette. Röviden rámutatott Kafka lírájának főbb jellegzetességeire: a versek föltűnően csekély számára; kísérleti jellegükre; a költői közhelyeknek „a fejletlen lélek kényelemszeretetével” magyarázható gyakoriságára; ám egy-egy szokatlanabb szóképben, -összetételben, a dalszerkezet szétfeszítésében megmutatókozó lázadás jeleire is. Azután így folytatta: „Kafka minden újabb könyvébe átvett verseket a régi kötetekből, s most, hogy e könyv a költeményeket időrendben s utolsó formájukban (Kafka gyakran javított a régi verseken egy-egy újabb megjelenés alkalmából), de első megjelenési helyükön közli, láthatóvá lett a költői mű fent említett sajátossága.” (M. 795–796.)

Radnóti ezután szemügyre vette a változatok tanulságait: „A javítások jellemzők a költő Kafka fejlődésére. Határozott egyszerűsítési törekvés és ritmikai rendező szándék nyilvánul meg bennük (pl. *Haj!* — *szerte sikolt az asszonyi had helyett: Jaj, szertesikolt az asszonyi had*), szószaporításokat, fölöslegesnek vélt sorismételeket töröl, a második változat gyakran rövidebb. Versfilológiai szempontból egy változat érdemel különösebb figyelmet. *Áriák* című nagy versének II. részében, a második versszak 8. sora a *Tallózó*

években: Én nem bírok várni, álmodni és *hímet varrni békén*. Az *Utólszor a Iyrán*-ban és *Az élet útján*-ban már: *hímet várni békén*. Az első forma véletlen sajtóhiba? Vagy tudatos javítás? Vagy talán a második megoldás ötlete született a szedő jóvoltából?” (M. 796.)

Alighanem ez utóbbi magyarázat a helyes, és a textológiában mindennapos *banalizációnak* vált áldozatává Kafka szokatlan kifejezése, a *hímet varrni* (a szokványos *hímezni* helyett), s ezt nem értve a nyomdász, szedte a *varrni* helyett a *hím* közhelyes jelentésének megfelelő *várni* igét, nem törődve azzal, hogy így a versbe stílustalanul durva értelmet csempész.

A központosítás

Radnóti fölfigyelt Szabó Lőrinc *Kalibán!* (1923) és *Fény, fény, fény!* (1926) c. kötetének tobzódására fölkiáltójelekben és gondolatjelekben (M. 751.). A központosítás eszmei, hangulati, esztétikai jelentősége később is foglalkoztatta. 1941. november 16-án följegyezte naplójában, hogy Cs. Szabó László kérésére, a szavaló színész dolgának könnyítésére, megpróbálta vesszőkkel, pontokkal, pontosvesszőkkel kiegészíteni Apollinaire *Égőv* c. versét. „Nekiülök: központoszni. S verejtékezem. Beírok egy vesszőt, kitörölöm. Újra beírom... Másfél órát bibelődöm. Tanulság: a) mégsem »költői furcsaság és rögeszme«, vagy »épater...« Apollinaire-nél ez. Képzalkodásának és hanglejtésének lényeges eleme. b) A fordítás kitűnő, nem értelmesített, őrzi az eredeti idegenkedését a központoszástól. A költemény határozottan veszít szépségből így — interpunkciókkal.” (N. 200.) A vers központosítás nélkül került Radnóti műfordításai közé. (M 391–398.)

A sajtóhiba lélektana

Saját verseiben Radnóti természetesen gondosan ügyelt a pontos szövegközlésre. Naplójában 1939. augusztus 31-én panaszolta, hogy a Nyugat szeptemberi számában A „*Meredek út*” egyik példányára c. verse tönkre van téve: „Az utolsó sor: Mert maga még sosem ölt — helyett: Mert maga sosem ölt. Rettenetes ez, nem érdemes verset kiadni. Hét-főn délelőtt jártam benn a nyomdában, »már kikorrigáltam«, — fogad Gellért. Hát így! És ugyanaznap du. egy jelentéktelen bírálatomat adja ide, hogy korrigáljam! S közben a sor ritmikai ellenpontja a Mert az igazra tanú — sornak!” (N. 58.) Gellért Oszkár később bevallotta neki, hogy nem sajtóhiba volt a *még* kimaradása, hanem Babits Mihállyal megbeszélte szerkesztői változtatás. „Súlyosabban esik, és a *még* különben is zavart. Ma *még* nem, de esetleg holnap igen? Nem ezt akartad mondani!” (N. 60.)

A Nyugat-asztal baráti köre, amelyben mindez elhangzott, többnyire helyeselte Babits és Gellért beavatkozását, még Bálint György is. Egyedül Vas István állt Radnóti mellé. Ők ketten nem hitték, hogy így jobb:

— De tönkretették a daktiluszt!

— Ördögbe a daktilusszal, így szebb a vers! — kiáltják csaknem azonos szavakkal és egyszerre Cs. Szabó és Halász Gábor. (Milyen jellemző ez a harag, a formai kérdésektől irtóznak, mint kritikusok is!) De ez dühösít és elgondolkoztat is. Jobb lenne így?” (N. 61.) Jellemző, hogy Babits tekintélye, Gellért érvelése még magát Radnóti is elbizonytalanította.

A sajtóhiba különleges szerepe a költészetben később is foglalkoztatta. Lefordította Valéry Larbaud *Ma Muse* (Műzsám) c. költeményét, s benne különleges hangulatú spanyol

névnek vélte az ott talált *Ilanero* szót. Az *Ikrek havá*-ban (1939) külön is méltatta ezt a képzeletét följújtó szót: viselőjét gyönyörű, hollófekezte spanyol lánynak látta (M. 558.). Egy új antológiából derült ki, hogy az előbbiben sajtóhiba volt: a helyes szó *Llanero*, s nem név, csak közszó; egyszerű pusztalakót jelent, „a pampák fiát” (M. 414.). A névnek hitt szó illúziójához azonban Radnóti ezután is ragaszkodott: „Szomorú vagyok. Lassan az összes szép félreértések kiderülnek, s mi marad? De *Ilanero*, nem halsz meg Te mégsem. Te barna bőrű, karcsú leány, te adtál inni az útszélen a tábornok ellen harcoló katonáknak, s ha megjött az este, nekik adtad kebled is. Két barnára égett kezed fölött hogy világított, mikor odaadtad.” (N. 91.)

Jegyzetes kiadás

1940. január 18-án Radnóti ezt írta naplójába: „Egyre inkább érlelődik bennem a terv, hogy jegyzeteket, explikációkat adok majd verseimhez! Külön, egy válogatott kötet alkalmából? vagy minden könyvemhez?” (N. 87–88.) Ezt a gondolatát, amely annyi más alkotóban is fölmerült már, s pl. Radnóti kedves költőjétől, Aranytól sem volt idegen, később elejtette. Ez az igény megfogalmazása jellemző. S ismét a textológia másik antinómiájára utal: míg a kritikai kiadásokat, jóllehet ezek tudósoknak, tanároknak készülnek, bő magyarázatokkal látjuk el, a népszerű „összeseket” minden jegyzet nélkül bocsátjuk közre, eligazítás nélkül hagyva az átlagolvasót, holott logikusan éppen fordítva kellene lennie.

A halál akusztikája

József Attila halála után kevéssel, 1938-ban vagy 1939-ben, Radnóti Miklós előadást tartott munkásoknak József Attiláról. Ebben részint újrafogalmazta korábban megérlelődött tételét az életmű egységéről, másrészt kiegészítette azzal a tanulssággal, amelyet a költő halála után olyan keserűen megtapasztalt. Előadásában ezt mondotta: „a mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen *egész* lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte testével takart, a test sírba hulltával válik láthatóvá, fényleni és nőni kezd...” (N. 125.)

Másfél év múlva, 1940-ben Cserépfalvi Imre kiadta József Attila összes verseinek gyűjteményét Bálint György gondozásában. Ebből az alkalmából Ascher Oszkár — Székely Endre közreműködésével — irodalmi estet rendezett. Ennek sikere vegyes érzelmeket keltett Radnótiban. Míg élt József Attila, panaszkolta naplójának, versesköteteit a „ringyó, nyavalyás közönség” alig vette: „A *Nagyon fáj*-ból 80–100 példány fogyott, a legszebb verseiből fogyott ennyi két év alatt, 2 pengőért vagy 2,60-ért, s hogy négykézláb bemászott a tehervonat két kocsija közé, 2000 példányt adott el Cserépfalvi 7 pengős árban három hónap alatt az Összes Versekből. De most valahogy mást is éreztem, ahogy figyeltem ezt a ringyó tömeget, többen mondták magukban a verset, és »olvasók« voltak, mert nem ismertem őket, a versek átfordultak náluk is a halhatatlanságba. Külön akusztikát kaptak a halállal.” (N. 125.)

1941. október 24-én Cserépfalvi Radnóti markába nyomott egy vaskos gépiratot: József Attila makói korszakából, 1922–25 közt írt verseit. Ezeket Szabolcsi Gábor, a szegedi egyetem makói illetőségű bölcsészhallgatója gyűjtötte össze, és Paku Imrének, a magyar irodalomtörténeti tanszék könyvtárosának közvetítésével József Jolán juttatta el Cserépfalvihoz. Cserépfalvi „lektori véleményt” kért Radnótitól: mit kezdjen e versekkel? Az „összes versek” új kiadásába beteszi, de érdemes lenne-e őket külön kötetben is kiadni?

Vagy válogatást adni belőlük Galamb Ödönnek, József Attila makói tanárának *József Attila élete nyomában* címmel szintén Cserépfalvi kiadásában készülő könyvében? (N. 194.)

Radnóti már másnap, október 25-én ezt írta a Cserépfalvival való tárgyalásáról naplójába: „Sok a gyöngébb darab a gyűjteményben, azt tanácsolom, hogy adja ki a Galamb Ödön-könyv függelékeként. Jó, rendezzem a verseket, írjak hozzájuk bevezetőt... S most mit írjak? A költő kiostálta könyvei megjelenése előtt ezeket a verseket, s most kiadjuk... érzem Attila rosszalló tekintetét... De hisz a többi vers, a nagy versek fénybe borítják ezeket is... erről kellene írnom a bevezetőben, már írtam erről naplójegyzetet is, ha jól emlékszem, *a ml átfordul* a halhatatlanságba, s magával rántja a törmelékét is...” (N. 195.)

Radnóti már november 1-jén befejezte a József Attila hátrahagyott versei elé írt jegyzetét (uo.). Ebben mintegy összefoglalta textológiai nézetait, amelyeket eddig szétszórtan lerögzített. Néhány mondatát szó szerint emelte át naplójából.

Textológiai elvei

Kiindulópontján érezni az Ascher-est utáni keserű, bár azóta lehiggadt tanulságot az életében nem, csak halála után méltányolt költő sorsáról:

„Hátrahagyott versek... A gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek... S a költő halála pillanatában vagyonná lesznek ezek is, a hagyaték a nemzet vagyona már. S halála után életművének ez a kiegészítő része is jobban érdekli az olvasót és a kutatót, mint a költő vállalt és sokszor nagy áldozattal megjelentetett művei — annak idején” (M. 772.). Ezután megint a föltételezett költői szándékot latolgatja, de már nem olyan mereven, mint a naplóban: „Pedig gyűjteményei összeállításánál legtöbbször kihagyásra ítélte ezeket a darabokat, vagy dolgozni, javítani szándékozott még rajtuk” (M. 772–773.).

Tehát már nem kizárólagosan a költői szándékkal magyarázta e versek kéziratban maradását, csupán megengedte: „legtöbbször” ez lehetett az ok. Abban igaza volt, hogy a hagyatékban maradt alkotás meg van fosztva az átdolgozás lehetőségétől. Ahogy pl. a hátrahagyott versekkel egyidős *Éhség* (1922) méltó volt, hogy a *Szépség koldusából* (1922) csekély változtatással bekerüljön József Attila válogatott verseinek gyűjteményébe, a *Medvetáncba* (1934).

Radnóti joggal mutatott rá, hogy bár a hátrahagyott versek a 17–21 éves költő alkotásai, ezeket az olvasó ne fogja föl „enyhítő körülménynek”. Rimbaud 19 éves korában már elefántcsont-kereskedő volt Abessziniában, s többé egy sor verset sem írt. Másrészt József Attila e verseinek testvérei olvashatók első három verseskötetében, s némelyik semmivel sem gyöngébb náluk. „Lírában a kamasz is alkothat nagyot” (M. 774.). A következőkben megint két ismert gondolata tér vissza. Egyik a hibás föltételezés arról, hogy e hátrahagyott verseket maga József Attila selejtezte volna ki; másik a naplóból már ismert szép metafora: a jelentéktelennek látszó alkotásokat is fénybe vonják a nagy versek: „E fél évtized természeténél fogva akkor általa elvetettek között is remek darabok vannak, de különösen érdemes figyelni rajtuk a későbbi nagy versek fényeinek villódzását” (M. 774.). Két lappal később maga is árnyaltabban ítéli meg a hagyatékban maradt verseket. „Az itt közölt költemények között — írta — elrendezett, egymás után leírt, a verseknél később keletkezett ajánlással díszített füzetek is vannak. Mikor együvé kerültek — kiadásukra gondolt a költő. S mire sor került volna a nyomtatásra, már újra válogatott közöttük, a nemrég írottak kedvesebbek voltak neki, mert az újabbak mindig kedvesebbek — s így lett egy kisebb könyvre való verscsomóból, alaposan átrostálva — a megjelent könyv egyik ciklusa. De

József Attila esetében anyagi okai is lehetnek e tudattalanul *hagyatékre* gondoló, szigorú válogatásnak” (M. 776.).

Radnóti is megállapítja, hogy a Szabolcsi Gábor kezében levő, azóta lappangó, csak most előkerült, és 1989-ben hasonmásban közkinccsé vált *A legutolsó harcos* című füzetében talált versek legtöbbje már a *Nem én kiáltok* (1925) c. kötet kísérletei közül való, „s e kísérletek már minden irányban sikerülnek, saját és sajátos mondanivalói formát kapnak” (M. 775.). A *legutolsó harcos* címmel megszerkesztett s csak kiadó híján meg nem jelent kötetből Radnóti az ajánlást és hét költeményt tartott méltónak kiadásra. Kezében lehetett József Attilának máig lappangó *Lovas a temetőben* (1922) c. kéziratos versesfüzete is. Eből közölte az *Egyszerű vers*-et, s belőle vonta le a következtetést, hogy József Attilát a szabadvers már akkoriban foglalkoztatta. „Jellemző — írta — a kézirat javítása is. Először a *Prózavers* címet adja neki, majd áthúzza, s az imént említettet írja a vers fölé. De költői magatartását tekintve jelképes is ez a javítás. Érti, hogy nem *prózaversről* van szó tulajdonképpen, hanem új *versformáért*, a hagyományos költői forma megújításáért, helyesebben: részben felújításáért folyik a küzdelem” (M. 775.).

„A kéziratok között — folytatta Radnóti — akadt néhány, csupán a filológiai értelemben vett teljesség szempontjából számbavehető, különben érdektelen vers is. Ezeket József Attila kiadója félretette az Összes Versek majdani teljes kiadása számára — abban a helyükön lesznek” (M. 775.).

S most ismét föltámad benne, a szöveggyongozóban, „a textológusban” a naplóból már ismert és csaknem azonos szavakkal megfogalmazott kétely:

„A hátrahagyott verseken tűnődő néha föltekint a kéziratokból, érzi magán a költő szemrehányó tekintetét. Ezt nem vállalom — hallja a hangot. S ilyenkor félreteresi az esetleg iskolás gyakorlatot vagy stílusutánzatot. De a kísérletező költőben mindig kevesebb a kegyelet, mint az olvasóban. Mert folyton megújulni csak a meglevő iránti kegyelet nélkül tud” (M. 776.).

A textológia ismeri ezt a vitát a költői szándékról, amely bizonytalan, ingatag; amely olykor túlzott igényességből megsemmisítésre ítélné az alkotásokat. S valóban, a textológusban ilyen értelemben nincs kegyelet, mert nem hagyja a művet megsemmisülni. Sem Rimbaud-ét, sem Franz Kafkát, sem Babitsét, sem József Attiláét.* Radnóti is ráébredt erre a végső tételre:

„Végül, a költő hagyatéka nem szorul sem mentségre, sem magyarázatra. A versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal. A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte testével takar, a test sírba hulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb darabokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak. Minden töredék, minden papírlapon talált sor *adalék* lesz, adalék az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár. Befogadni, magához ölelni hajlandó minden apróságot, de semmit sem enged el többé” (M. 776.).

Ennél szakszerűbben, egyszersmind szebben senki sem fogalmazta meg a textológia néhány egyetemesen érvényes alaptörvényét. S a halálnak esztétikai szerepét is József Attila sajátos példájából általánosítva, immár a „ringyó” olvasók iránt megértőbben, szintén az ismert metaforával érzékeltette:

„És az olvasónak s nekünk, kortárs költőknek megadatott az, hogy láthattuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időlen öröklétbe, a nemzet kincse lesz, és népszerű lesz. S ehhez az kellett, hogy egy csodálatos kedvességű fiatal férfit kiszedjenek a tehervonat ütközői közül, és összetört tagokkal és régen

összetört lélekkel eltemessenek Balatonszárszón. Fagyasztó érzés és rettentő tanulság. S a könyvet forgató olvasó, aki legtöbbször közönnnyel fogadta az élő költő nagy alkotásait, gondol-e a tanulságra is? (M. 777.)

Annál megrendítőbb e tanulság, mert a fölsímt törvényszerűség Radnóti Miklóson éppúgy beteljesült, mint József Attilán. Vajon — változtatom meg a költő kérdését — gondolt-e Radnóti a maga sorsára is?

* Vö. *A textológia problémái*, szerk. Bor Kálmán és Horváth Károly, Bp., 1966, 20–22, 35–41, 60, 71–73. — LENGYEL Balázs, *A költő joga*, Élet és Irodalom, 1975. szept. 27. — VARGHA Balázs, *Az utódok kötelessége*, uo., nov. 8. — LENGYEL Balázs, *Új Babits-mű?* Uo. 1980. aug. 16. — PÉTER László, *A költő szándéka*, uo. szept. 6. — BAJOMI LÁZÁR Endre, *„Tudatos megszegés”*, uo. szept. 13. — LENGYEL Balázs, *Az indiszkrécio határa*, uo. szept. 27.

László Péter

DIE TEXTKRITISCHE AUFFASSUNGEN VON MIKLÓS RADNÓTI (1909–1944)

Miklós Radnóti war nicht nur in der gelehrten Dichtung, sondern auch in der Philologie und Textkritik bewandert. Diese Fertigkeit wurde durch die genaue Datierung seiner Gedichte, bzw. durch seine Äusserungen betreffs seiner literaturhistorischen und kritischen Texte, sowie der Varianten, der Interpunktion, der Druckfehler und der Chronologie bezeugt.

Seiner Meinung nach kann das gesamte Lebenswerk für ein einheitliches Ganzes gehalten werden, die einzelnen Schriftwerke (vorwiegend Gedichte) werden „voneinander gegenseitig beleuchtet“. Dieser Gedanke wird in seinem Vorwort zu den hinterlassenen Gedichten von Attila József (1941) ausführlich dargestellt. Hier legt er eine andere Feststellung dar: auch die Fragmente und Jugendwerke von Attila József seien von grosser Bedeutung, sie liefern wichtige Beiträge dem Lebenswerk. Seine dritte Feststellung betrifft den Tod des Dichters: „Nach dem Tode erhalten die Gedichte besondere Charakteristik, in der Finsternis der Trauer können auch die kleineren Sterne strahlen“.

Miklós Radnóti hat die erste Auflage der gesamten Gedichte von Margit Kaffka herausgegeben (1943).

TARTALOM

Ajánlás	3
Baróti Dezső köszöntése	5
<i>Czigány Lóránt</i> : A 80 éves Baróti Dezső köszöntése	9
<i>Bíró Ferenc</i> : A titkos bú poétája Dayka Gábor, 1768–1796	11
<i>Szörényi László</i> : Dayka Gábor latin versei Tóth László fordításában	19
<i>Tóth Sándor</i> : Ungvárnémeti Tóth László poézisének bölcséleti vonatkozásairól	33
<i>Fried István</i> : Kétnyelvűség és kulturális kapcsolatok	51
<i>Széles Klára</i> : A vers-minőség fokozatai Vajdánál a Gina-versekben	61
<i>Szigeti Lajos Sándor</i> : Kék tünde fénnel (József Attila vonzásában)	79
<i>Olasz Sándor</i> : Időfelbontás és motívumos szerkesztés a gyászban	107
<i>Péter László</i> : Radnóti Miklós textológiai nézetei	115
<i>Gyuris György</i> : Baróti Dezső munkássága (Válogatott bibliográfia)	125

Baróti Dezső munkássága

Válogatott bibliográfia

Összeállította

Gyuris György

SZEGED

1991

BEVEZETŐ

Baróti Dezső, az irodalomtudományok doktora munkásságát 80. születésnapja alkalmából veszem számba - válogatva. A hírlapokban megjelent írásait a könyvismertetések és a nagyobb terjedelmű, jelentősebb témáról szóló cikkek és egy-két korai közlés kivételével nem dolgoztam föl. Hasonlóan mellőztem - kívánságára - a sokszorosított egyetemi jegyzeteket.

A bibliográfiai tételek leírásai az MSZ 3424/1-78. és az MSZ 3424/2-82. szabványok szellemében készültek.

Bibliográfiám rendező elve az írások megjelenésének időrendje. A tételeket megjelenésük szerint rendeztem - a föllelhető adatok (pl. a műről szóló hírlapi ismertetés megjelenésének napja vagy a copyright évszáma stb.) szerint. Ha a dokumentumon közölt és a valódi megjelenési év eltér egymástól, a bibliográfiai tételben is közlöm az adott dokumentum megjelenési évét, ellenkező esetben nem.

A változatlan új kiadások és a könyvismertetések kivételével minden írást megjelenésének időrendi helyén közlök, az azonos közleményeket utalásokkal kötöttem össze. Ha azonban a Baróti szerkesztette kötetben saját írása is található, ezt egy tételben közlöm, a dokumentumot tekintve egységnek, míg az ott szereplő cikke(ke)t a *Benne* kifejezést követően from le eggyel kezdődő sorszámozással. Gyűjteményes köteteinek részeit is hasonlóan tárom föl a *Tartalom* megjelölés után, az előbbihez hasonlóan beszámozva.

A Baróti Dezsőről szóló cikkeket dőlt betűs szedéssel, a kézbe nem vett írásokat a tétel előtti csillaggal jelzem.

A mutató tételszámra utal, és egységes betűrendben tartalmazza a bibliográfiában előforduló személy- és testületi neveket, a tárgyszavakat, valamint dőlt betűvel az írások és kötetek megkülönböztető címeit. A mutatóban található törtekben elől a tételszám szerepel, a törtvonal után pedig az analizált rész sorszáma. Az egyenlőségjellel összekötött tételszámok azonos írásokat jelölnek. A dőlt tételszám azt jelzi, hogy az illető írás az adott személyről szól.

A bibliográfia anyaggyűjtését 1991. március 9-én zártam le.

Mivel a Nyugat-repertórium mutatójából Baróti Dezső neve hiányzik, az anyaggyűjtéskor az 1940-ben megjelent könyvismertetése elkerülte figyelmemet. E tételt a bibliográfia végén pótlólag közlöm.

Gyuris György

Áll.	Állami
ált.	általános
BD	Baróti Dezső
bev.	bevezette
Bl.	Blatt (lap)
évf.	évfolyam
fol.	folio (levél)
füz.	füzet
Gimn.	Gimnázium
gyűjt.	gyűjtötte
Int.	Intézet
Irod.	Irodalom; Irodalmi
isk.	iskolai
Ism.	Ismertetés; Ismertette
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jahrg.	Jahrgang (évfolyam)
jegyz.	jegyzetek
K.	Kiadó
kész.	készítette
Kir.	Királyi
köt.	kötet
Kvk.	Könyvkiadó
Közp.	Központ
M.	Magyar
Múz.	Múzeum
Műv.	Művészeti
N.	numéro (szám)
NPI	Népművelési Propaganda Iroda
Nr.	Nummer (szám)
oszt.	osztály
összeáll.	összeállította
p.	pagina (oldal)
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum
PMKK	Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár
rend.	rendezte
sz.	szám
székesfőv.	székesfőváros
szerk.	szerkesztette
Szt.	Szent
t.	tábla
tanulm.	tanulmány
terj.	terjesztő
Tudegy.	Tudományegyetem
Ua.	Ugyanaz
Ú.f.	Új folyam
vál.	válogatta
Vö.	Vesd össze

1931

- 1 Pásztorének == Szegedi Szemle. - 4.évf. 10.=109.sz.(máj. 31.). - p. 8. -
(Szegedi költők)
Vers.
- 2 Így mondta tegnap a révész : Vijolkának barátsággal == Szegedi Szemle. -
4.évf. 19.=118.sz.(nov. 1.). - p. 16.
Vers.
- 3 Játék ; Advent ; Éjféli nótát csattog az erdő ; Most az őszi eső ; Morcos favágó
fűtyül ; Pásztorének ; Ajándék == Azért is! : Harc az öregek ellen / [összeáll.]
Hangay Sándor. - Bp. : Hangay. - p. 160-163. - (Az elsüllyedt fiatal magyar iro-
dalom kiáltványa ; 1.)
Versek.

1933

- 4 Lábadozó szél == Hétfői Rendkívüli Újság [Szeged]. - 15.évf. 13.sz.(márc. 27.).
- p. 8.
Ism. Radnóti Miklós verseskötetéről.
- 5 Juhász Gyula : Tanulmány. - Szeged : Szegedi Fiatalok Műv. Kollégiuma. - 80
p. - (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma ; 7.)
Ism.:
Berczeli A. Károly == Délmagyarország [Szeged]. - 9.évf. 139.sz.(jún. 23.). - p. 5.
Bresztovszky Ede == Népszava. - 61.évf. 156.sz.(júl. 13.). - p. 4.
Türóczi-Trostler Josef == Pester Lloyd. - Abendbl. - 80Jahrg. Nr.164.(22. Jul.). - p. 6.
Nagy Ödön == Erdélyi Figyelő [?]. - p. 105-106.
Reményik Sándor == Pásztortűz. - 19.évf. 18.sz.(sept. 30.). - p. 349-350.
Gogolák Lajos == M. Kultúra. - 20.évf. 20.sz.(okt. 20.). - p. 340-344.
Németh László == Tanú. - 6.(okt.). - p. 360-362. - Ua. ~: A minőség forradalma. 3.köt. - Bp.,
1943. - p. 96-99. és ~: Két nemzedék. - Bp., 1970. - p. 135-136.
Kozocsa Sándor == Láthatár. - 1.évf. 3.sz.(dec.). - p. 6.
ds. == It. - 22.évf. 7/8.sz. - p. 219-220.
Gunda Béla == M. Ifjúság. - 15.évf. 2.sz.(1934. febr.). - p. 8.
- 6 Csokonai és a franciák == Széphalom [Szeged]. - 7.évf. 10/12.sz. - p. 104-105.
Ism. Pelle Erzsébet: Un poëte cosmopolite du XVIIIe siècle c. tanulmányáról. - Kratochfill-
Baróti Dezső néven.

1934

- 7 Dugonics András és a barokk regény. - Szeged : Ferencz J. Tudegy. - 70 p. - (Értekezések a M. kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből ; 13.)

2. kiad. - Szeged : Szegedi Fiatalok Műv. Kollégiuma. - (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma ; 10.)

Ua.: 103/4.

Ism.:

Gogolák Lajos == Budapesti Hírlap. - aug. 5. - p. 20.

Turóczi-Trostler Jos. == Pester Lloyd. - Abendbl. - 81.Jahrg. Nr.182.(11. Aug.). - p. 4.

Szabó Zoltán == Élet. - 25.évf. 37.sz.(szept. 16.). - p. 686.

Boldizsár Iván == Nemzeti Újság. - 16.évf. 209.sz.(szept. 16.). - p. 19.

Rónay György == Vasárnap [Arad]. - nov. 25. - p. 467-469.

(B. Gy.) == Pesti Napló. - 86.évf. 5.sz.(1935. jan. 6.). - p. 41. - Szerző: Bálint György.

Szirnyei Ferenc == It. - 24.évf. 1.sz.(1935). - p. 28-29.

Kenyeres Imre == Itk. - 45.évf. 2.sz.(1935). - p. 208.

Sőtér István == Egyetemes Philologiai Közlöny. - 60.évf. 1/3.sz.(1936. jan./márc.). - p. 83.

1935

- 8 Estike : Jegyzet Csokonai Vitéz Mihály Az én poézisom természete c. verséhez == Szegedi Füzetek. - 2.évf. 1/4.sz.(jan./ápr.). - p. 36-43.
- 9 A közép-európai irodalomtörténet problémája == Magyarságtudomány. - 1.évf. 1.sz.(júl.). - p. 35-42.
- 10 Radnóti Miklós - Újhold == Új Kor. - 1.évf. 10.sz.(szept. 1.). - p. 27.
Ism.
- 11 A fiatal magyar líra == Korunk Szava. - 5.évf. 22.sz.(dec. 1.). - p. 406.
Ism. a Korunk. Tizenkét fiatal költő c. kötetéről.

1936

- 12 Dayka Gábor = Magyarságtudomány. - 2.évf. 2.sz.(jún.). - p. 238-250.
Ua.: 103/9.
- 13 Szentjóni Szabó László == Szép Szó. - 2.köt. 7.sz.=7.füz.(szept.). - p. 337-344.
Ua.: 103/7.
- 14 D'Ors és a barokk == Széphalom [Szeged]. - 9.évf. - p. 77-78.
Ism. Eugenio D'Ors: Du baroque c. könyvéről.

1937

- 15 Puskin == Szép Szó. - 4.köt. 12.sz.=2.füz.(márc.). - p. 155-158. - (Megemlékezés)

1938

- 16 Gérard de Nerval == Napkelet. - 16.évf. 2.félév 5.sz.(nov. 1.). - p. 317-320.
Ua.: 103/15.

1941

- 17 Téténynek ékessége melyet versekbe foglalt Dugonics András s most az eredeti kézirat szerint nyomtatásban kibocsájt BD. - Szeged : Dugonics Társ., 1940. - 57 p.

Benne:

- 1 Bevezetés == p. 3-11. - Ua.: 103/5.

Ism.:

(-) == *Délmagyarország [Szeged]*. - 17.évf. 134.sz.(jún. 15.). - p. 9. - Szerző: Vér György.

Rátkai László == *Délvidéki Szemle [Szeged]*. - 1.évf. 6.sz.(jún.). - p. 255.

Tolnai Gábor == *It.* - 31.évf. 2.sz.(1942). - p. 100.

- 18 Néhány szó az ifjúság otthoni olvasmányairól == A csongrádi M. Kir. Állami Szent Imre Gimnázium (a VII-VIII. osztályokban reálgimnázium) évkönyve az 1940-41. iskolai évről / közléteszi Vásárhelyi Pál. - Csongrád : Áll. Szt. Imre Gimn. - p 5-7.

Kratochvíl Dezső néven.

- 19 Jacqueline csodálatos átváltozása == Tükör. - 9.évf. 9.sz.(szept.). - p. 428-430.
Elbeszélés.

- 20 Biedermeier-ízlés a francia irodalomban, 1814-1860 == Széphalom [Szeged]. - 11.köt. - p. 3-38.
A 21. tétel előtanulmánya.

1942

- 21 Goût prudhommesque dans la littérature française = Biedermeier ízlés a francia irodalomban. - Kolozsvár : Ferenc J. Egyet. - 160 p. - (Études françaises = Francia tanulmányok ; 21.)

Tartalom:

Biedermeier ízlés a francia irodalomban

- 1 Elvi kérdések == p. 5-17. - Ua. 103/12.
- 2 Irodalomszemlélet == p. 17-30.
- 3 Vallásos irodalom == p. 30-39.
- 4 Irodalmi szalonok. Zene == p. 39-46.
- 5 Szerelem, család, gyermek == p. 46-57.
- 6 Ifjúsági irodalom == p. 57-68.
- 7 Természet, táj, történelem == p. 68-84.
- 8 Alfred de Musset == p. 85-94. - Ua.: 103/14.
- 9 Émile Deschamps == p. 94-102.
- 10 Marceline Desbordes-Valmore == p. 102-114. - Ua.: 103/13.
- 11 Auguste Brizeux == p. 114-121.
- 12 Utóhang == p. 121-122.

Goût prudhommesque dans la littérature française

- 13 Le mot et la chose == p. 123-130.
- 14 Le sentiment religieux == p. 130-132.
- 15 La vie privée == p. 133-137.
- 16 La littérature destinée à la jeunesse == p. 137-140.
- 17 La nature, le paysage et l'histoire == p. 140-144.
- 18 Alfred de Musset == p. 145-149.
- 19 Émile Deschamps == p. 149-150.
- 20 Marceline Desbordes-Valmore == p. 150-152.
- 21 Auguste Brizeux == p. 152-154.
- 22 Index == p. 155-159.

Ism.:

Zolnai Béla == *Széphalom [Szeged]. - 13.köt.(1943). - p. 81.*

1943

- 22 Érzelem és okosság : A magyar próza a felvilágosodás korában / bev. és sajtó alá rend. BD. - Bp. : Ardói Kvk. - XXXVII, 384 p., [1] t. fol. - (Magyar századok)

Antológia, rövid életrajzokkal.

Benne:

- 1 Érzelem és okosság == p. V-XXXVII. - Részlete: 165/1.

1944

- 23 Néhány gondolat a magyar irodalom tanításához == A budapesti II. kerületi Magyar Királyi Állami Mátyás Király Gimnázium évkönyve az 1943-44. tanévről / szerk. Rajnavölgyi Géza. - Bp. : Áll. Mátyás Kir. Gimn. - p. 6-8.
Kratóchvíll Dezső néven.

1945

- 24 Magyar írók Katona Józsefíg / a kötetet BD és Gerézdi Rabán állította össze. - Bp. : Cserépfalvi. - 234 p. - (Magyar Pedagógusok Szakszervezete magyar irodalmi tankönyvei ; 7.)

Benne:

- 1 A vallásos megújulás kora == p. 29-72. - A szövegeket vál. BD és Gerézdi Rabán.
- 2 A felvilágosodás kora == p. 72-119. - A szövegeket vál. BD.
- 3 Az empire ízlés kora == p. 120-162. - A szövegeket vál. BD.
- 4 A vallásos megújulás kora == p. 173-188. - Tanulmány. - Társ szerző: Gerézdi Rabán.
- 5 A felvilágosodás kora == p. 188-208. - Tanulmány.
- 6 Az empire ízlés kora == p. 208-225. - Tanulmány.

Bővített kiadása: 29.

- 25 * Magyar olvasókönyv az ált. isk. 5. oszt. számára. - Bp. : Új Idők Int. - 148 p. - (Magyar irodalmi tankönyvek)
Társ szerző: Vajda György Mihály.

1946

- 26 Szerb Antal - Gondolatok a könyvtárban == Vigilia. - 11.évf. 1.sz.(jan.). - p. 55-56.
Ism.

1948

- 27 A Szegedi Fiatalok Kollégiuma == Köznevelés. - 4.évf. 14.sz.(júl. 15.). - p. 330-332. : ill. - (Szegediek szegediekről)
- 28 Bevezetés == Ludas Matyi : Komikai elbeszélés / Fazekas Mihály. - Bp. : Székesfőv. Irod. és Műv. Int. - p. 5-15.
Ua.: 103/11.
- 29 * Magyar írók Petőfi Sándorig / [összeáll.] BD és Gerézdi Rabán. - Bp. : Cserépfalvi. - 311 p. - (Magyar irodalmi tankönyvek ; 7.)
Rövidebb változata: 24.

1949

- 30 Aragon - Ember és kultúra == Tiszatáj [Szeged]. - 3.évf. 3.sz.(szept.) - p. 223.
Ism.
- 31 Rákos Sándor - Az eb válaszol == Tiszatáj [Szeged]. - 3.évf. 3.sz.(szept.) - p. 228.
Ism.

1950

- 32 Az ifjú Vörösmarty : Vázlat : Születésének százötvenedik évfordulójára == Tiszatáj [Szeged]. - 4.évf. 4.sz.(dec.). - p. 328-329.

1951

- 33 Magyar irodalomtörténet a tanítóképzők 2. oszt. számára. 1. rész / összeáll. BD, Halász Előd és Sötér István. - Bp. : Tankvk. - 275 p.
2. kiad. - 1952.
3. kiad. - 1953.
4. kiad. - 1954.

1952

- 34 Csokonai „Dorottya”-ja == It. - 40.évf. 2.sz.(jún.). - p. 156-186.
Ua.: 103/10.
- 35 Juhász Gyula ismeretlen versei = Irodalmi Újság. - 3.évf. 17.sz.(aug. 14.). - p. 5.
Három vers közlése bevezetéssel. - Vö. 36.
- 36 [Helyesbítés] == Irodalmi Újság. - 3.évf. 19.sz.(szept. 11.). - p. 6.
Vö. 35.

1953

- 37 Csokonai Vitéz Mihály == Délmagyarország [Szeged]. - 9.évf. 270.sz.(nov. 18.). - p. 2.
A költő születésének 180. évfordulójára.
- 38 Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum kötetekben == Itk. - 57.évf. 1/4.sz. - p. 213-216.
Társszerző: Tarnai Andor.
- 39 Bessenyei György furcsa gazdálkodási nézetei == Itk. - 57.évf. 1/4.sz. - p. 228-230.

1954

- 40 Radnóti Miklós a szegedi egyetemen == Szegedi Egyetem. - 2.évf. 21.sz.(nov. 9.). - p. 1. : ill.
- 41 [Hozzászólás] == A II. országos nyelvészkongresszus : Szeged, 1952. november 14-16. - Bp. : M. Nyelvtud. Társ. - p. 106-107. - (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai ; 83.)
Sulán Béla: Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól (p. 77-97.) c. előadásához.

1955

- 42 Emlékezés Csokonai Vitéz Mihályra : Halálának 150. évfordulójára == Szegedi Egyetem. - 3.évf. 2.sz.(jan. 25.). - p. 3.
Bővebb változata: 43.
- 43 Csokonai Vitéz Mihály : Halálának 150. évfordulójára == Délmagyarország [Szeged]. - 11.évf. 23.sz.(jan. 28.). - p. 2.
Rövidebb változata: 42.
- 44 Gálos Rezső - Mikes Kelemen == It. - [43.évf.] 2.sz. - p. 204-206.
Ism.

- 45 [Hozzászólás] == A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. - 6.köt. 1/2.sz. - p. 304-308.
Sötér István: A magyar romantika (p. 199-255.) c. előadásához.
- 46 Nyelv és Irodalom / szerk. BD és Mészöly Gedeon. - 1. - Szeged : Szegedi Tudegy. - 151 p. - (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica)
Benne:
1 Mészöly Gedeon == p. 3-5. - Köszöntő a tudós 75. születésnapján. - Ua. 47.
2 Juhász Gyula ismeretlen levele == p. 133-135. - Címzettje: Pénzes Zoltán, keltezése: Szeged, 1926. jan. 28.
- 47 Mészöly Gedeon == Mészöly Gedeon munkássága : Bibliográfia / Péter László. - Szeged : Szegedi Egy. Kvt. - p. 1-3. - (A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai ; 38.)
Ua. 46/1.

1956

- 48 Nagy évfordulókat ünnepel a szegedi színház == Színház és Mozi. - 9.évf. 18.sz.(máj. 4.). - p. 10-11.
A szegedi színházszás története az első állandó helyi színház 100. évfordulóján.
- 49 A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében == Itk. - 60.évf. 2.sz. - p. 168-178.
- 50 [Hozzászólás] == A realizmus kérdései a magyar irodalomban : Az Irodalomtörténeti Kongresszus vitái, 1955. nov. 1-2-3. / sajtó alá rend. Klaniczay Tibor. - Bp. : Akad. K. - p. 115-120.
Tolnai Gábor: A realizmus kérdései a régi magyar irodalomban (p. 15-50.) c. előadásához.

1957

- 51 Kázmér, a néptribun / Glédics Ábel == Szegedi Néplap. - 2.évf. 34.sz.(febr. 10.). - p. 7.
Szerző: Szabolcsi Gábor. - Gúnyirat BD '56 októberi szerepléséről, nevének említése nélkül.
- 52 Nyelv és Irodalom / szerk. BD és Mészöly Gedeon. - 2. - Szeged : Szegedi Tudegy., 1956. - 142 p. - (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica)
- 53 Rektori megbízatásának gyakorlásától felfüggesztették BD-t == Szegedi Néplap. - 2.évf. 90.sz.(ápr. 18.). - p. 4.
- 54 Az ellenforradalmi események a szegedi Tudományegyetemen. 3. == Délmagyarország [Szeged]. - 13.évf. 145.sz.(jún. 23.). - p. 5.
Szerző: Szabolcsi Gábor. - BD-ről és Fodor Gáborról.
- 55 „Hős?” figurák. 2., Egy „humanista” / Urbán Ernő == Népszabadság. - 2.évf. 159.sz.(júl. 7.). - p. 6-7.
Gúnyirat BD 1945 és 1956 közötti pályafutásáról, nevének említése nélkül.

1959

- 56 A látható irodalom : Az irodalmi muzeológia néhány kérdéséről == A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. - Bp. : PIM. - p. 8-19.
- 57 Radnóti Miklós, 1909-1944 / szerk., [a dokumentumokat fölkutatta és összeáll.] BD; a bev. tanulm. Ortutay Gyula írta. - Bp. : M. Helikon. - 191 p. : ill. - (A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványai ; 4.)
 Ism.:
Diószegi András == *Népszabadság*. - 17.évf. 256.sz.(okt. 31.). - p. 8.
Bóka László == *M. Nemzet*. - 15.évf. 263.sz.(nov. 8.). - p. 9.
(SZ) == *Ország-Világ*. - 4.évf. 7.sz.(1960. febr. 17.). - p. 9.
Megyer Szabolcs == *Magyarantológia*. - 3.évf. 1.sz.(1960. febr.). - p. 42-43.
Gömöri György == *Irodalmi Újság [London]*. - 11.évf. 11.sz.(1960. jún. 1.). - p. 4.
Cs. Szabó László == *Új Látóhatár [München]*. - 3.évf.(1960). - p. 265-268.
Bori Imre == *Híd [Újvidék]*. - 24.évf. 10.sz.(1960. okt.). - p. 817-819.
Vezér Erzsébet == *Itk*. - 64.évf. 2.sz.(1960). - p. 267-268.

1960

- 58 Színház és világnézet : Beszélgetések 1925-ből / Firmin Gémier ; összegyűjt. Paul Gsell ; ford. BD. - Bp. : Színháztud. Int. - 52 p. : ill. - (Korszerű színház ; 10.)
 Benne:
 1 Firmin Gémier == p. 3-8. - Életrajz.

- 59 Vittorio de Sica / Henri Agel ; ford. BD. - Bp. : M. Filmtud. Int. és Filmarchivum. - 144 p. - (Filmművészeti könyvtár ; 2.)

1961

- 60 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 1960/61. - Bp. : Képzőműv. Alap. - 253 p. : ill.
 Benne:
 1 A tizenharmadik század ízléséről == p. 25-39. - Bővített változata: 103/3.

- 61 Válogatott filmesztétikai tanulmányok / André Bazin ; vál. és ford. BD. - Bp. : M. Filmtud. Int. és Filmarchivum. - 214 p. - (Filmművészeti könyvtár)

1962

- 62 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 1962. - Bp. : Képzőműv. Alap. - 221 p. : ill.
 Benne:
 1 Ágis tragédiája == p. 15-32. - Bessenyei György drámájáról. - Ua.: 103/6.

1963

- 63 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 1963. - Bp. : Képzőműv. Alap. - 181 p. : ill.
Benne:
1 Bevezetés Juhász Gyula Anna-verseihez == p. 27-51. - Ua.: 103/16.

1964

- 64 Az összehasonlító irodalomtörténet problémái == Nagyvilág. - 9.évf. 5.sz.(máj.). - p. 773-775.
Ism. az Acta Litteraria „La littérature comparée en Europe orientale” c., 5(1962). kötetéről.
- 65 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565-1840., összeáll. Stoll Béla == Itk. - 58.évf. 3.sz. - p. 381-383.
Ism.
- 66 Erőltetett menet == Tükör. - 1.évf. 32.sz.(nov. 10.). - p. 8-9. : ill.
Radnóti Miklós szerelmes verseiről, személyes emlékekkel.
- 67 Világirodalmi szemináriumom : Ceruzavonások a fiatal Radnóti Miklós arcképehez == Nagyvilág. - 9.évf. 11.sz.(nov.). - p. 1753-1756. - (Krónika)
Ua.: 103/20.
- 68 Két töredék Radnóti Miklósról. 1., Arcképvázlat ; 2., Naplórészlet == Tiszatáj [Szeged]. - 18.évf. 11.sz.(nov.). - p. 6.
Ua. az 1. rész: 103/19.
- 69 A rab és a madár : Batsányi János forradalmi verseiről == A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. - 1964. - Bp. : Képzőműv. Alap. - p. 51-69. : ill.
Ua.: 103/8.

1965

- 70 Radnóti et la poésie de l'avant-garde == Acta Litteraria. - Tom.7. fasc.3/4. - p. 313-336.

1966

- 71 Radnóti Miklós első verseskötetei == Itk. - 70.évf. 5/6.sz. - p. 572-590.
A „Pogány köszöntő” és az „Újmódi pásztorok éneke” c. kötetekről.
Részletei: 103/21-22.
- 72 Radnóti Miklós - Tétova óda == Miért szép? : Századunk magyar lírája verselemzésekben / összeáll. Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. - Bp. : Gondolat. - p. 372-381.
Ua.: 103/26., 151.

1967

- 73 Bori Imre - Radnóti Miklós költészete == Itk. - 71.évf. 2.sz. - p. 234-238.
Ism. - Ua. más címen: 103/28.
- 74 La notion du rococo et la litterature hongroise == Acta Litteraria. - Tom.9.
fasc.1/4. - p. 159-180.
Bővebb magyar változata: 103/3.
- 75 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 6(1965/66). - Bp. : Múz.
Ismeretterj. Közp. - 191 p. : ill.
Benne:
1 Vénusz magyar változásai == p. 29-63. : ill. - Ua.: 103/1.

1968

- 76 Fába vésett balladák == Látóhatár. - 18.évf. 1/2.sz.(jan./febr.). - p. 170-183. :
ill. - (Kortársaink)
Buday György grafikusművészlől. - Ua.: 103/29.
- 77 Bevezetés-féle Buday György fametszeteihez == Kritika. - 6.évf. 10.sz.(okt.). -
p. 44-46.
- 78 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 7(1967/68). - Bp. : Múz.
Ismeretterj. Közp. - 231 p. : ill.
Benne:
1 Felvilágosodás és klasszizmus == p. 19-36. : ill. - Ua. más címen: 103/2.

Ism.:
Szauder József == Itk. - 73.évf. 2/3.sz.(1969). - p. 385-389.

1969

- 79 Mozaikkockák Radnóti Miklósról == Népszabadság. - 27.évf. 101.sz.(máj. 4.).
- p. 8-9.
Személyes emlékek.
- 80 Személy harmadik == Tiszatáj [Szeged]. - 23.évf. 5.sz.(máj.). - p. 394-400.
Radnóti Miklós: Férfinapló c. verséről. - Ua.: 103/24.
- 81 Búcsú Zolnai Bélától == M. Nemzet. - 25.évf. 129.sz.(jún. 6.). - p. 4.
Nekrológ.
- 82 Talán vihar jön... : Fejezet Radnóti Miklós pályaképéből == It. - Ú.f.1. =
51.évf. 2.sz. - p. 271-289.
A költő 1931-ben. - Ua.: 103/23.
- 83 [Hozzászólás] == Itk. - 73.évf. 2/3.sz. - p. 156-159.
Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai
(p.131-156.) c. előadásához.

- 84 Radnóti olvasása közben == Könyvtájékoztató. - 14.évf. 11.sz.(nov.) - p. 8.
Ism. a Radnóti Miklós összes versei és műfordításai c. kötetről.
- 85 Radnóti és Párizs == Nagyvilág. - 14.évf. 11.sz.(nov.). - p. 1708-1713. - (Élő múlt)
- 86 Zolnai Béla, 1890-1969 == It. - Ú.f.1. = 51.évf. 4.sz. - p. 959-961.
Nekrológ.
- 87 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD. - 8(1969/70). - Bp. : NPI. 245 p. : ill.
Benne:
1 Radnóti Miklós és Párizs == p. 39-63. : ill. - Ua.: 103/25., 142.
- 88 *Töltőtollam a kamera : Tanulmányok, cikkek az új filmről. 1-2. / vál. és szerk. Szőnyi Klára ; ford. BD [és mások]. - Bp. : M. Filmtud. Int. és Filmarchívum. - 218, 206 p. - (Filmművészeti könyvtár ; 37.)

1970

- 89 Utószó Eaton Darr strófáihoz == Új Írás. - 10.évf. 5.sz.(máj.). - p. 70-76. - (Hagyomány)
Radnóti Miklós álnéven írt verseiről, személyes emlékekkel. - Bővebb változata: 103/27.
- 90 [Hozzászólás] == It. - Ú.f.2. = 52.évf. 2.sz. - p. 439-440.
Szauder József: A felvilágosodás kori irodalom kutatásának legújabb eredményei és problémái (p. 415-434.) c. előadásához.
- 91 Mint oldott kéve == Könyvtájékoztató. - 15.évf. 7.sz.(júl.). - p. 9.
Ism. Sárközi György regényéről.
- 92 Emlékszavak... == It. - Ú.f.2. = 52.évf. 3.sz. - p. 671-672.
Emlékbeszéd a mártírok emlékművénél Balfon, máj. 30-án. - Ua.: 104.
- 93 Tolnai Gábor köszöntése == Kortárs. - 14.évf. 12.sz.(dec.). - p. 1989.
Az irodalomtörténész 60. születésnapján.
- 94 Dózsa feje == Itk. - 74.évf. 5/6.sz. - p. 634-645.
Juhász Gyula verséről. - Ua.: 103/17.
- 95 Radnóti Miklós, 1909-1944 == „S két szó között a hallgatás...” : Magyar mártír frók antológiája. 2. köt. / vál. és szerk. Keresztury Dezső és Sík Csaba. - Bp. : Magvető. - p. 227-233.
Bevezetés Radnóti Miklós öt közölt verse elé. - Ua.: 103/18.

- 96 Radnóti Miklós ismeretlen világirodalmi tanulmánya == Tiszatáj [Szeged]. - 25.évf. 1.sz.(jan.). - p. 44-53.
Az „Exotizmus a háború utáni francia költészetben” c. írásáról, annak közlésével.
- 97 Az ország jegyzője == Népszabadság. - 29.évf. 27.sz.(febr. 2.). - p. 7. : ill. - (Eötvös József halálának századik évfordulójára)
- 98 A prózaíró Radnóti == Népszava. - 99.évf. 107.sz.(máj. 8.). - p. 7. - (Szép szó)
Ism. Radnóti Miklós: Próza c. kötetéről. - Ua.: 114.
- 99 Irodalom az iskolában == It. - Ú.f.3. = 53.évf. 2.sz. - p. 279-295.
- 100 A sokarcú Villon == Népszava. - 99.évf. 202.sz.(aug. 28.). - p. 7. (Szép szó)
- 101 A Nyugat fejfájára == Népszava. - 99.évf. 280.sz.(nov. 27.). - p. 7. - (Szép szó)
30 éve szünt meg a folyóirat. - Ua.: 130.
- 102 Un écho hongrois du classicisme français - „La Tragédie d'Agis” de György Bessenyei == Acta Litteraria. - Tom.13. fasc.1/4. - p. 27-42.
- 103 Írók, érzelmek, stílusok. - Bp. : Magvető. - 505 p.
Tartalom:
1 Vénusz magyar változásai == p. 5-42. - Ua.: 75/1.
2 A felvilágosodás néhány sajátossága == p. 43-60. - Ua. más címen: 78/1.
3 A rokokó és a magyar irodalom == p. 61-87. - A 60/1. és a 74. tanulmány összevonása. -
Bővebb változata: 165/3.
4 Dugonics András és a barokk regény == p. 88-127. - Ua.: 7.
5 Téténynék ékessége == p. 128-135. - Bevezető Dugonics műve elé. - Ua.: 17/1.
6 Ágis tragédiája == p. 136-160. - Bessenyei drámájáról. - Ua.: 62/1.
7 Szentjóbi Szabó László == p. 161-168. - Ua.: 13.
8 A rab és a madár : Batsányi János forradalmi verseiről == p. 169-191. - Ua.: 69.
9 Dayka Gábor == p. 192-203. - Ua.: 12.
10 Csokonai „Dorottya”-ja == p. 204-240. - Ua.: 34.
11 Lúdas Matyi == p. 241-246. - Bevezető Fazekas műve elé. - Ua.: 28.
12 A biedermeier Európában == p. 247-257. - Ua.:21/1.
13 Marceline Desbordes-Valmore == p. 258-266. - Ua.: 21/10.
14 A másik Musset == p. 267-274. - Ua.: 21/8.
15 Gerard de Nerval == p. 275-280. - Ua.: 16.
16 Juhász Gyula Anna-versei == p. 281-309. - Ua.: 63/1.
17 Dózsa feje == p. 310-330. - Juhász Gyula verséről. - Ua.: 94.
18 Radnóti Miklós pályája == p. 331-335. - Ua.: 95.
19 Arcképvázlat Radnóti Miklósról == p. 336-341. - Ua.: 68/1.
20 Világirodalmi szemináriumom : Ceruzavonások a fiatal Radnóti Miklós arcképehez ==
p. 342-348. - Ua.: 67.
21 Pogány köszöntő == 349-361. - A Radnóti-kötetről. - A 71. részlete.
22 Újmódi pásztorok éneke == p. 362-375. - A Radnóti-kötetről. - A 71. részlete.
23 Talán vihar jön... : Fejezet Radnóti Miklós pályaképéből == p. 376-390. - Ua.: 82.
24 Személy harmadik == p. 391-403. - Radnóti Miklós: Férfi napló c. verséről. - Ua.: 80.
25 Radnóti Miklós és Párizs == p. 404-428. - Ua.: 87/1., 142.
26 Tétova óda == p. 429-435. - A Radnóti-vers elemzése. - Ua.: 72., 151.

- 27 Eaton Darr strófái == p. 436-450. - Radnóti álnéven frott verseiről, személyes emlékekkel. - Rövidebb változata: 89.
 28 Az elidegenített Radnóti == p. 451-459. - Bori Imre könyvéről. - Ua. más címen: 73.
 29 Fába vésett balladák : Buday György fametszetei == p. 460-475. - Ua.: 76.
 30 Jegyzetek == p. 477-506.

Ism.:

a. g. == *M. Nemzet.* - 27.évf. 287.sz.(dec. 5.). - p. 13. - Szerző: Antal Gábor.
 Rónay György == *Népszava.* - 100.évf. 94.sz.(1972. ápr. 22.). - p. 10.
 Bécsy Tamás == *Jelenkor [Pécs].* - 15.évf. 5.sz.(1972. máj.). - p. 472-473.
 Agárdi Péter == *Kortárs.* - 16.évf. 6.sz.(1972. jún.). - p. 990-991.
 Fenyő István == *Napjaink [Miskolc].* - 11.évf. 8.sz.(1972. aug.). - p. 11. - Ua.: -: *Figyelő szemmel.* - Bp. : Szépirod. Kvk., 1976. - p. 22-27.
 Kovács Győző == *Itk.* - 76.évf. 5/6.sz.(1972). - p. 714-716.
 Mezei Márta == *Helikon.* - 19.évf. 4.sz.(1973). - p. 599-601.
 Jankovics József == *It.* - Új.6. = 56.évf. 1.sz.(1974). - p. 221-224.

- 104 BD beszéde a mártírirók emlékművénél : 1970 == Halotti és emlékbeszédek a XIX. és a XX. századból / vál. és szerk., a bev. írta és a jegyz. összeáll. Éder Zoltán. - Bp. : NPI. - p. 67.
 Ua.: 92.

- 105 A Nyugatról == Vallomások a Nyugatról / sajtó alá rend. Rónay László. - Bp. : PIM : NPI. - p. 9-10. - (Irodalmi múzeum ; [8].)

1972

- 106 Juhász Gyula Dózsa-verseiről == *Kortárs.* - 16.évf. 6.sz.(jún.). - p. 871-876.
 107 Sík Sándor - A kettős végtelen == *Itk.* - 76.évf. 3.sz. - p. 394-396.
 Ism. az 1969-ben megjelent kötetről.
 108 Sensibilité et rationalisme au XVIIIe siècle == *Acta Litteraria.* - Tom. 14. fasc.1/2. - p. 221-224.
 Ism. a *Sensibilità e razionalità nel settecento* / a cura di Vittore Branca c. 1967. évi velencei kiadványról.
 109 Gondolatok a könyvtárban : Szerb Antal tanulmányai == *Népszava.* - 100.évf. 177.sz.(júl. 29.). - p. 10. - (Szép szó)
 Ism.
 110 Mikes Kelemen - Mulatságos napok és más fordítások == *Itk.* - 76.évf. 4.sz. - p. 541-543.
 Ism. a Mikes Kelemen összes művei 3. kötetéről
 111 Őszi emlékezés Radnóti Miklósról == *Népszava.* - 100.évf. 249.sz.(okt. 21.). - p. 8. - (Szép szó)
 Ua.: 129.
 112 Radnóti Miklós == *Filatéiai Szemle.* - 25.évf. 11. = 299.sz.(nov.). - p. 10. : ill.

- 113 Illyés Gyula köszöntése == Könyvvilág. - 17.évf. 11.sz.(nov.). - p. 9. -
Hetvenedik születésnapján.
- 114 A prózaíró Radnóti == Szép szó : Antológia / vál. és szerk. Szalontay Mihály.
- 2(1971). - Bp. : Táncsics. - p. 339-345.
Ism. - Ua.: 98.
- 115 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. BD, Illés László. - 9(1971/72). -
Bp. : NPI. - 251 p. : ill.
Benne:
1 Rimbaud és a magyar költészet == p. 181-195. : ill. - Ua.: 165/12.
- 116 Illyés Gyula : Tanulmányok a költőről / BD közreműködésével szerk. Illés
László. - Bp. : NPI. - 175 p. : ill.
A kötetben közölt tanulmányok a PIM évkönyvének 9. kötetében is megjelentek.
- 117 Szerелеm az ifjú Csokonai lírájában == Mesterség és alkotás : Tanulmányok a
felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról / a kötetet szerk. Mezei
Márta, Weber Antal. - Bp. : Szépirod. Kvk. - p. 137-170.
- 118 Szürrealizmus a filmművészetben / szerk. Karcsai Kulcsár István ; ford. BD. -
Bp. : M. Filmtud. Int. és Filmarchívum. - 186 p. - (Filmművészeti könyvtár ;
44.)
Dokumentumok és tanulmányok.

1973

- 119 Petőfi Sándor : Pándi Pál - Pálmai Kálmán könyve == Népszava. - 101.évf.
59.sz.(márc. 11.). - p. 8.
Ism.
- 120 Juhász Gyula == Népszava. - 101.évf. 76.sz.(márc. 31.). - p. 8. - (Szép szó)
Születése 90. évfordulóján.
- 121 Bálint György emlékezete == Napjaink [Miskolc]. - 12.évf. 3.sz.(márc.). - p. 2.
Halálának 30. évfordulóján.
- 122 Fényes, tiszta árnyak == Könyvvilág. - 18.évf. 5.sz.(máj.). - p. 8.
Ism. Ortutay Gyula könyvéről.
- 123 Pál Pándi: "Kísértetjárás" Magyarországon = »Apparations de spectres« en
Hongrie. 2., Petőfi et les idées néo-sociales == Acta Litteraria. - Tom.15.
fasc.1/2. - p. 250-252.
Ism.
- 124 Mikes Kelemen és a francia irodalom = Kelemen Mikes et la littérature fran-
çaise == Acta Litteraria. - Tom.15. fasc.1/2. - p. 256-259.
Ism.

- 125 A nagy professzor arcképéhez == Vigilia. - 38.évf. 9.sz.(szept.). - p. 598-599.
Sík Sándor.
- 126 Csokonai Vitéz Mihály : Születésének 200. évfordulója alkalmából == Népszava. - 101.évf. 269.sz.(nov. 17.). - p. 5.
- 127 Csokonai világirodalmi helyéről : Születésének 200. évfordulóján == Nagyvilág. - 18.évf. 11.sz.(nov.). - p. 1730-1735. - (Élő múlt)
Részlete: 135.
- 128 [Hozzászólás] == Vita a Nyugatról / az 1972. ápr. 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. - Bp. : PIM : NPI. - p. 121-125. - (Irodalmi múzeum ; [9].)
- 129 Őszi emlékezés Radnóti Miklósról == Szép szó : Antológia / vál. és szerk. Szalontay Mihály. - 3(1972). - Bp. : Táncsics. - p. 223-227.
Ua.: 111.
- 130 A Nyugat fejfájára == Szép szó : Antológia / vál. és szerk. Szalontay Mihály. - 3(1972). - Bp. : Táncsics. - p. 329-333.
Ua.: 101.

1974

- 131 A teljesebb Csokonai-arckép felé == Napjaink [Miskolc]. - 13.évf. 4.sz.(ápr.). - p. 2.
- 132 Csokonai et la littérature mondiale == Acta Litteraria. - Tom.16. fasc.1/2. - p. 13-23.
- 133 Méthode et style dans la littérature des Lumières == Neohelicon. - Tom.2. N.1/2. - p. 113-153.
Vajda György Mihály: Réflexions sur la structure des courants littéraires et la littérature des Lumières (Neohelicon, Tom.1. N.3/4.(1973). - p. 9-41.) c. tanulmányához. - Bővebb magyar változata: 165/2.
- 134 Meditáció Csokonai képzőművészeti rokonságáról == Művészet. - 15.évf. 10.sz.(okt.). - p. 5-6.
- 135 Csokonai világirodalmi helyéről == Látóhatár. - nov. - p. 115-117.
A 127. részlete.
- 136 Irodalom a tér dimenzióiban == A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. Illés László. - 11(1974)., Irodalom és múzeum : Tanulmányok az irodalmi muzeológiáról. - Bp. : NPI. - p. 132-168. : ill.
Rövidebb változata: 165/13.

- 137 A kiállítások korszerűségéről == A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / szerk. Illés László. - 11(1974)., Irodalom és múzeum : Tanulmányok az irodalmi muzeológiáról. - Bp. : NPI. - p. 194-196.

1975

- 138 Egy elkomorodó táj : Radnóti Miklós Táj, változással című verséről == Napjaink [Miskolc]. - 14.évf. 6.sz.(jún.). - p. 10.
- 139 Tolnai Gábor - Örökség és örökösök == It. - Ú.f.7. = 57.évf. 4.sz. - p. 1038-1042.
Ism. az 1974-ben megjelent kötetről.
- 140 Csokonai Vitéz Mihály - A reményhez == Miért szép? : A magyar líra Csokonaitól Petőfiig / szerk. Mezei Márta és Kulin Ferenc. - Bp. : Gondolat. - p. 60-78.
Verselemzés.
- 141 Radnóti Miklós és a proletárköltészet == Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 4., „Vár egy új világ” / szerk. Illés László és József Farkas. - Bp. : Akad. K. - p. 430-474.
- 142 Radnóti Miklós és Párizs == A 2x2 józansága : Emlékezések Radnóti Miklós-ról. - Bp. : Magvető. - p. 87-128. - (Gyorsuló idő)
Ua.: 87/1., 103/25.
- 143 A vidám természetű poéta : Csokonai ars poeticájának kialakulásához == „Sorsotok előre nézzétek” : A francia felvilágosodás és a magyar kultúra / szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László. - Bp. : Akad. K. - p. 307-326.
Az én poézisom természete c. vers elemzése.

1976

- 144 Buday György íróportréi == Múzsák. - 1.sz. - p. 18-19. : ill.
- 145 Péter Nagy - Libertinage et Révolution == Acta Litteraria. - Tom.18. fasc.1/2. - p. 222-224.
Ism. - Magyar változata: 149.
- 146 Jean Bousquet - Le 18e siècle romantique == Acta Litteraria. - Tom.18. fasc.1/2. - p. 225-226.
Ism.
- 147 Kétszáz éve született Berzsenyi Dániel == Hajdú-Bihari Napló [Debrecen]. - 33.évf. 109.sz.(máj. 9.). - p. 5.

- 148 Pipacspirossal zendüljön a világ! == Tiszatáj [Szeged]. - 30.évf. 11.sz.(nov.). - p. 53-59.
A pipacs-motívum Radnóti Miklós verseiben.
- 149 Péter Nagy: Libertinage et révolution == Helikon. - 22.évf. 4.sz. - p. 686-687.
Ism. - Francia változata: 145.
- 150 [Emlékezés] == Búvópatakok : A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései / gyűjt. és sajtó alá rend. M. Pásztor József. - Bp. : NPI. - p. 165-169. - (Irodalmi múzeum)
Fiatalkori publikációs lehetőségeiről.
- 151 Radnóti Miklós - Tétova óda == Irodalmi alkotások elemzése / a vál. Gábor Emil munkája. - Bp. : Szépirod. Kvk. - p. 338-345. - (Diákkönyvtár)
Ua.: 72., 103/26.
- 152 Minek nevezzetek? == Petőfi állomásai : Versek és elemzések / szerk. Pándi Pál. - Bp. : Magvető. - p. 504-524.
Ua.: 165/8.
- 153 Két Radnóti-vers. 1., Táj, változással. 2., Mint a bika == A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve / főszerk. Illés László. - 12(1975/76)., Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről / szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. - Bp. : NPI. - p. 105-118.
Részlete: 154.

1977

- 154 Mint a bika == Jelenkor [Pécs]. - 20.évf. 3.sz.(márc.). p. 267-272.
A Radnóti-vers elemzése. - A 153. részlete.
- 155 Kortárs útlevelére : Radnóti Miklós, 1909-1935. - Bp. : Szépirod. Kvk. - 504 p. : ill.
Ism.:
Polner Zoltán == Csongrád Megyei Hírlap [Szeged]. - 34.évf. 107.sz.(máj. 8.). - p. 8.
Tolnai Gábor == Új Tükör. - 14.évf. 21.sz.(máj. 22.). - p. 2.
F. R. == Népszabadság. - 35.évf. 120.sz.(máj. 24.). - p. 7. - Szerző: Falus Róbert.
Végh Ferenc == Könyvilág. - 22.évf. 6.sz.(jún.). - p. 4.
Pomogáts Béla == M. Hírlap. - 10.évf. 167.sz.(júl. 17.). - p. 10.
Marx József == Élet és Irodalom. - 21.évf. 30.sz.(júl. 23.). - p. 10.
Nemes István == Jelenkor [Pécs]. - 21.évf. 1.sz.(1978. jan.). - p. 92-93.
Péter László == Itk. - 82.évf. 5/6.sz.(1978). - p. 735-740.
Szigeti Csaba == Hungarológiai Értesítő. - 1.évf.(1979). - p. 22.
- 156 De l'Ér à l'Océan : Ady et la poésie de l'eau == Acta Litteraria. - Tom. 19. fasc. 3/4. - p. 261-282.
Magyar változata: 157., 165/10.

- 157 Az Értől az Óceánig : A vizek motívumhálózata Ady költészetében == Tegnapok és holnapok árján : Tanulmányok Adyról / szerk. Láng József. - Bp. : PIM : NPI. - p. 107-137.
Ua.: 165/10. - Francia változata: 156.
- 158 Ady Endre - Az elhagyott kalóz-hajók / bemutatja BD ; a képeket és dokumentumokat BD és E. Csorba Csilla vál. - Bp. : M. Helikon. - 68 p. : ill. - (Kézirattár)
Bővebb változata: 165/9.
Ism.:
Makay Gusztáv == It. - Ú.f.10. = 60.évf. 4.sz.(1978). - p. 1103.
Bodri Ferenc == Tiszatáj [Szeged]. - 33.évf. 1.sz.(1979. jan.). - p. 102-104.
Erdődy Edit == Hungarológiai Értesítő. - 1.évf.(1979). - p. 7-8.

1978

- 159 Ortutay Gyula == Nagyvilág. - 23.évf. 5.sz.(máj.). - p. 761-762. - (Krónika)
Nekrológ.
- 160 Töredékek Ortutay Gyula arcképéhez == Tiszatáj [Szeged]. - 32.évf. 5.sz.(máj.). - p. 109-112.
Nekrológ.
- 161 Julow Viktor - Csokonai Vitéz Mihály == It. - Ú.f.10. = 60.évf. 2.sz. - p. 562-568.
Ism.

1979

- 162 Elfeledett Radnóti-cikk? == M. Nemzet. - 35.évf. 122.sz.(máj. 27.). - p. 14. - (A Magyar Nemzet vitafóruma)
Nem Radnótitól származik a szegedi Délmagyarország 1931. júl. 25-i, Nyári levél Párizsból c., névtelen írása. - Megjegyzés Lengyel András máj. 8-i cikkére. - L. még 163.
- 163 Válasz BD-nek / Lengyel András == M. Nemzet. - 35.évf. 174.sz.(júl. 27.). - p. 9. L. 162.
- 164 Tevan Andor és az irodalom == Költők barátja : Tevan Andor emléke / BD, Szántó Tibor. - Bp. : M. Helikon. - p. 7-32. - (Magyar tipográfia ; 8.)
Ism.:
Falus Róbert == Népszabadság. - 28.évf. 1.sz.(1980. jan. 3.). - p. 7.
Major Ottó == Új Tükör. - 17.évf. 4.sz.(1980. jan. 27.). - p. 2.
Nemes György == Élet és Irodalom. - 24.évf. 6.sz.(1980. febr. 9.). - p. 11.

1980

- 165 Árnyékban és fény : Irodalmi tanulmányok. - Bp. : Gondolat. - 554 p.

Tartalom:

Érzelem és okosság

- 1 Érzelem és okosság : Néhány portré a XVIII. század prózaíróiról == p. 7-40. - A 22/1. részlete.
- 2 Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában == p. 41-97. - Rövidebb francia változata: 133.
- 3 Rokokó és irodalom == p. 98-150. - Rövidebb változata: 103/3.
- 4 Libertinizmus és felvilágosodás == p. 151-172.
- 5 Vélemények a szentimentalizmusról == p. 173-190.

Költészet és szerelem

- 6 Lilla, avagy egy poétai román == p. 193-264. - Csokonai Vitéz Mihályról. - Részlete: 140., 143.
- 7 Szép Ilonka == p. 265-299. - Vörösmarty verséről.
- 8 Minck nevezzelek? == p. 300-321. - A Petőfi-vers elemzése. - Ua.: 152.
- 9 A szerelmes Ady == p. 322-382. - Rövidebb változata: 158.

Motívumok és kapcsolatok

- 10 Az Értől az Óceánig : A vizek motívumhálózata Ady költészetében == p. 385-435. - Ua.: 157. - Francia változata: 156.
- 11 Árnyékban és fény : Radnóti 1935-ben írt verseiről == p. 436-467.
- 12 Rimbaud és a magyar költészet : Halálának kilencvenedik évfordulója alkalmából == p. 468-490. - Ua.: 115/1.
- 13 A látható irodalom == p. 491-519. - Bővebb változata: 136.
- 14 Jegyzetek == p. 520-542.
- 15 Névmutató == p. 543-552.

Ism.:

Pomogáts Béla == *M. Hírlap.* - 14.évf. 86.sz.(1981. ápr. 12.). - p. 10.

Nemes István == *Jelenkor [Pécs]*. - 24.évf. 5.sz.(1981. máj.). - p. 472-474.

Laczkó András == *Itk.* - 86.évf. 2.sz.(1982). - p. 248-250.

Szabó Zoltán == *M. Nyelvőr.* - 106.évf. 4.sz.(1982. okt./dec.). - p. 489-492.

Németh S. Katalin == *Hungarológiai Értesítő.* - 4.évf. 1/4.sz.(1982). - p. 23-24.

- 166 Szaggatott arckép-féle és emlékezés Bóka Lászlóról == It. - Ú.f.12. = 62.évf. 3.sz. - p. 656-668. - (Fórum)

1981

- 167 *BD hetvenéves / Bíró Ferenc* == *Itk.* - 85.évf. 5/6.sz. - p. 719-720.

1983

- 168 Juhász Gyula világa == Kortárs. - 27.évf. 11.sz.(nov.). - p. 1792-1799. - (Műhely)

- 169 Ratio Educationis == It. - Ú.f.15. = 65.évf. 4.sz. - p. 980-985. - (Szemle)
Ism.

- 170 Gyula Ortutay, 1910-1978 == Études Finno-ougriennes. - Tom.16.(1980/81). - p. 215-223. - (Chronique)
Nekrológ.

1984

- 171 A Hatodik ecloga rejtélye == Új Tükör. - 21.évf. 19.sz.(máj. 6.). - p. 14. : ill.
Radnóti Miklós születésének 75. évfordulóján.
- 172 Filológia, szépfírói stílusban == Új Tükör. - 21.évf. 30.sz.(júl. 22.). - p. 23.
Ism. Vargha Balázs: Jelek, jelképek, jellemek c. kötetéről.
- 173 Az esszéíró lírája == Új Tükör. - 21.évf. 36.sz.(szept. 2.). - p. 23.
Ism. Tolnai Gábor: Fejedelmi Erdély c. könyvéről.
- 174 A felvilágosodás fordulója == It. - 66.évf. ú.f.16. 3.sz. - p. 636-653. - (Vita)
Ism. a Vajda György Mihály szerkesztette Le tournament du siècle des Lumières, 1760-1820. c., 1982-ben megjelent kötetéről.
- 175 Szabadság, hosszúcombú drága nimfa : Radnóti Miklós verseinek egyik motívumáról == Új Írás. - 24.évf. 11.sz.(nov.). - p. 41-44.
- 176 Emlék és varázslat : Vallomások Radnóti Miklósról / vál. és szerk., az előszót írta és a jegyz. kész. Pomogáts Béla. - Bp. : Kozmosz Könyvek. - 208 p.
Részletek BD tanulmányaiból elszórtan.

1985

- 177 Sándor Bálint, 1904-1980 == Études Finno-ougriennes. - Tom.17.(1982/83). - p. 269-273. - (Chronique)
Nekrológ.
- 178 Radnótitól Radnótiról / összeáll. Z. Szabó László. - Bp. : Tankvk. - 342 p. : ill.
Részletek BD tanulmányaiból elszórtan.

1986

- 179 Sík Sándor emlékezete == Múzeumi kutatások Csongrád megyében. - 7(1985). - Szeged : Csongrád M. Múz. Ig. - p. 198-207.
- 180 A felvilágosodás szimbólumairól == It. - Ú.f.18. = 68.évf. 2.sz. - p. 365-380.
- 181 Irodalmi emlékek Hatvan régmúltjából == Délsziget Almanach [Hatvan]. - 6. - p. 1-7.
Salánki György verses históriájáról és Grassalkovich Antal kéziratoss maximáiról.

- 182 A rokokó / a bev. tanulmányt írta, a szövegeket vál. BD. - Bp. : Gondolat. - 431 p., [20] t.
A dokumentumok közül La Morlière, Pierre Patte, Nicolas Le Camus de Mezières, Victor L. Tapier és Jean Starobinski szövegeit BD fordította.
Benne:
1 A rokokó == p. 5-172.

Ism.:

Kovács Sándor Iván == *Népszabadság*. - 44.évf. 283.sz.(dec. 2.). - p. 7.

Bitskey István == *Alföld [Debrecen]*. - 38.évf. 5.sz.(1987. máj.). - p. 91-93.

Vörös Imre == *It. - Új. 19.* = 69.évf. 4.sz.(1987/88). - p. 723-725.

1987

- 183 Hatvan és a jakobinusok : Avagy egy Petőfi-vers genezise == *Délsziget Almanach* [Hatvan]. - 7. - p. 23-27.
Orczy László és a jakobinusok kapcsolata. - Petőfi Sándor: Holdvilágos éj c. verse Hatvanban született.
- 184 Horváth Mihály és Hatvan == *Délsziget* [Hatvan]. - 9. - p. 9-12.

1988

- 185 Pap, professzor, poéta / Bóday Márta == *Képes* 7. - 3.évf. 50.sz.(dec. 10.). - p. 36-37. : ill.
Beszélgetés BD-vel Sík Sándorról.
- 186 A propos des ouvrages récents de Dezső Baróti / interview de Jean Gergely == *Études Finno-ougriennes*. - Tom.20(1986/87). - p. 276-288. - (Chronique)
- 187 * Kölcsey és a francia forradalom szimbólumai == *Társasági füzetek*. 1. / szerk. Csorba Sándor. - Fehérgyarmat : Kölcsey Társ. - p. 69-75.
- 188 Sík Sándor. - Bp. : Akad. K. - 290 p., [1] t. fol. : ill. - (A múlt magyar tudósai)
Ism.:
Péter László == *Délmagyarország [Szeged]*. - 79.évf. 18.sz.(1989. jan. 21.). - p. 7.
Rónay László == *Vigília*. - 54.évf. 6.sz.(1989. jún.). - p. 473-474.

1989

- 189 Várkonyi, a professzor == *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio paedagogica et psychologica* / szerk. biz. Ágoston György, Duró Lajos, Nagy József. - 30., Várkonyi (Hildebrand) Dezső emlékkötet / szerk. Zakar András. - Szeged : JATE K. - p. 179-186.
- 190 Sík Sándor és József Attila == *Délsziget* [Hatvan]. - 14. - p. 3-4.

- 191 Portré és pályakép Sfk Sándorról == Sfk Sándor emlékezete : Születésének századik évfordulóján / szerk. Bihari József. - Szentendre : Pest M. Múz. Ig. : PMKK. - p. 17-24.
- 192 Sfk Sándor patriotizmusa == Irodalomtörténeti tanulmányok / szerk. Farkas Péter, Novák László. - Szentendre : Pest M. Múz. Ig. - p. 647-652. - (Studia comitatensia ; 19.)
- 193 Kutatások három évszázad magyar irodalmából : Doktori értekezés tézisei. - Bp. : Baróti D. - 9 p.

1990

- 194 Szabadság és szerelem == Remény és emlékezet : Tanulmányok Kölcsey Ferencről / szerk. Taxner-Tóth Ernő és G. Merva Mária. - Bp. ; Fehérgyarmat : Kölcsey Társ. - p. 52-59.
A költő A szabadsághoz c. verséről.
- 195 Mikes Kelemenről jelen időben : Ki volt a Törökországi levelek címzettje? : Beszélgetés BD irodalomtörténésszel / Bóday Pál Péter == M. Hírlap. - 23.évf. 258.sz.(nov. 3.). - Ahogy tetszik mell. p. 3.

*

Pótlás

1940

- 196 M. Tótfalusi K. Miklós == Nyugat. - 33.évf. 10.sz.(okt. 1.). - p. 479-480. - (Figyelő)
Ism. a Tolnai Gábor utószavával Gyomán, Kner-kiadásban megjelent M. Tótfalusi K. Miklós Maga személyének, életének és különös tselekedetének Mentsége c. kötetéről.

MUTATÓ

-(-) = Vér György

Advent 3

Ady Endre 156-158 165/9

Ady Endre: Az elhagyott kalóz-hajók 158

a. g. = Antal Gábor

Agárdi Péter 103

Agel, Henri 59

Ágoston György 189

Ajándék 3

Antal Gábor 103

Aragon, Louis 30

Arcképvázlat 68

Arcképvázlat Radnóti Miklósról 103/19

Árnyékban és fény 165 165/11

Balf 92

Bálint György 7 121

Bálint György emlékezete 121

Bálint Sándor 177

barokk 7=103/4

Batsányi János 38 69=103/8

Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum kötetében 38

Bazin, André 61

Bécsy Tamás 103

Berczeli A. Károly 5

Berzsenyi Dániel 147

Bessenyei György 39 62/1=103/6 102

Bessenyei György furcsa gazdálkodási nézetei 39

Bevezetés Juhász Gyula Anna-verseihez 63/1=103/16

Bevezetés-féle Buday György fametszeteihez 77

B. Gy. = Bálint György

biedermeier 20 21 103/12

A biedermeier Európában 103/12

Biedermeier ízlés a francia irodalomban 21

Biedermeier-ízlés a francia irodalomban 20

Bihari József 191

Bíró Ferenc 167

Bitskey István 182

Bóday Márta 185

Bóday Pál Péter 195

Bodri Ferenc 158

Bóka László 57 166

Boldizsár Iván 7

Bori Imre 57 73=103/28

Branca, Vittore 108

Bresztovszky Ede 5

Brizeux, Auguste 21/11 21/21

Búcsú Zolnai Bélától 81

Buday György 76 77 144

Buday György íróportréi 144

Csokonai „Dorottyá”-ja 35=103/10
 Csokonai és a franciák 6
 Csokonai et la littérature mondiale 132
 Csokonai világirodalmi helyéről 127=135
 Csokonai Vitéz Mihály 131
 ars poeticája 143
 Dorottyá 34=103/10
 Az én poézisom természete 8 143
 halálának évfordulóján 42 43
 képzőművészeti rokonsága 134
 Lilla-versek 165/6
 A reményhez 140
 szerelmes versei 117
 születésének évfordulóin 37 126
 a világirodalomban 127 132 135
 Csokonai Vitéz Mihály 37 43 126
 E. Csorba Csilla 158

 Dayka Gábor 12=103/9
 Dayka Gábor 12=103/9
 De l'Ér à l'Océan 156
 Desbordes-Valmore, Marceline 21/10=103/13 21/20
 Deschamps, Émile 21/9 21/19
 Diószegi András 57
 doktori értekezés tézisei 193
 D'Ors és a barokk 14
 D'Ors, Eugenio 14
 ds. 5
 Dugonics András 7=103/4 17/1=103/5
 Dugonics András és a barokk regény 7=103/4
 Duró Lajos 189

 Eaton Darr strófái 103/27
 Éder Zoltán 104
 Egy elkomorodó táj 138
 egyetemi oktatás 41
 Éjfélűl nótát csattog az erdő 3
 elbeszélés 19
 Elfeledett Radnóti-cikk? 162
 Az elidegenített Radnóti 103/28
 emlékbeszéd 92=104
 Emlékezés Csokonai vitéz Mihályra 42
 emlékezősek
 publikációs lehetőségeire 150
 Radnóti Miklóstra 66 68 79 89 111=129 171
 Sík Sándorra 185
 empire 24/6
 Az empire izlés kora 24/6
 Eötvös József 97
 Erdődy Edit 158
 Erőltetett menet 66
 Az Értől az Ócéánig 157=165/10
 Érzelem és okosság 22/1 165/1
 Az esszéíró lírája 173
 Estike 8

Fába vésett balladák 76=103/29
 Falus Róbert 155 164
 Farkas Péter 192
 Fazekas Mihály 28=103/11
 felvilágosodás 22/1 24/5 49 78/1=103/2 133 165/1-2 165/4 180
Felvilágosodás és klasszicizmus 78/1=103/2
A felvilágosodás fordulója 174
A felvilágosodás kora 24/5
A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében 49
A felvilágosodás néhány sajátossága 103/2
A felvilágosodás szimbólumairól 180
 Fenyő István 103
A fiatal magyar líra 11
 Filológia, szépirodai stílusban 172
 Fodor Gábor 54
 fordításai
 Agel, Henri 59
 Bazin, André 61
 Gémier, Firmin 58
 La Morlière, Charles-Louis-Auguste de la Rochette 182
 Le Camus De Mezières, Nicolas 182
 Patte, Pierre 182
 Starobinski, Jean 182
 Szürrealizmus a filmművészetben 118
 Tapier, Victor L. 182
 Töltőtollam a kamera 88
 F. R. = Falus Róbert
 francia forradalom 187
 francia irodalom 20 21

 Gábor Emil 151
 Gálos Rezső 44
 Gémier, Firmin 58 58/1
Gérard de Nerval 16=103/15
 Gerézdi Rabán 24 29
 Gergely János 186
 Glédics Ábel = Szabolcsi Gábor
 Gogolák Lajos 5 7
Goût prudhommesque dans la littérature française 21
 Gömöri György 57
 Grassalkovich Antal 181
 Gsell, Paul 58
 Gunda Béla 5

 Halász Előd 33
A Hatodik ecloga rejtélye 171
 Hatvan 181 183 184
Hatvan és a jakobinusok 183
 Horváth Mihály 184
Horváth Mihály és Hatvan 184

Ifjú Vörösmarty, Az 32
 ifjúsági irodalom 18
Így mondta tegnap a révész 2
 Illés László 115 116 136 137 141 153

Illyés Gyula 113 116
Illyés Gyula 116
Illyés Gyula köszöntése 113
 interjúk 185 186 195
Irodalmi emlékek Hatvan régmúltjából 181
 irodalmi muzeológia 56 136 137 165/13
Irodalom a tér dimenzióiban 136
Irodalom az iskolában 99
 irodalomtanítás 23 99
 irodalomtörténeti stílusok, korszakok
 empire 24/6
 felvilágosodás 22/1 24/5 49 78/1=103/2 165/1
 klasszicizmus 78
 rég magyar irodalom 50
 rokokó 60/1 74 103/3 165/3
 romantika 45
 vallásos megújulás 24/4
 irodalomtörténet-írás 9 49 83 90 193
Írók, érzelmek, stílusok 103

Jacquelin csodálatos átváltozása 19
 Jankovics József 103
Játék 3
 József Attila 190
 József Farkas 141
 Juhász Gyula 5 120 168
 Anna-versek 63/1=103/16
 Dózsa feje 94=103/17
 Dózsa-versek 106
 ismeretlen versei 35 36
 levele 46
Juhász Gyula 5 120
Juhász Gyula Dózsa-verseiről 106
Juhász Gyula ismeretlen levele 46/2
Juhász Gyula ismeretlen versei 36
Juhász Gyula világa 168
 Julow Viktor 161

 Kabdebó Lóránt 128 153
 Karcsai Kulcsár István 118
Kelemen Mikes et la littérature française 124
 Kenyeres Imre 7
Két Radnóti-vers 153
Két töredék Radnóti Miklósról 68
Kétszáz éve született Berzsenyi Dániel 147
A kiállítások korszerűségéről 137
 Kis Miklós = Tótfalusi Kis Miklós
 Klaniczay Tibor 50
 klasszicizmus 78
Kortárs útlevelére 155
 Kovács Győző 103
 Kovács Sándor Iván 182
 Kozocsa Sándor 5
 Kölcsey Ferenc 187 194
Kölcsey Ferenc és a francia forradalom szimbólumai 187

könyvismertetései

- Acta Litteraria 5(1962). 64
 Aragon, Louis: Ember és kultúra 30
 Bori Imre: Radnóti Miklós költészete 73
 Bousquet, Jean: Le 18e siècle romantique 146
 D'Ors, Eugenio: Du baroque 14
 Gálos Rezső: Mikes Kelemen 44
 Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály 161
 Korunk. Tizenkét fiatal költő 11
 La littérature comparée en Europe orientale 64
 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 65
 Mikes Kelemen összes művei 3. 110 124
 Nagy Péter: Libertinage et révolution 145 149
 Ortutay Gyula: Fényes, tiszta árnyak 122
 Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon 123
 Pándi Pál-Pálmai Kálmán: Petőfi Sándor 119
 Pelle Erzsébet: Un poète cosmopolite... 6
 Radnóti Miklós: Lábadozó szél 4
 Radnóti Miklós összes versei és műfordításai 84
 Radnóti Miklós: Próza 98=114
 Radnóti Miklós: Újhold 10
 Rákos Sándor: Az eb válaszol 31
 Ratio Educationis 169
 Sárközi György: Mint oldott kéve 91
 Sensibilià e razionalità nel settecento 108
 Sík Sándor: A kettős végtelen 107
 Szerb Antal: Gondolatok a könyvtárban 26 109
 Tolnai Gábor: Fejedelmi Erdély 173
 Tolnai Gábor: Örökség és örökösök 139
 Tótfalusi K. Miklós maga ... mentsége 196
 Le tournament du siècle des Lumières, 1760-1820. 174
 Vargha Balázs: Jelek, jelképek, jellemek 172
 Köpeczi Béla 143
 köszöntés
 Illyés Gyula 113
 Tolnai Gábor 93
 A közép-európai irodalomtörténet problémája 9
 Kulin Ferenc 140
 Laczkó András 165
 La Morlière, Charles-Louis-Auguste de la Rochette 182
 Láng József 157
 A látható irodalom 56 165/13
 Le Camus de Mezières, Nicolas 182
 Lengyel András 162 163
 Libertinizmus és felvilágosodás 165/4
 Lilla, avagy egy poétai román 165/6
 Magyar irodalomtörténet a tanítóképzők 2. oszt. számára 33
 Magyar írók Katona József-ig 24
 Magyar írók Petőfi Sándor-ig 29
 Magyar olvasókönyv az ált. isk. 5. oszt. számára 25
 Major Ottó 164
 Makay Gusztáv 158
 mártír írók 92=104 95=103/18
 Marx József 155

A másik Musset 103/14
 Megyer Szabolcs 57
 G. Merva Mária 194
 Mészöly Gedeon 46 46/1=47 52
Mészöly Gedeon 46/1=47
 Mezei Márta 103 117 140
 Mikes Kelemen 110 124
Mikes Kelemen és a francia irodalom 124
Mikes Kelemenről jelen időben 195
 Misztótfalusi Kis Miklós = Tótfalusi Kis Miklós
Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában 165/2
Morcos favágó fűtül 3
Most az őszi eső 3
Mozaikkockák Radnóti Miklósról 79
 Musset, Alfred de 21/8=103/14 21/18
 muzeológia 56 136 137 165/13

Nagy évfordulókat ünnepel a szegedi színház 48
 Nagy József 189
 Nagy Ödön 5
 Nagy Péter 145 149
A nagy professzor arcképehez 125
Naplórészlet 68
Néhány gondolat a magyar irodalom tanításához 23
Néhány szó az ifjúság otthoni olvasmányairól 18
 nekrológok

Bálint Sándorról 177
 Ortutay Gyuláról 159 160 170
 Zolnai Béláról 81 86

Nemes György 164
 Nemes István 155 165
 Németh László 5
 Németh S. Katalin 165
 Nerval, Gérard de 16=103/15
La notion du rococo et la littérature hongroise 74
 Novák László 192
Nyelv és Irodalom 46 52
 a nyelvészet tanítása 41
 Nyugat [folyóirat] 101 105 128 130
A Nyugat fejfájára 101=130
A Nyugatról 105

Oktatási kérdések 23 41 99
 olvasókönyv 25
 Orczy László 183
Az ország jegyzője 97
 Ortutay Gyula 57 122 159 160 170
 Ortutay Gyula 159

Összehasonlító irodalomtörténet problémái, Az 64
Őszi emlékezés Radnóti Miklóstra 111=129

Pálmai Kálmán 119
 Pándi Pál 119 123
Pap, professzor, poéta 185
 Párizs 85 87/1=103/25=142

M. Pásztor József 150
Pásztorének 1=3
 Patte, Pierre 182
 Pelle Erzsébet 6
 Péntes Zoltán 46
 Péter László 47 155 188
A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 60 62 63 75 78 87 115
 Petőfi Sándor 152 165/8 183
Pipacspirossal zendüljön a világ! 148
 politikai szereplése 1956-ban 51 53-55
 Polner Zoltán 155
 Pomogáts Béla 155 165 176
Portré és pályakép Sík Sándorról 191
A prózafő Radnóti 98=114
 Puskin 15
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 15

Rab és a madár, A 69=103/8
 Radnóti Miklós 68/1=103/18 95 112 155
 1931-ben 82=103/23
 1935-ben 165/11
 álneven írt versei 89 103/27
 avantgárd költészet 70
 dokumentumok 57
 az egyetemi hallgató 40 67=103/20
Exotizmus a háború utáni francia költészetben 96
Férfiapló 80=103/24
 hírlapi cikke 162 163
Lábadozó szél 4
Mint a bika 153/2 154
 „nimfa”-motívuma 175
Összes versei és műfordításai 84
 Párizsban 85 87/1=103/25=142
 „pipacs”-motívuma 148
Pogány köszöntő 71 103/21
 a proletárköltő 141
Próza 98=114
 személyes emlékek 66 68 79 89 111=129 171
 szerelmes versei 66
 születésének évfordulóján 171
Táj, változással 138 153/1
Tétova óda 72=103/26=151
Újhold 10
Újmódi pásztorok éneke 71 103/21
Radnóti és Párizs 85
Radnóti et la poésie de l'avant-garde 70
Radnóti Miklós 112
Radnóti Miklós, 1909-1944. 57 95
Radnóti Miklós a szegedi egyetemen 40
Radnóti Miklós első verseskötetei 71
Radnóti Miklós és a proletárköltészet 141
Radnóti Miklós és Párizs 87/1=103/25=142
Radnóti Miklós ismeretlen világirodalmi tanulmánya 96
Radnóti Miklós pályája 103/18
Radnóti olvasása közben 84
 Rajnavölgyi Géza 23

Rákos Sándor 31
 Rátkai László 17
 realizmus 50
 Reményik Sándor 5
 Rimbaud, Arthur 115/1=165/12
Rimbaud és a magyar költészet 115/1=165/12
 rokokó 60/1 74 103/3 165/3 182/1
A rokokó 182/1
A rokokó és a magyar irodalom 103/3
Rokokó és irodalom 165/3
 Rónay György 7 103
 Rónay László 105 188

 Sajtó alá rendezése 22
 Salánki György 181
 Sárközi György 91
 Sica, Vittorio de 59
 Sík Sándor
 hazaszeretete 192
 kapcsolata József Attilával 190
 A kettős végtelen 107
 monográfia 188
 portré 125 179 191
 személyes emlékek 185
Sík Sándor 188
Sík Sándor emlékezete 179
Sík Sándor és József Attila 190
Sík Sándor patriotizmusa 192
A sokarcú Villon 100
 Sőtér István 7 33 45
 Starobinski, Jean 182
 Stoll Béla 65
 Sulán Béla 41
 (SZ) 57
Szabadság és szerelem 194
Szabadság, hosszúcombú drága nimfa 175
 Cs. Szabó László 57
 Z. Szabó László 178
 Szabó Zoltán
 (1912-1984) 7
 (1927) 165
 Szabolcsi Gábor 51 54
Szaggatott arckép-féle és emlékezés Bóka Lászlóról 166
 Szalontay Mihály 114 129 130
 Szántó Tibor 164
 Szauder József 78 83 90
A szegedi fiatalok kollégiuma 27
Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 27
 szegedi színház 48
Személy harmadik 80=103/24
 szentimentalizmus 165/5
 Szentjóbi Szabó László 13=103/7
Szentjóbi Szabó László 13=103/7
 szépirodalom
 elbeszélés 19
 versek 1-3

- Szerb Antal 26 109
 szerelem a magyar irodalomban 75/1=103/1
Szerlem az ifjú Csokonai lírájában 117
A szerelmes Ady 165/9
 szerkesztései
 Illyés Gyula 116
 Nyelv és Irodalom 46 52
 A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 60 62 63 75 78 87 115
 Szigeti Csaba 155
 Sziklay László 143
Színház és világnézet 58
 színház történet 48
 Szinnyei Ferenc 7
 szövegválogatásai 24/1-3 29 182
Szürrealizmus a filmművészetben 118
- Talán vihar jön...* 82=103/23
 tankönyvek 24 25 29 33
 Tapier, Victor L. 182
 Tarnai Andor 38
 Taxner-Tóth Ernő 194
A teljesebb Csokonai-arckép felé 131
 Tevan Andor 164
Tevan Andor és az irodalom 164
A tizenharmadik század felé 60/1
 Tolnai Gábor 17 50 93 139 155 173 196
Tolnai Gábor köszöntése 93
 Tótfalusi Kis Miklós 196
Töltőtollam a kamera 88
Töredékek Ortutay Gyula arcképéhez 160
 Turóczi-Trostler József 5 7
- Un écho hongrois du classicisme français* 102
 Urbán Ernő 55
Utószó Eaton Darr strófáihoz 89
- Vajda György Mihály 25 174
 vallásos megújulás 24/4
A vallásos megújulás kora 24/4
Válogatott filmesztétikai tanulmányok 61
 Vargha Balázs 172
Várkonyi, a professzor 189
 Várkonyi (Hildebrand) Dezső 189
 Végh Ferenc 155
Vélemények a szentimentalizmusról 165/5
Vénusz magyar változásai 75/1=103/1
 Vér György 17
 versek 1-3
 verselemzések
 Csokonai Vitéz Mihály: Az én poézisom természete 143
 Csokonai Vitéz Mihály: A reményhez 140
 Petőfi Sándor: Minck nevezzelek? 152=165/8
 Radnóti Miklós: Mint a bika 153/2=154
 Radnóti Miklós: Táj, változással 153/1
 Radnóti Miklós: Tétova óda 72=103/26=151
 Vezér Erzsébet 57

A vidám természetű poéta 143
Világirodalmi szemináriumom 67=103/20
Villon, François 100
Vittorio de Sica 59
Vörös Imre 182
Vörösmarty Mihály 32 165/7

Wéber Antal 117

Zakar András 189
Zolnai Béla 21 81 86
Zolnai Béla, 1890-1969. 86

B 20 355 7